

Devrim Sonrası İran Kültür Politikasının Toplumsal Yaşamdaki İzleri

Cüneyt DİNLER

Doktora Tezi

Eskişehir, 2024

DEVİRİM SONRASI İRAN KÜLTÜR POLİTİKASININ TOPLUMSAL YAŞAMDAKİ İZLERİ

Cüneyt DİNLER

T.C.

Eskişehir Osmangazi Üniversitesi

Sosyal Bilimler Enstitüsü

Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı

DOKTORA TEZİ

Eskişehir, 2024

“Bu çalışma Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Bilimsel Araştırma Projeleri Koordinasyon Birimi tarafından SDK-2021-1667 no’lu proje kapsamında desteklenmiştir.”

T.C.

ESKİŞEHİR OSMANGAZİ ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

Cüneyt DİNLER tarafından hazırlanan **Devrim Sonrası İran Kültür Politikasının Toplumsal Yaşamdaki İzleri** başlıklı bu çalışma 28.06.2024 tarihinde Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Lisansüstü Eğitim ve Öğretim Yönetmeliğinin ilgili maddesi uyarınca yapılan savunma sınavı sonucunda başarılı bulunarak jürimiz tarafından Türk Dili ve Edebiyatı/Türk Halk Edebiyatı Dalında Doktora tezi olarak kabul edilmiştir.

Başkan Prof. Dr. Çiğdem KARA	
Üye (Danışman) Prof. Dr. Kürşat ÖNCÜL	
Üye Prof. Dr. Aslı BÜYÜKOKUTAN TÖRET	
Üye Doç Dr. Ferzane DEVLETABADI	
Üye Doç. Dr. Serdar ŞİMŞEK	

ONAY

.../... /2024

Prof. Dr. Oytun MEÇİK

Enstitü Müdürü

...../...../.....

ETİK İLKE VE KURALLARA UYGUNLUK BEYANNAMESİ

Bu tezin Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Bilimsel Araştırma ve Yayın Etiği Yönergesi hükümlerine göre hazırlandığını; bana ait, özgün bir çalışma olduğunu; çalışmanın hazırlık, veri toplama, analiz ve bilgilerin sunumu aşamalarında bilimsel etik ilke ve kurallara uygun davrandığımı; bu çalışma kapsamında elde edilen tüm veri ve bilgiler için kaynak gösterdiğimi ve bu kaynaklara kaynakçada yer verdiğimi; bu çalışmanın Eskişehir Osmangazi Üniversitesi tarafından kullanılan bilimsel intihal tespit programıyla taranmasını kabul ettiğimi ve hiçbir şekilde intihal içermediğini beyan ederim. Yaptığım bu beyana aykırı bir durumun saptanması halinde ortaya çıkacak tüm ahlaki ve hukuki sonuçlara razı olduğumu bildiririm.

Cüneyt DİNLER

İmza

ÖZ

DEVİRİM SONRASI İRAN KÜLTÜR POLİTİKASININ TOPLUMSAL YAŞAMDAKİ İZLERİ

DİNLER, Cüneyt

Doktora, 2024

Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı

Danışman: Prof. Dr. Kürşat ÖNCÜL

İran kadim geçmişi, dışı kapalı kültürel yapısı, teokratik yönetim şekli, jeopolitik konumu, iddialı politik hedefleri ve izlediği Batı karşıtı siyaseti ile Orta Doğu'nun önde gelen ülkelerinden biridir. İran bu yapısı itibari ile her dönem ulusal ve uluslararası düzeyde önemli gelişmelere gebe bir devlet konumundadır. Bu yönüyle de dünya gündeminde güncelliğini korumaktadır.

İran Türkiye'nin komşusu olmasının ötesinde Kafkasya ve Orta ve Doğu Asya'ya açılan kapısı konumundadır. Bundan dolayı İran ile kurulacak ekonomik, sosyal ve kültürel ilişkiler ile İran'a yönelik belirlenecek politika ve tutumlarda etkili ve doğru karar verebilmek için İran'ı her yönüyle tanımak gerekmektedir.

Bu çalışmada İran kültür politikasının hedefleri, ilkeleri ve amaçları tespit edilerek toplumsal yaşam üzerindeki izleri üzerinde durulmuştur.

Birinci bölümde günümüz İran'ının anlaşılabilmesi adına konunun ihtiyacı doğrultusunda İslam Devrimi'ne kadar İran'ın tarihî süreci kronolojik bir sıra ile ele alınmıştır.

İkinci bölümde İran İslam Devrimi'ne giden süreç, öncesi ve sonrası ayrıntılı bir şekilde incelenmiştir. Devrim sonrası Humeyni ve ulemanın geri planda kalacağı düşünülse de Humeyni kendisini merkezde konumlandırmış dolayısıyla da ulema güçlenmiştir. Humeyni'nin görüşleri kapsamında şekillenen yeni İslami rejim meşruiyetini Devrim öncesi İslami olmayan, özellikle Pehlevi ve Monarşi dönemini reddiyeyle sağlamıştır.

Üçüncü bölümde İran kültür politikası ve İran kültür politikasının toplumsal yaşam üzerindeki etkileri/izleri analiz edilmiştir. İran’da 1979’da kültürel anlamda tam bir makas değişikliğin yaşandığı bir devrim gerçekleşmiştir. İran’ın devrim ile birlikte yaşadığı toplumsal ve siyasal değişim birçok bilimsel çalışmanın da konusu olmuştur. İran kültür politikalarının devletin resmî ideolojisi hâline gelen “Velayet-i Fakih” teorisi ve Humeyni’nin görüşleri doğrultusunda belirlendiği ve toplumsal yaşama bu çerçevede yansıtılmaya çalışıldığı ancak İran İslam Cumhuriyeti açısından istenilen düzeyde etkili olmadığı tespit edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: İran, Kültür, Kültür Politikası, Toplumsal Yaşam.

ABSTRACT

TRACES OF IRANIAN CULTURAL POLICY IN SOCIAL LIFE AFTER THE REVOLUTION

DİNLER, Cüneyt

Doctoral Degree, 2024

Turkish Language and Literature

Supervisor: Prof. Dr. Kürşat ÖNCÜL

Iran is one of the leading countries in the Middle East with its ancient past, closed cultural structure, theocratic form of government, geopolitical position, ambitious political goals and anti-Western politics. Due to this structure, Iran is a state that is always pregnant with important developments at national and international level. In this respect, it maintains its topicality on the world agenda.

Iran is not only Turkey's neighbour but also its gateway to the Caucasus and Central and East Asia. Therefore, it is necessary to know Iran in all aspects in order to make effective and correct decisions in economic, social and cultural relations to be established with Iran and policies and attitudes to be determined towards Iran.

In this study, the goals, principles and objectives of Iran's cultural policy have been determined and its traces on social life have been emphasised.

In the first part, in order to understand today's Iran, the historical process of Iran until the Islamic Revolution is discussed in a chronological order in line with the need of the subject.

In the second part, the process leading to the Islamic Revolution in Iran, before and after it, is analysed in detail. Although it was thought that Khomeini and the ulema would remain in the background after the revolution, Khomeini positioned himself in the centre and thus the ulema became stronger. The new Islamic regime, which was shaped within the scope of Khomeini's views, ensured its legitimacy by rejecting the pre-revolutionary non-Islamic period, especially the Pahlavi and Monarchy period.

In the third chapter, Iranian cultural policy and the effects/traces of Iranian cultural policy on social life were analysed. In 1979, a revolution took place in Iran in which a

complete cultural change took place. The social and political change Iran experienced with the revolution has been the subject of many scientific studies. It has been determined that Iranian cultural policies are determined in line with the theory of "Velayat-e Faqih", which has become the official ideology of the state, and the views of Khomeini, and that it is tried to be reflected in social life within this framework, but it has been determined that it is not effective at the desired level for the Islamic Republic of Iran.

Keywords: Iran, Culture, Cultural Policy, Social Life

TEŞEKKÜR

Bu çalışma Eskişehir Osmangazi Üniversitesi *SDK-2021-1667* nolu ve "Devrim Sonrası İran Kültür Politikasının Toplumsal Yaşamdaki İzleri" başlıklı Doktora Tez Projesi kapsamında desteklenmiştir. Çalışmanın ortaya çıkmasındaki katkılarından dolayı, Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Bilimsel Araştırma Projeleri Koordinasyon Birimine teşekkür ederim.

Çalışmam boyunca yönlendirici önerileri ile katkıda bulunan değerli hocam Sayın Prof. Dr. Aslı BÜYÜKOKUTAN TÖRET'e; tez yazım sürecinde değerli görüşlerini paylaşıp yolumu aydınlatan değerli hocam Doç. Dr. Ferzane DEVLETABADİ'ye; beni yetiştiren aileme ve tüm öğretmenlerime teşekkür ederim.

Ayrıca bu süreçte anlayışına sığındığım sevgili eşim Tuğba'ya, çoğu kez zaman ayıramadığım dünyanın en güzel varlığı sevgili oğlum Atilla Hun'a teşekkür ederim.

Son olarak İran kültür politikası çalışmamı öneren ve bu alana dikkat çeken, her bir sözü hazine değerinde olan, akademik danışmanlığın ötesinde katkı sunan, öğrencisi olmaktan gurur duyduğum kıymetli hocam Sayın Prof. Dr. Kürşat ÖNCÜL'e derin saygı ve teşekkürlerimi sunarım.

İÇİNDEKİLER

ETİK İLKE VE KURALLARA UYGUNLUK BEYANNAMESİ	iii
ÖZ	iv
ABSTRACT	vi
TEŞEKKÜR.....	viii
İÇİNDEKİLER.....	x
KISALTMALAR LİSTESİ	xv
GİRİŞ.....	1
1.Konusu.....	4
2. Amaç ve Önemi.....	4
3. Varsayım	5
4. Kapsam ve Sınırlılık.....	5
5. Yöntem	6
BİRİNCİ BÖLÜM.....	8
1.1979 İSLAM DEVRİMİNE KADAR İRAN TARİHİ	8
1.1.İslamiyet Öncesi Dönem	8
1.1.1.Ahamenişler	8
1.1.2.Büyük İskender (MÖ 330-323), Selevkoslar (MÖ 312-129) ve Partlar (MÖ 247- MS 224)	10
1.1.3. Sasaniler (224-651)	12
1.2. İslamiyet'ten Safevilere Kadar Olan Dönem	14
1.2.1. Araplar, Türkler ve Moğollar Dönemi	14
1.3.Safeviler	17
1.4.İran'ın Modernleşme Dönemi.....	21
1.4.1.Kaçarlar.....	22
1.4.1.1.Tütün Hareketi	26
1.4.1.2. Meşrutiyet Devrimi ve 1906 Anayasası	27

1.4.2.Pehleviler	29
1.4.2.1.Rıza Şah Dönemi (1925-1941)	29
1.4.2.2.Muhammed Rıza Şah Dönemi (1941-1979)	35
1.4.2.2.1. Milli Cephe, Musaddık ve Petrolün Millileştirilmesi	37
1.4.2.2.2. 1953 Darbesi	39
1.4.2.2.3. Ak Devrim (İnkılab-ı Sefid)	40
1.4.2.2.2.1. Reformların Sonuçları	41
İKİNCİ BÖLÜM	43
2. 1979 İRAN İSLAM DEVRİMİ	43
2.1. Devrimin Felsefi Temelini Oluşturan Kurum ve Aktörler	43
2.1.1. Ali Şeriatî.....	43
2.1.2. Celal Al-i Ahmed	45
2.1.3. Ulema	47
2.1.4.Bazaar	48
2.1.5.Humeyni	48
2.1.5.1. Humeyni'nin Ölümü	51
2.2.Devrim Öncesi Ekonomik Durum.....	51
2.3.Devrim Öncesi Siyasi-Sosyal Durum	52
2.4.İran İslam Devrimi'nin Nedenleri.....	55
2.5.Humeyni'nin Tarih Sahnesine Çıkışı.....	56
2.6. Devrime Giden Yolda Yaşanan Önemli Olaylar	57
2.6.1. Tebriz Olayları	58
2.6.2. Rex Sineması Yangını	59
2.6.3. Kara Cuma.....	60
2.6.4. Paris Tahran Süreci	61
2.6.5. Şah'ın İran'ı Terk Etmesi ve Humeyni'nin Dönüşü	62
2.6.6. ABD Elçiliğinin Basılması.....	64
2.6.7. Devrim Sonrası	65
2.6.8. Devrime Karşı Tepkiler	67
2.6.9. Yeni Rejimin Dünya Tarafından Tanınması	68
ÜÇÜNCÜ BÖLÜM	70
3. İRAN KÜLTÜR POLİTİKASI.....	70

3.1. Kùltür Politikasına Giriş	70
3.2. Kùltür Politikasının Gerekliliği	73
3.3. İran Kùltür Politikasını Etkileyen Kurumlar	74
3.3.1. Velayet-i Fakih Kurumu	74
3.3.2. Veliyi Fakih	76
3.3.3. Merci-i Taklit Kurumu	77
3.3.4. Meclis (Meclis-i Şûra-yı İslam).....	78
3.3.5. Anayasa Koruyucular Konseyi (Şûra-yı Nigehban).....	79
3.3.6. Düzenin Yararını Teşhis Heyeti (Mecmae-ye Teşhis-i Maslahat-i Nizam).....	80
3.3.7. Uzmanlar Meclisi (Meclis-i Hibregan)	81
3.3.8. Kùltür Devrimi Yüksek Konseyi (Şûra-yı Âli-yi İnkılab-ı Ferhengi).82	
3.3.9. İran İslam Cumhuriyeti Anayasası.....	83
3.3.9.1 1989’da Yapılan Değişiklikler	85
3.4. İran İslam Cumhuriyeti’nin Kùltür Politikasının Temelleri	85
3.4.1. İran İslam Cumhuriyeti Kùltür Politikasının Esasları (Usul-i Siyaset-i Ferheng-i Cumhur-i İslam-i İran).....	88
3.4.1.1. İran İslam Cumhuriyeti'nin Kùltürel Hedefleri	89
3.4.1.2. Kùltür Politikasının Amaçları.....	89
3.4.1.3. Kùltür Politikasının İlkeleri	89
3.5. Kalkınma Planlarında Yer Alan Kùltürel Hedefler	90
3.5.1. Birinci Kalkınma Planında Kùltürel Hedefler	91
3.5.2. İkinci Kalkınma Planında Kùltürel Hedefler	92
3.5.3. Üçüncü Kalkınma Planındaki Kùltürel Hedefler	93
3.5.4. Dördüncü Kalkınma Planındaki Kùltürel Hedefleri	93
3.5.5. Beşinci Kalkınma Planındaki Kùltürel Hedefleri.....	94
3.5.6. İran’ın 20 Yıllık Kalkınma Programlarındaki Kùltürel Hedefler.....	94
3.5.7. Kalkınma Programlarındaki Kùltürel Hedeflerin Değerlendirilmesi	96
3.6. İran'ın Anayasaya Dayalı Kùltür Politikalarının İçerik Analizi.....	97
3.7. İran Kùltür Politikasının Toplumsal Yaşamdaki İzleri	98
3.7.1. Kùltür Politikasının Sinemaya Etkileri	98
3.7.1.1. Sinemanın İran'a gelişi	98
3.7.1.2. Ulemanın ve Şah’ın Sinemaya Bakışı	99
3.7.1.3. Azınlıklar Tarafından Yapılan İlk Filmler	100

3.7.1.4. Yabancı Filmlerin Sinema Alanını İşgali.....	101
3.7.1.5. Milli Cephe Hükûmeti ve Ulusalçılık Akımı.....	102
3.7.1.6. İran Sinemasının Oluşumu ve Tefrika Romanları (Farsi Filmler)	102
3.7.1.7. Yeni Dalga Sineması	104
3.7.1.8. Yeni İran Sinemasının Kaynakları.....	106
3.7.1.8.1. Taziye Oyunları.....	106
3.7.1.8.2. Binbir Gece Masalları	106
3.7.1.8.3. Fars Şiiri ve Romanı.....	106
3.7.1.9. İran Sinemasının Yeniden Yapılanması	107
3.7.1.9.1. Yapılanmanın İlk Evresi (1979-1989)	107
3.7.1.9.2. Sinemada Yasakların Başlaması	109
3.7.1.9.3. Sinemada İslami Sansür Kuralları.....	110
3.7.1.9.4. İran Sinemasının Kırmızı Hatları	111
3.7.1.9.5. Hatemi'nin Kültür ve İslami Rehberlik Bakanlığı Dönemi İran Sineması.....	112
3.7.1.9.6. Sinema Alanında Yeni Çatışmalar (1989-1997).....	113
3.7.1.9.7. Hatemi'nin Cumhurbaşkanlığı Dönemi İran Sineması (1997- 2005).....	114
3.7.1.9.8. İran Sinemasında Kadının Yeniden Sunumu	114
3.7.2. Kültür Politikasının Basına Etkileri	115
3.7.3. Kültür Politikasının Dış Politikaya Etkileri.....	116
3.7.3.1. Devrim Sonrası Genel Hatlarıyla İran Dış Politikası	116
3.7.3.2. Humeyni Dönemi (1979-1988).....	118
3.7.3.3. Rafsancani Dönemi (1988-1997)	119
3.7.3.4. Hatemi Dönemi (1997-2005).....	120
3.7.3.5. Ahmedinejad Dönemi (2005-2013)	121
3.7.3.6. Hasan Ruhani Dönemi (2013-2021).....	122
3.7.3.7. İbrahim Reisi Dönemi (2021-2024).....	123
3.7.3.8. İran Dış Politikasının Sonuçları.....	124
3.7.4. Kültür Politikasının Beluçistan Özelinde Azınlık Politikalarına Etkileri.....	125
3.7.5. Kültür Politikasının Kadın Hareketlerine Etkileri	130
3.7.6. Kültür Politikasının Eğitim Politikalarına Etkileri	135

3.7.6.1. Kaçar Dönemi	136
3.7.6.2. Pehlevi Dönemi	137
3.7.6.3. İran İslam Cumhuriyeti Dönemi	140
3.7.6.3.1. Devrim Sonrası İran'ın Eğitim Politikasının Temel İlkeleri.	148
3.7.6.3.2. İran Eğitim Sisteminde Kadınlar	149
3.7.6.3.3. Şii Dinî Okulları: Havza Okulları	150
3.7.7. Kültür Politikasının Dil Politikalarına Etkisi	151
3.7.8. Kültür Politikasının Edebiyata Etkileri	157
3.7.9. Kültür Politikasının Halk Edebiyatına Etkileri.....	159
3.7.10. Kültür Politikasının Somut Olmayan Kültürel Mirasa Etkileri.....	163
3.7.10.1. İnsanlığın Somut Olmayan Kültürel Mirasının Temsili Listesi	164
3.7.10.2. Acil Korunması Gereken Somut Olmayan Kültürel Miras Listesi	168
3.7.10.3. İyi Koruma Uygulamaları Kaydı.....	168
3.8. Devrim Sonrası Kültürel Durum ve Devrimin Kültürel Sonuçları.....	169
3.9. İran Kültür Politikasına Yönelik Eleştiriler ve Değerlendirme	171
SONUÇ	178
KAYNAKÇA	187

KISALTMALAR LİSTESİ

ABD: Amerika Birleşik Devletleri

MÖ: Milattan Önce

MS: Milattan Sonra

yy.: Yüzyıl

OPEC: Petrol İhraç Eden Ülkeler Örgütü

IMF: Uluslararası Para Fonu

SSCB: Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği

INCP: Uluslararası Kültür Politikası

TUDEH: İran Kitlelerinin Partisi

UNESCO: Birleşmiş Milletler Eğitim Bilim ve Kültür Kurumu

GİRİŞ

İran; nüfus miktarı ve yapısı, genç nüfus yoğunluğu, jeopolitik konumu, uluslararası ilişkilerdeki rolü, iddialı politik hedefleri ve bunları gerçekleştirme konusundaki kararlılığı, dışa kapalı kültürel yapısı ve kadim geçmişiyle Orta Doğu'nun başat ülkelerinden biridir. Bu özelliklerinden dolayı da her dönem birçok araştırmacının ilgi odağı olmuştur.

İran 1979'da gerçekleştirdiği devrim ile 2500 yıllık monarşiye son vermiş, yerine teokratik bir İslam Cumhuriyeti kurmuştur. Devrimin ardından iktidarı ele geçiren Humeyni ve ulema sınıfı devletin yapısında kültürel, sosyal, siyasal alanlarda ve dış politikada radikal değişimlere imza atmıştır. Bu değişim, bölge siyasetine ve uluslararası ilişkilere de yansımıştır.

Devrim farklı grupların ortak düşman olarak belirlediği Şah'a karşı yapılmış ancak Humeyni liderliğindeki dinî kesim iktidarı ele geçirmiştir. Böylelikle kurulacak yeni rejim dinî kesimin görüşleri doğrultusunda belirlenmiştir. Devrimden sonra İran'da yeni rejim Humeyni'nin Velayeti Fakih teorisi üzerine şekillendirilerek teokratik bir yönetime geçilmiştir.

İran günümüzde içerisinde dinî, etnik, siyasi, iklim, coğrafi bakımdan oldukça zengin bir çeşitlilik barındırmaktadır. İzlemiş olduğu devrimci ve Batı karşıtı siyaset doğrultusunda İran bu çeşitliliği sürdürmeye çalışmaktadır. Dışarıya kapalı oluşu da birçok ülkeye nazaran daha az küreselleşmesine neden olmuştur. İran'ın daha fazla küreselleşmesi bu çeşitliliği bir arada tutmasını zorlaştırmaktadır. İran İslam Cumhuriyeti yöneticileri de bu durumun farkında olarak politikalarını bu kaygı çerçevesinde planlamaktadır.

Daha önce bu konuyla ilgili yapılan çalışmaların nicel olarak yetersiz olduğu görülmektedir. Türkiye'de yapılan çalışmalar incelendiğinde doğrudan İran kültür politikasına yönelik bir çalışma yer almamakla birlikte daha çok Uluslararası İlişkiler ve Tarih alanında yahut edebî metin şerhi formunda çalışmalar yapılmıştır. Halk biliminin dünyada kültür bilimine doğru bir seyir izlediği gerçeğinden hareketle Türkiye'de de bu konuda çalışmaların yapılması alana katkı sağlayacaktır. Ayrıca dünyada yapılan çalışmalar incelendiğinde tek bir alandan ziyade disiplinler arası

Çalışmaların da arttığı gözlemlenmiştir. Bu kapsamda bu çalışma disiplinler arası bir çalışmanın da örneğini teşkil edecektir.

Dünya akademilerinde İran hakkında yapılan sosyal çalışmaların büyük bir kısmı İran'ın ABD ve Batı ile ilişkilerini konu edinmiştir. Batı kaynaklı yapılan çalışmaların neredeyse tamamı İran'ı kültür, şiddet ve kadın üzerinden doğrudan veya dolaylı olarak eleştiren (hedef alan) bir yapıya sahiptir. Özellikle kadın hakları konusunda yapılan çalışmalarda amaç İran'da yaşayan kadınların özgürlük haklarından ziyade bu yoldan İran'ı hedef almaktır. En azından birinci öncelik kadınların özgürlük hakları değildir denilebilir. Bu konuda özellikle insan haklarının ihlal edildiğine dair haber ve çalışmaların gündemde tutulduğu dikkatten kaçmamaktadır. 2023 yılında UNESCO tarafından İranlı tutuklu üç kadın gazeteci Nilofar Hamedî, Elaheh Mohammadi, Narges Mohammadi'ye Guillermo Cano Dünya Basın Özgürlüğü Ödülü'nün (Guillermo Cano World Press Freedom Prize) verilmesi bu durumun en güncel örneğini teşkil etmektedir.

İran üniversitelerinde yapılan çalışmalarda ise otoriter bir baskı sonucu sınırlayıcı ve yönlendirici etkilerin izleri görölmektedir. Özellikle sosyal ve siyasi konulu çalışmalarda mevcut siyasi yapının tutumundan dolayı analizler yüzeysel yapılmaktadır. Söz konusu çalışmalar incelendiğinde araştırmacılar tarafından hükümet politikaları paralelinde sonuçlar ortaya konulmakta aksi durumda otoritenin yasalarla da çizdiği yaptırımlarla karşı karşıya kalınmaktadır. Yapılan çalışmaların büyük bir kısmını da İran İslam Devrimi öncesi ve sonrası yaşanan değişimler ve her iki dönemin kıyası oluşturmaktadır. Hükümet aleyhine eleştirel bir çalışmanın yapılması yahut yayınlanması söz konusu değildir. Kültür politikaları alanında yapılan çalışmalar incelendiğinde ise çoğunlukla aynı paralelde olup sadece yayınlanan metinler ve kalkınma planları dahilinde açıklama niteliğinde incelemeler yapılmıştır. Söz konusu bu politikaların sahaya nasıl yansıdığı yahut sonucuyla ilgili çalışmalar yok denecek kadar azdır¹. Ayrıca söz konusu bu çalışmaların birçoğu Devrim'i ve rejimi övücü niteliktedir.

. İran kültür politikasının tam olarak analiz edilebilmesi için İran tarihinin, siyasetinin, topluma hâkim unsurların, dinamiklerinin, dinî inanç ve

¹ Farsça çok sayıda kaynak incelenmesine rağmen bir kısmına tezde yer verilmemiştir.

kültürlerinin iyi bilinmesi gerekmektedir. Bu minvalde şekillenen çalışma üç bölümden meydana gelmektedir.

Birinci bölümde İran tarihi Ahamenişlerden itibaren 1979 İran İslam Devrimi'ne kadar önemli olaylar çerçevesinde ele alınmıştır. Bu kapsamda Birinci Bölüm başlığı altında şu dönemler ele alınmıştır: Ahamenişlerin kurulduğu MÖ 7. yüzyılın sonlarından MÖ 330'da Büyük İskender'in işgaline kadar geçen dönem; Büyük İskender'in Ahamenişlerden sonra hüküm sürdüğü yedi yıllık dönem; ardından Büyük İskender'in komutanı Selevkos'un İran topraklarının büyük çoğunluğunu ele geçirerek hüküm sürdüğü ve Helenistik kültürü yerleştirmeye çalıştığı ve sonrasında MÖ 247'de ortaya çıkarak MS 3.yy.a kadar hüküm süren Partların dönemi incelenmiştir. Akabinde Partlara karşı ayaklanan ve MS 637'de Arapların saldırılarına kadar İran coğrafyasında hüküm süren Sasaniler dönemi gelmektedir. Bölümün devamında 1501 yılında Safevilerin kuruluşuna kadar İran coğrafyasında hüküm süren Araplar, Türkler ve Moğollar dönemi anlatılmıştır. Arapların Sasanileri ortadan kaldırdığı 651 yılından yaklaşık dokuz asır sonra İran coğrafyasının ilk defa İranlı bir hanedanlık tarafından yönetildiği ve sonraki yüzyıllarda İran'ın kültürel ve siyasi yapısının şekillenmesini büyük oranda etkileyen, Şii mezhebinin ilk defa devletin resmî dini olarak kabul edildiği Safeviler dönemine yer verilmiştir. Safevilerden sonra istikrardan yoksun olarak Afganların, Zendlerin ve Afşarların kısa dönemi; 18. yüzyılın sonlarında Afşarlardan hükümdarlığı alan, İran modernleşmesinin başlangıcı olarak kabul edilen Kaçarlar dönemi gelmektedir. Bundan sonra 20. yüzyılın ilk yıllarında Batılı devletlerin İran coğrafyasına hücum etmesi, Birinci Dünya Savaşı, baş gösteren kıtlık ve salgın hastalıklar nedeniyle Kaçarların iyice zayıfladığı bir ortamda yönetimi devralan Rıza Şah'ın kurduğu Pehlevi dönemi ele alınmıştır. 20. yüzyıla damgasını vuran Rıza Şah yönetimindeki İran'ın Fars milliyetçiliği çerçevesinde uluslaşması, dinî eksenden sıyrılmış Fars milliyetçiliğinin tesis edilmesi, bundan dolayı da İran topraklarında yerleşik bir güce sahip olan ulemanın tepki göstermesi sonucu İran İslam Devrimi'ne giden yolu açan Pehlevi yönetimi ile ulemanın çekişmesi ortaya konmuştur.

İkinci bölümde İran İslam Devrimi ana hatlarıyla ele alınmış olup devrimin felsefi temelini oluşturan kurum ve aktörler hakkında bilgiler verilmiştir. Daha sonra devrim öncesi genel sosyal, siyasi ve ekonomik durum incelenmiş ve devrime giden süreç ve sonrasında cereyan eden olaylar kronolojik bir sıra hâlinde sunulmuştur. Bu

çerçevede yeni rejimin Humeyni'nin görüşleri doğrultusunda şekil alması ve devrim öncesi İslami olmayan -özellikle Pehlevi Dönemi- Monarşi dönemini reddiyeyle sağladığı meşruiyeti üzerinde durulmuştur. Ayrıca bu bölümde Batı karşıtı tutumuyla dünya devletlerinin ilgisini çeken İran'ın dünya ile ilişkilerine de yer verilmiştir. Velayeti Fakih teorisini devletin yönetim merkezine yerleştiren Humeyni'nin devletin tüm kadro ve kurumlarına hükmederek merkezinde Şii inancının olduğu Fars milliyetçiliğini esas kılan teokratik bir yönetim kurması sonucu toplumun her alanında yaşanan köklü değişiklikler irdelenmiştir.

Üçüncü bölümde İran kültür politikası ve bu politikanın toplumsal yaşamdaki izleri irdelenmiştir. Kültürel anlamda makas değişikliğinin yaşandığı bu dönemde kültür politikasının belirlenmesinde etkili olan kurumlar hakkında bilgiler verilmiştir. İran kültür politikasının hedefleri, amaçları ve ilkelerinin devletin resmî ideolojisi hâline gelen “Velayeti Fakih” teorisi çerçevesinde belirlendiğini söylemek mümkündür. Bu kapsamda devrim sonrası radikal değişimlerin yaşandığı İran'da kültür politikasının sinema, edebiyat, dil, eğitim vb. toplumsal yaşam alanlarına etkisi ve yansıması üzerinde durulmuştur. Sonrasında kültür politikalarına yöneltilen eleştiriler ve değerlendirmeler ele alınmıştır.

Sonuç kısmında ise İran İslam Devleti'nin kültür politikası çeşitli yönlerden değerlendirilmiş, günümüz İran Devleti göz önünde bulundurularak kültürel hedeflere ulaşıp ulaşılmadığı, başarılı ve başarısız yönleri noktasında görüşler ifade edilmiştir.

1.Konusu

İran'ın sahip olduğu jeopolitik ve stratejik konumu itibariyle gelecekte İran ile birçok konuda ilişki kurulabilir. Bu tezde İran'da farklı etnik ve dinî grupların bir arada İran kimliğinde bütünleştiği, birleştiği göz önüne alındığında kültür politikalarının İran'da yaşayan herkesi bir üst kimlikte nasıl birleştirdiği, bunun için İran'ın hangi politikaları ne şekilde uyguladığı belirlenmeye çalışılacaktır. Kültür politikalarının toplumsal yaşam üzerindeki etkileri de ortaya konacaktır.

2. Amaç ve Önemi

Çalışmada İran'ın İslam Devrimi'nden sonra uyguladığı kültür politikaları ve bunun toplumsal yaşama etkisi üzerinde durulacaktır. Bu çerçevede İran'ın içinde barındırdığı birçok etnik ve dinî kimliği İran milliyetçiliği çatısında nasıl birleştirebildiği, bu konuda İran'ın başarılı olup olmadığı ve uyguladığı kültürel politikaların sonuçları tespit edilmeye çalışılacaktır. Şimdiye değin halk bilimi alanında İran kültür politikalarına ilişkin çalışmanın yapılmaması konuya yakın çalışmaların ise Tarih, Uluslararası İlişkiler ve Siyaset bilimi alanlarında yapılmış olması bu çalışmanın önemini ortaya koymaktadır.

3. Varsayım

Halkbilimi ve halk edebiyatı alanında İran ve kültür politikaları ile ilgili bir boşluğu dolduracağı hedeflenen çalışmanın bundan sonra yapılacak çalışmalara da öncülük edeceği düşünülmektedir. Disiplinler arası çalışmalara da katkıda bulunacağı öngörülen bu çalışmadan hareketle Türkiye'de kültür alanında izlenecek politikalara katkı sağlaması, bu konuda yapılacak çalışmalara kaynaklık ve rehberlik etmesi hedeflenmektedir. Ayrıca İran'ın bölgesel ve uluslararası alanda önemli bir jeopolitik konuma sahip olduğu göz önüne alındığında ve İran'ın Türkiye'nin Doğu'ya açılan kapılarından biri olduğu düşünüldüğünde kurulacak ekonomik, kültürel ve siyasi ilişkilerde İran'a yönelik belirlenecek politika ve tutumlara katkı sağlayacağı, bu bağlamda da İran'ı doğru tanıma adına önemli bir çalışma olacağı varsayılmaktadır.

4. Kapsam ve Sınırlılık

İran'da yapılan lisansüstü tezlere erişim sağlamak için İran vatandaşlık numarasına ihtiyaç duyulmaktadır. İran'ın dışa kapalı kültürel yapısı dikkate alındığında bu noktada İran vatandaşı olan kişilerden erişim sağlaması istenildiğinde güvenlik endişesi nedeniyle konunun hassasiyeti gereği İran hükûmeti tarafından dikkat çekeceği ve takip edileceği ileri sürülerek bu istek ya reddedilmiş ya da erişime kısmi olarak izin verilmiştir. Ayrıca 2022 yılında ortaya çıkan Mehsemini olaylarından sonra İran hükûmeti devletin resmî ağ adreslerine ülke dışından erişime kısıtlama getirmiştir. Bundan dolayı tezde kullanılacak İran'da yapılmış çalışmaların birçoğuna 2022 yılı öncesinde ulaşılmış olup 2022 yılı sonrası yapılan çalışmaların çok azına ulaşılabilmektedir. Daha önce Türkiye'de İran kültür politikasına

yönelik lisansüstü bir çalışmanın yapılmaması nedeniyle tezin çalışma planı elde edilen veriler doğrultusunda oluşturulmuştur. İran hükûmeti nezdinde konunun hassasiyeti gereği kaynakların bir kısmı yurt dışı çıkışlarındaki kontrollerde güvenlik kaygısı nedeniyle Türkiye'ye getirelememiştir. Ayrıca güvenlik endişeleri gerekçesiyle görüşme yapılan kurum ve kişiler yöneltilen sorulara hükûmet politikaları doğrultusunda yahut yüzeysel olarak yanıt vermişlerdir.

5. Yöntem

Tezde İran kültür politikasıyla ilişkili olan Türkiye'de yapılmış akademik çalışmalar, İran ve Orta Doğu hakkında araştırma yapan merkezlerin yayınları, haber metinleri, elektronik kaynaklar ve İran'da yayınlanmış lisansüstü tez, makale, kitap ve resmî kurumların ilgili yönetmelik, kanun ve tüzük niteliğindeki belgeleri kullanılmıştır.

Başlıklandırmalar ise elde edilen veriler doğrultusunda ve kültür politikalarının en yoğun hissedildiği toplumsal alanlar dikkate alınarak belirlenmiştir. Birebir çeviri yöntemi ile Farsça metinlerin çevirisi yapılmıştır. İlgili kurum, kuruluş ve kişilerle yapılan görüşmelerde konunun hassasiyeti ve ilgililerin çekingeleri nedeniyle istenilen niteliğe sahip bilgilere ulaşılamamış olup konu ile ilgili görüşlerini bildiren kişiler ise isimlerinin hiçbir şekilde zikredilmemesini talep etmişlerdir.

Tezin konusu itibari ile birincil kaynaklara ulaşılması noktasında yapılacak olan İran saha çalışmasının önemi büyüktür. İran'ın ilgili devlet kurumları ve devlet adamları ile bire bir görüşme sağlanması; sanal ortamda ulaşılamayan devlet ve kurum raporları, belgeleri ve dokümanlarına birincil elden ulaşılması; İran kültür politikasının kültürel ve toplumsal yaşama etkisinin yerinde görülmesi, incelenmesi ve gözlemlenmesi; İran'daki üniversitelerde bu konu ile ilgili çalışma yapmış bilim insanları ile görüşme sağlanması; İran'daki kütüphanelerde ilgili konuya dair kaynak kitap, belge ve doküman taraması yapılması; İran'da basılan ancak ülke dışında ulaşılamayan kitap vb. kaynaklara ulaşılması; ilgili bölgenin ve insanların, kültürel yaşantılarının yakından tanınması ve yerinde görülmesi için 2021 Eylül ayında iki hafta süre ile İran'da saha çalışması yapılmıştır. Yapılan saha çalışması neticesinde akademik yayınlarda yer almayan/alamayan birçok sonuç yerinde gözlemlenmiştir. Bir başka ifadeyle yapılan saha araştırmasında literatürlerde yazılmayan/yazılamayan

birçok gerçek görülmüştür. Coğrafiya, toplumsal yapı, yönetim ve siyasetin halk nezdinde kabulü veya reddi tüm bunların bölge insanının yaşantısına etkisi, dolayısıyla cevap aranan soruların yanıtlarını farklı ve zengin bir bakış açısıyla görmek mümkün olmuştur. Sonraki süreçte araştırma sorusuna verilecek cevabın isabeti noktasında da tüm bu bulgular yardımcı olmuştur. Kimi bulgulara farklı kaygılar nedeniyle tezde yer verilmemiştir.

Araştırma dahilinde İran'a yapılan gezi araştırma konusunun yerinde gözlemlenerek ulaşılmaya çalışılan sonuç hakkında isabetli tespitlerin yapılmasına olanak sağlamıştır.

Bu kapsamda tezde devrim sonrası İran kültür politikasının toplumsal yaşamdaki izleri betimsel bir yöntem izlenerek nesnel bir bakış açısıyla ortaya konmaya çalışılacaktır. Başka bir deyişle nitel araştırma teknikleri kullanılarak ilgili konunun durum tespiti yapılacaktır.

BİRİNCİ BÖLÜM

1.1979 İSLAM DEVRİMİNE KADAR İRAN TARİHİ

1.1.İslamiyet Öncesi Dönem

1.1.1.Ahamenişler

MÖ 7. yüzyılın sonlarında tarih sahnesine çıkan ve MS 7. yüzyılın ortalarında güç kaybına uğrayarak siyasi üstünlüğünü yitiren Pers/İran medeniyeti Kuzey Afrika'dan Çin'in içlerine kadar geniş bir coğrafyada adından söz ettirmiştir. Siyasi sınırların ötesinde bir etki alanına sahip bu medeniyet dünya tarihinin şekillenmesinde özelde de İran ve Akdeniz havzalarının siyasi, ekonomik, dinî ve sosyokültürel oluşumunda söz sahibi olmuştur (Uygur ve Rexhepi, 2019:13-14). 1935 yılına kadar Batı kaynaklarında "Persia" olarak anılmaya devam eden bölge, bu tarihten itibaren İran ismi ile anılmıştır. İran sözcüğünün kökeni olarak kabul edilen "Ari, Aryan, Aria ve Aryani" sözcükleri eski İran/Ari kavimlerine dayanır ve İran "Arya ülkesi" anlamına gelir (Kia, 1998 :22 ve Tahidi, 2009:3'ten akt. Okyar, 2013:56).

II. Kiros ya da Büyük Kiros hükümdarlığını Fars'ın egemen şehri Anşan'da kral olan atalarına dayandırarak meşrulaştırmıştır. Ahameniş Hanedanlığı imparatorluğun ilk kurucusu olan Kiros tarafından bir araya getirilmiştir. İmparatorluğun ikinci kurucusu olarak görülen Darius bunu devam ettirmiştir (Şeker, 2022:125).

Büyük İskender Ahameniş Hanedanı'na MÖ 331-330'da son verdikten sonra kendisi sadece yedi yıl hüküm sürebilmiştir. Partlar (MÖ 247-MS 3. yy) Ahameniş İmparatorluğu'nu yeniden kurmaya koyulmuştur. Sonrasında Sasaniler (MS 224-641) Fars'taki merkezlerinde ilk Pers İmparatorluğu'nun bir benzerini kurmayı başardılar. Ardından Arap orduları Sasani İmparatorluğu'na son verip Müslüman Arap hükûmeti kurmalarına rağmen Ahameniş bürokrasi modeli ve siyasi kültürü varlığını devam ettirmiştir (İvanov, 2021:60).

II. Kiros Fars'tan yola çıkarak kendilerinden güçlü olan Medleri yenerek Mısır dışında Yakın Doğu'yu ele geçirip hükmünü Orta Asya'ya kadar genişletmiştir. Mısır daha sonra Kiros'un oğlu Kambises tarafından MÖ 525'te imparatorluk topraklarına katılmıştır. Onun halefi I. Darius iç isyanlar yüzünden parçalanan imparatorluğu yeniden birleştirerek elitlerin desteğini kazanmış, kendisini de imparatorluğun ikinci kurucusu olarak ilan etmiştir. İmparatorluğun sınırlarını

genişleterek Kiros'un modeline dayalı bürokrasi ve idari yapı kurmuştur. Darius ayrıca para basan ilk Ahameniş hükümdarıdır. Darius imparatorluğunun sınırlarını batıda Mısır ve Libya'ya doğuda İndus ve Orta Asya'ya kadar genişletmiştir. Darius'un oluşturduğu örnekler bütün Ahameniş döneminde halefleri tarafından da uygulanmıştır (Ceylan, 2023:198).

Darius ömrünün son yıllarında Yunanlılarla çatışmış ancak istediği sonucu alamamıştır. Ölümünden sonra yerine geçen Kserkses Yunanlılarla olan çatışmayı sürdürmüştür. Kserkses MÖ 465'te halefi olarak seçtiği oğlu Darius ile birlikte sarayında öldürülmüş, yerine diğer oğlu I. Artakserkses (MÖ 465-424) geçmiştir. I. Artakserkses de özellikle Mısır'da Atina'nın desteklediği isyancılarla mücadele edip isyanları bastırmıştır. I. Artakserkses'ten sonra Ahameniş İmparatorluğu canlılığını ve gücünü kaybetmiş yüz yıl sürecek olan bir gerileme dönemine girmiştir. I. Artakserkses'ten sonra yerine oğlu II. Darius geçmiş 18 yıl sürecek bir hükümdarlık yaşamıştır. Özellikle Yunanlılarla mücadele etmiş onları zayıflatmıştır (İvanov, 2021:65).

II. Darius'un yerine oğlu II. Artakserkses geçmiş (MÖ 404-359) ve 46 yıl hüküm sürmüştür. Bu dönemde Mısır'da çıkan ayaklanma başarılı olunca Ahamenişler buradan çıkmak zorunda kalmıştır. Mısır kaybedilince stratejik önemi olan Filistin'de kontrolü ellerinde tutmayı başarmışlardır. Ayrıca Yunanlıları Anadolu'dan çıkararak Pers hâkimiyetini Büyük İskender'e kadar devam ettirmiştir. II. Artakserkses'ten sonra yerine geçen oğlu III. Artakserkses (MÖ 359-338) Fenike isyanını bastırıp Mısır'ı yeniden ele geçirmiştir. Yunan kaynakları bu olayda Artakserkses ve bütün ailesinin öldüğünden ve sadece en küçük oğlu Arses'in hayatta kaldığından bahseder. Arses IV. Artakserkses adıyla iki yıl hükümdarlık sürmüş ve öldürülmüştür. Arses'in ölümünden sonra hükümdarlık ilk kez babadan oğula geçmemiş ve ikinci dereceden kuzeni olan Artaxata III. Darius (MÖ 336-330) adıyla Ahameniş İmparatorluğu'nda hüküm süren son hükümdar olmuştur. III. Darius Büyük İskender ile olan mücadeleyi kaybetmiş ve Büyük İskender yedi yıl boyunca (MÖ 330-323) Ahameniş topraklarında hüküm sürmüş aynı zamanda Helenistik kültürü de İran topraklarına taşımıştır (Garthwaite, 2011:35-36).

Büyük İskender'in ölümünden sonra komutanları imparatorluğun paylaşılması konusunda ihtilafa düşmüştür. Bu komutanlardan biri olan Selevkos doğuda zafer

kazanarak Mezopotamya ve Kuzey Suriye'de hâkimiyet kurdu. Böylelikle İran'da 150 yıl sürecek Helenistik dönem de başlamış oldu.

Ahameniş hükümdarlığı siyasi kültürü kutsal otoriteye dayalı bir ideoloji ile sentezleyen, hükümdarın Tanrı'nın yeryüzündeki vekili olduğunu telkin eden Zerdüştinancına sahipti.

Kutsal otoriteye dayalı kurulan hiyerarşi Zerdüştlük'ün mutlak varlığı olan ve sadece evreni yaratmakla kalmayıp hükümdarlarını da seçen Ahura Mazda ile başlamaktadır. Ahura Mazda vekillerini Ahameniş Hanedanı üyelerinden seçmekteydi. Bu da hükmetme ve yönetme yetkisinin sadece Ahameniş Hanedanı üyelerine ait olduğunu kabul etmekte, hükümdarlık meşru bir zemine orturtulmaktaydı. Dolayısıyla Ahameniş hükümdarlarına isyan etmek Ahura Mazda ve onun evrensel düzenine isyan etmek anlamına gelmekteydi (Günaltay, 1948:147).

1.1.2.Büyük İskender (MÖ 330-323), Selevkoslar (MÖ 312-129) ve Partlar (MÖ 247- MS 224)

III. Darius'un ölümüyle Ahameniş İmparatorluğu son bulurken Büyük İskender kendini Ahamenişlerin meşru halefi olarak görmüştür. MÖ 323'teki ölümüyle hükümdarlığı sadece yedi yıl sürmüş ardından komutanları hükümdarlığı sürdürmek için birbirleriyle mücadeleye girişmişlerdir. Komutanlar arasındaki çekişmeler ve eyaletlerde ortaya çıkan ayaklanmalar imparatorluğu bölmüştür. Mücadele sonunda hem imparatorluk hem de İskender'in ordusu bölgeye dayalı olarak İskender'in komutanları arasında bölüşülmüştür. Suriye'den Orta Asya'ya kadar uzanan geniş coğrafyada MÖ 311'de zafer kazanan Selevkos olmuştur. Makedonya ve Mısır'ı da diğer iki komutan Antigonos ve Ptolemaios paylaşmıştır (Memiş, 2018:35-40).

Selevkoslar merkezi gücü ellerinde tutarak özerk yapıyı devam ettirmiştir. Yerelde ise yöneticiler egemenliği ele geçirdikleri için Selevkosların hâkimiyeti ara ara kaybolup tekrar ortaya çıkmıştı. MÖ 247'de Selevkoslu bir general olan Arşak, Part krallığından yola çıkarak Hazar Denizi ile Orta Asya arasındaki bölgeyi ele geçirmiş ve kendi hanedanlığını kurmuştur. MÖ 171-139/138'de I. Mithradates döneminde Batı ve Doğu İran ile Orta Asya'da Partlar tam hâkimiyet kurmuştur. Bu sırada Selevkos İmparatorluğu pek çok toprağını kaybetmiş ancak batıda 150 yıl daha

varlığını devam ettirmiştir. Bu dönemde de batıdaki topraklar zamanla Roma İmparatorluğu'nun hâkimiyetine geçmiştir. Part İmparatorluğu yaklaşık 500 yıl hâkimiyetini devam ettirip MÖ 224'te sona ererken yerini yeni bir hanedanlık kuran Sasaniler almıştır. Ahameniş, Selevkos, Part gelenekleri temelinde devam eden Sasaniler Zerdüştlük'ü devlet dini olarak kabul etmişlerdir. Büyük İskender III. Darius'un öldürülmesinin ardından onun intikamını alan kişi konumuyla cenaze töreni düzenlemiş ve haleflliğini meşru bir zemine oturtmuştur. Ayrıca kendisi Ahamenişli bir kadınla evlenerek komutanlarını da Persli kadınlarla evlendirmiştir (Günaltay, 1948:247).

Selevkos'un en önmeli rakibi Anadolu'yu elinde tutan İskender'in diğer komutanı Antigonus'tu. MÖ 301'de Antigonus'u yenen Selevkos Kuzey Levant, Suriye, Anadolu ve Ermenistan'ı ele geçirerek İskender'in imparatorluğunun büyük bir kısmını yeniden kurmuştur. Böylelikle Ahameniş eyaletleriyle olan önemli ticaret yollarına da hâkim olmuştur. Selevkos MÖ 281'de ölünce yerine oğlu I. Antiokhos geçmiş, I. Antiokhos (MÖ 281-261) ve II. Antiokhos dönemlerinde imparatorluk isyanlarla mücadele etmiş ve sonrasında gelen III. Antiokhos Selevkos varlığını kısa süreliğine yeniden tesis etmiştir. Mısır, Filistin ve Kuzey Suriye'de hâkimiyet kurarken batıda Roma'ya yenilerek Anadolu'nun batısını kaybetmiştir. II. Demetrius (MÖ 145-141) ve VI. Antiokhos (MÖ 145-142) dönemlerinde görülen hanedan kavgası ve çekişmeler yüzünden Güney İran da kaybedilmiştir (Garthwaite, 2011:66-67).

MÖ 129'da da Partlara yenilen Selevkosların MÖ 312'den MÖ 129'a kadar 182 yıl süren İran üzerindeki egemenlikleri böylelikle sona ermiştir. Selevkoslar Pers olmayıp bu kültüre yabancıydılar. Yaşadıkları şehirde kendi Makedon-Yunan kültürü hâkimdi. Selevkosların karşılaştığı en önemli tehditlerin başında hanedan içi çekişmeler gelmekteydi. Hüküm sürdükleri dönemde on beş hükümdardan sadece ikisi eceliyle ölmüştür. Buna rağmen Selevkos hanedanı meşruiyetini korumayı da başarmıştır (Foltz, 2021:39-41).

Arşaklılar MÖ 247-171 yılları arasında Partia içinde beş Selevkos hükümdarı üzerinde diğer kabilelerle güç birliği sağlayarak Horosan ve Doğu Elbruz Dağları'nı da içine alacak şekilde ülkenin sınırlarını genişletmişlerdir (Naskali, 2000:394). Mithradates taht kavgası yaşayan Selevkosların elinden MÖ 148/147'de Medya'yı alıp ardından batıya ilerleyerek Babil ve Selevkia'yı da ele geçirmiştir. Mirhradates'ten

sonra yerine geçen II. Phraates Selevkoslarda taht kavgasını kazanan VII. Antiokhos ile mücadele etmiştir. Bu dönemde doğudan başlayan göç dalgası Partları olumsuz etkilemiştir. Aynı dönemde Sakalar da ülkenin doğu sınırına dayanmıştı. Phraates Sakalarla giriştiği mücadeleyi kaybederken kendisi de öldürülmüştür (Ceylan, 2023:307).

Phraates'ten sonra yerine geçen oğlu II. Artabanus (MÖ 128-124/123) da göçebe federasyonlarla mücadele etmiş ve öldürülmüştür. Onun yerine geçen II. Mithradaes (MÖ 124-87) doğu sınırlarında ve batıda Babil'de güvenliği sağlayıp burayı idari merkez hâline getirmiştir. Part, ismini Hazar Denizi ve Ceyhun Nehri arasındaki bir bölge olan Parthia'dan alır. Kurucusu I. Arşak'tır. Yaklaşık 500 yıl hüküm süren Partların döneminde Farsça, Eski Farsçadan Orta Farsçaya diğer bir adıyla Pehleviceye evrilmiştir (Garthwaite, 2011:69-71).

Mithradates'in ölümünden sonra yerine geçen Gotarzes (MÖ 91-80) ve sonraki döneme ait bilgiler belirsiz olup I. Vologeses'in (MS 51-80) hükümdarlığı kendi adına bastırdığı sikkelerin üzerinde Yunan yazısı yerine Part yazısının bulunması Part kimliğine vurgu yapıldığının göstergesi olması dolayısıyla önemlidir. Ayrıca İslamiyet döneminde Avesta hâline gelen Zerdüşt metinlerini bu dönemde derleme çabasına giriştiği öne sürülür (Naskali, 2000:85)

İran tarihinin yaklaşık 470 yıl süren Partlara ait dönemi MS 224 yılında Sasaniler tarafından sona erdirilmiştir. İmparatorluğun yıkılmasında kendi içlerindeki çatışma ve uyumsuzluğun yanında Roma ile olan mücadeleler de etkili olmuştur.

1.1.3. Sasaniler (224-651)

Fars eyaletinde ortaya çıkan ve bölgesel bir kral olan Ardeşir bağlı bulunduğu Part hükümdarına ve Fars'ta kral olarak anılıp sikke bastıran prenslere karşı ayaklanmış, Part kralı VI. Artabanus'u tahttan indirerek iktidarını sağlamlaştırıp yeni bir hanedan ve 400 yıldan fazla sürecek bir imparatorluk kurmuştur. Yayılım alanı bugünkü İran olan Sasaniler Afganistan, Irak, Ermenistan, Türkiye'nin doğu tarafı, Suriye'nin bir kısmı, Kafkaslar, Pakistan, Orta Asya ve Arabistan topraklarına hâkimdi. Pehlevi dilinde veya Orta Farsça yazıya geçirildiği tahmin edilen Zerdüştlük bu dönemde kurumsallaşmıştır. Sasaniler Ahamneişler gibi Pers kimliğine önem vermiş, İran ve İranşehr terimlerini kullanmışlardır (Özdizbay, 2016:229).

Ardeşir oğlu Şapur'u eş hükümdar seçmiş ve birlikte beş yıl boyunca hükmetmişlerdir. Şapur Romalılara karşı saldırılarını sürdürmüş, Harran ve Nusaybin bölgesini ele geçirmiştir. Yaklaşık otuz yıl süren hükümdarlık döneminde dinî hoşgörüyü esas kılmış, Mani dini de bu dönemde yaygınlaşmıştır. Zerdüştlüğü devletin dini olarak kabul etmiştir. Ancak Şapur öldükten sonra dinî hoşgörü de ortadan kalkmıştır. Şapur ölünce yerine oğlu I. Hürmüz geçmiş ancak sadece bir yıl tahtta kalabilmişti. Onun yerine ise Şapur'ın kardeşi I. Behram geçmiştir. Behram'ın hükümdarlığı döneminde Zerdüş rahibi Kartir gücünü pekiştirirken Mani de hapse atılıp öldürülmüştür. Zerdüş dini dışında kalan Hristiyan, Yahudi, Budist ve Manicilere büyük baskılar yapılmıştır (Nefisi, 2022:57-58).

Aynı dönemde Romalılar güçlenerek Sasanilere saldırmış, saldırılar sonucu Kuzey Mezopotamya'nın büyük bölümü Romalılara verilmiştir. I. Behram öldükten sonra yerine halefi olarak seçtiği II. Behram geçmiş, II. Behram da 293'te öldükten sonra yerine oğlu III. Behram gelmiştir. Ancak üç ay sonra Şapur'un hayatta kalan son oğlu Narseh tarafından tahttan indirilmiştir. Narseh (293-302) Behram'ın dinî baskılarını ortadan kaldırıp babası Şapur'un dinî hoşgörü politikasını yeniden tesis etmiştir. Daha sonra Narseh Romalılara verilen Mezopotamya'yı geri alarak Ermenistan üzerinde de hâkimiyet kurmuş olmasına rağmen 298'de Romalılar tekrar geri almıştır. Narseh ölünce yerine oğlu II. Hürmüz (302-309) geçmiştir. Bu dönemin en önemli gelişmesi Kartir'in dinî baskılarının ortadan kalkması olmuştur. Sonrasında tahta geçen II. Şapur (309-379) yetmiş yıllık hükümdarlık sürmüş, bu dönemde Sasanilerin gücü doruk noktasına çıkmıştır. II. Şapur'dan sonra yerine II. Ardeşir (379-383) geçmiş ancak III. Şapur (383-388) onu tahttan indirerek tahtı ele geçirmiştir. Bu ve bundan sonraki birkaç hükümdar döneminde Ermenistan ve Ak Hunlar ile sorunlar yaşanmıştır (Garthwaite, 2011:92)

III. Şapur'un yerine on bir yıl hüküm süren oğlu IV. Behram (388-399) geçmiş, ondan sonra da tahtın sahibi I. Yazdigirt (399-421) olmuştur. Yahudi bir kadınla evlenmesinden dolayı "Yahudi Kral" ünvanı verilmiştir. V. Behram (421-439), II. Yazdigirt (439-457), III. Hürmüz (457-459), Firuz (459-484) dönemlerinde Ak Hunlarla, isyanlarla ve uzun süren kıtlıkla mücadele edilmiştir (Özdizbay, 2016:246).

İki dönem hükümdarlık yapan Kavad [(Kubad)488-496 ve 499-531] ilk döneminde meşruiyetini kabul ettirme sorununun yanında devam eden kıtlıkla uğraşmıştır. İkinci döneminde ise iç muhalefet, ekonomik sıkıntılar ve Bizans sorunu

ile başa çıkmaya çalışmıştır. Yerine geçen oğlu I. Hüsrev (531-579), idari reformlar yaparak düzenli gelir ve vergi kaynaklarını artırmış, bununla da sulama kanalları ve ordunun yeniden örgütlenmesi projelerini gerçekleştirmiştir. Bu dönemde ayrıca Antakya'yı da Bizans'ın elinden almıştır. Hüsrev hükümdarlığı boyunca merkezi iktidarı yeniden tesis etmiştir (Yücel, 2020:594-599). Yerine geçen oğlu IV. Hüzmüz (579-590) saltanatı boyunca Bizanslılarla mücadele etmiştir. Sonrasında tahta çıkan II. Hüsrev (590-628) döneminde Bizans saldırıları devam etmiştir. Bizanslıların saldırıları sonucu Sasaniler bir daha toparlanamamış, II. Hüsrev'den sonraki on beş yıl içerisinde ise dokuz hükümdar tahta çıkmıştır. 637'de başlayan Arapların saldırıları sonucu 651'de Sasani hanedanının son temsilcisi III. Yazdgerd öldürülünce Sasani İmparatorluğu sona ermiştir (Günaltay, 1948:257).

1.2. İslamiyet'ten Safevilere Kadar Olan Dönem

1.2.1. Araplar, Türkler ve Moğollar Dönemi

7. yüzyılda İslam ordularının Sasani İmparatorluğu'nu ortadan kaldırmasıyla İran'da merkezi yapı kalmamış ve küçük bölgesel devletler ortaya çıkmıştır. Daha sonraları da İran üzerine birçok sefer düzenlenerek Azerbaycan, Taberistan, Rey, Kumis, İsfahan, Hamedan, Horasan ele geçirilmiş ve buralarda İslam hâkimiyeti kılınmıştır. Büyük Selçuklu zamanında istikrar sağlanmışsa da Safevilere kadar İran parçalı siyasi yapılardan oluşmuştur. Safevi döneminde ise İran siyasi birliği sağlanmış ve İran'ın önemli bir kısmı Şiileşmiştir (Sinkaya, 2011:4).

Sasani İmparatorluğu 7. yüzyılda sona ermesine rağmen Safevilerin kuruluşuna kadar İran kimliği ve kültürü yaşamaya devam etmiştir. Arapların ve özellikle İslam'ın İranlılar üzerinde önemli etkileri olduğu gibi İranlıların da Araplar ve İslam üzerinde büyük etkileri olmuştur. Türk Moğol hükümdarları da Abbasiler gibi Pers idarecilik tarzını ve hükümdarlık değerlerini benimseyerek hüküm sürmüşlerdir.

İslamiyet'in ilk 150 yılında hükûmetle ordu Arapların elindeydi. Ancak bu grubun içerisinde var olan gerilimler daha sonra dinî bir çatışmaya dönüşmüştür. İlk önemli ayrılık üçüncü halife Osman'ın ölümü ve yerine dördüncü halife olarak Ali'nin geçmesi üzerine ortaya çıkmıştır. Şiiler halifelğe Ali'nin, ardından da onun soyundan kişilerin gelmesini savunmaktaydı. Şiilik Safevilerle birlikte İran'la

özdeşleştirilmesine rağmen daha önce çoğunlukla Araplar tarafından benimsenmiş ve Sünniliğe karşı azınlık konumunda kalmıştır. 8. yüzyıl ortasında Horasan'da ortaya çıkan Ali yanlısı hareket 750'de Emevi halifeliğini yıkarak Abbasi Devleti'ni kurmuştur. Abbasiler daha sonra çoğunluğunu Arapların ve bir kısmını da İranlı Şiiilerin oluşturduğu destekçilerini reddederek Sünniliği benimsemiştir (Foltz, 2021:54).

Abbasiler dokuzuncu yüzyıl başında taht kavgası yaşayarak parçalanmaya başlamıştır. Bu dönemde İran hanedanı olan Tahiriler 820 yılında Horasan'da özerk bir yönetim kurmuştur. 861'de Seferiler Horasan'ın güneyinde fiili bağımsızlık elde etmiş ve Tahirilere meydan okumuştur. Tahiriler Seferilerin ordularını 876'da bozguna uğratmıştır. Buna rağmen Seferiler 900 yılına kadar Horasan da nüfuzunu devam ettirmiştir. Daha sonra Samaniler Horasan'da Seferi hâkimiyetine son vermiştir. Onuncu yüzyılın sonuna doğru Samanilerin gücü ve zenginliği artmış bu da Samani ailesi içerisinde bölünmelere neden olmuştur. Yüzyılın sonunda Karahanlılar ve Gazneliler Samani topraklarını aralarında paylaşmıştır. Samaniler İran tarihinin Sasaniler ile Safeviler arasındaki dönemde çok önemli bir role sahiptiler. Samani saltanatı yönetimi ve rolleri İran'ın ve Selçuklu, Gazneli ve İlhanlı hükümdarları için örnek teşkil etmiştir (Gronke, 2023:96).

Selçuklular İran tarihinde yeni bir dönem başlattılar. Fars dilini koruyup yönetimde kullanmaları sonucu İran kültürü Anadolu, Hindistan ve Orta Asya'ya yayılma imkanı bulmuştur.

Gazneli Mahmud'un ölümünün ardından Tuğrul ve Çağrı Bey komutasındaki Selçuklular Horasan ve Nişabur'u ele geçirdikten sonra 1040'ta Dandanakan Savaşı'nda Gaznelileri yenmiştir. Çağrı Bey Tuğrul Bey ile 1060'a kadar devleti beraber yönetmiştir. Tuğrul Bey üç yıl daha devleti yönettikten sonra ölümünün ardından Çağrı Bey'in oğlu Alparslan devletin başına geçmiş, bu dönemde Nizamülmülk ise Selçuklu desteğiyle ordu ve bürokrasiyi eski İran hükümdarlık geleneği ve siyasi kültürüne göre kurumsallaştırmıştır (Garthwaite, 2011:122).

Selçuklu Sultanı Sencer 1141'de Karahitaylılara yenilince Maverâünnehir Karahitaylıların eline geçmiştir. Harzemşahlar da Karahitayların elinden Maverâünnehir'i 13. yüzyılda almıştır. Harzemşahlar Selçuklulardan sonra bölgedeki hâkim güç olmuş ancak 1220'deki Moğolların saldırısı dolayısıyla

Hazemşahların hâkimiyeti kısa sürmüştür. Cengiz Han Karahitay İmparatorluğu'nu ele geçirince Harzemşahlarla karşı karşıya gelmiştir. Harzemşahların kışkırtması ve Moğolların gönderdiği elçinin öldürülmesi sonucu Moğol saldırısı başlamıştır. Moğollar 1219'da Maverâünnehir'i ele geçirdikten sonra Horasan bölgesine ilerleyerek bölgeyi yerle bir etmiştir. Buradan hareket ederek 1243'te Anadolu Selçuklu Devleti'ni yenmişler. Moğolların bir sonraki hedefi Haşhaşiler ve Abbasilerdi. Haşhaşiler ise 1256'da büyük oranda ortadan kaldırılmıştır. 1258'de Bağdat ele geçirilerek halife öldürülmüş ve Abbasi Devleti böylece sona ermiştir (Daniel, 2001: 92).

Cengiz'in torunu Hülagi ise kurduğu İlhanlı Devleti ile İran, Irak, Kafkaslar ve Anadolu'nun bazı bölgelerine hâkim olmuştur. İlhanlı hükümdarı Ebu Sait varis bırakmadan 1335'te ölünce taht kavgaları dolayısıyla İlhanlı Devleti fiilen sona ermiştir. Timur'un 1370'te tahta çıkışına kadar İlhanlı toprakları dört Moğol Emiri tarafından yönetilmiştir. Timur'dan sonra Şahruh tahta çıkmış ancak İran'ın batısında Karakoyunlular ve Akkoyunlular hâkimiyet kurmuştu. Bu iki devlet İran'da 15. yüzyıl boyunca ve 16. yüzyıl ortalarına kadar önemli rol oynamıştır. Uluğ Bey Şahruh'un oğlu olarak halef seçilmesine rağmen oğlu Abdullatif tarafından öldürülmüştür. Abdullatif de 1451'de Timur'un torununun oğlu Ebu Sait tarafından öldürülmüştür. Ebu Sait 1469'a kadar Horasan ve Maverâünnehir'i yönetmiştir. Ebu Sait'ten sonra ise Hüseyin Baykara 1506'ya kadar Horasan'ı yönetmiş ve Timur'un soyu onunla birlikte son bulmuştur. Özbekler İran'ın doğusunu Timurlardan alırken batıda ise Safeviler yeni bir haneden olarak ortaya çıkmıştır (Garthwaite, 2011:140).

Sasanilerin yıkıldığı 641'den Safevilerin iktidara geldiği 1501'e kadar geçen dönemde İranlıların Müslüman olması ve Türk Moğol hâkimiyetine rağmen Perslerin evrensel hükümdarlık kavramı ve bu kavramın İran'la ve siyasal kültürüyle bağlı devam etmiştir. İslamlaşma süreci Zerdüştlüğü zayıflatmış buna rağmen İslam öncesi medeniyetlerin birikimleri İslam devletleri tarafından da büyük oranda benimsenmiştir. Sözlü geleneğin Şehname başta olmak üzere ortaya çıkan yeni Farsça kullanılarak yazıyı aktarılması, Sasanilerin siyasi ve idari kültürünün İslam dini ve siyasi değerleri ile sentezlenmesi tarihî belleğin devamlılığını sağlamıştır. Aynı süreç Türk Moğol hanedanlarıyla da devam etmiştir.

1.3.Safeviler

İran Safevi Hanedanı yönetiminde tekrar birleşmiş ve daha sonraki tarihine damga vuran çok önemli iç ve dış olaylara sahne olmuştur. Safeviler İran coğrafyasını başında İranlı bir hanedanın bulunduğu devletle yönetip “Şehinşah” ünvanını ve hükümdarlık kurumunu yeniden tesis etmiş ve Şiiliği resmî din olarak kabul etmiştir. 20. yüzyıl İran’ı ve Şii ulus devleti Safevi döneminde atılan bu temelin uzantısı olarak görülebilir. Döneminin başlangıcı olarak Şah İsmail’in tahtta kaldığı 1501-1524 yılları kabul edilir. İsmail’in babası Haydar Kafkaslarda savaşıırken 1488’de Şirvanşahlar tarafından öldürülmüştür. Şeyh Haydar’ın öldürülmesi üzerine Şah İsmail ve kardeşleri Seyyid İbrahim ile Sultan Ali müritleri tarafından kaçırılarak Gilan’da saklanmış (Geyikoğlu, 2007:218). Şeyh Haydar’ın büyük oğlu Sultan Ali Safevi Tarikatı’nın başına geçmiş ancak Sultan Ali 1494’te Akkoyunlular tarafından öldürülmüştür. Ölmeden önce Sultan Ali kardeşi İsmail’i halefi olarak seçmişti. Şah İsmail henüz yedi yaşında iken Safevi Hanedanı’nın lideri olmuştur. Bir süre Gilan’da saklandıktan sonra 1499’da babasının intikamını almak üzere Şirvanşahlara karşı ilk seferini düzenlemiş, bu savaşta başarılı olan Safeviler Akkoyunlulara saldırarak 1501’de Tebriz’i ele geçirmiştir. Bu olay Safevi Hanedanlığı’nın başlangıcı olarak kabul edilmektedir (Mohammednejad, 2015:39).

İran’da 16. yüzyılda Safevi Devleti’nin kurulması İran ve Ortadoğu’nun sonraki yüzyıllarda siyasi, dini ve kültürel yapısına büyük oranda etki etmiştir. Bu da İran’ı Ortadoğu siyasetinin güçlü ve vazgeçilmez bir unsuru hâline getirmiştir. Safeviler İran’a yeniden bölge siyasetinde etkin bir rol üstlenmesinin yolunu açmıştır (Çelenk, 2014:7-8). İran’da yaşanan Şiiliğe dayalı dinî, siyasi ve kültürel dönüşüm Safevileri Sünni Osmanlı Devleti ile karşı karşıya getirmiştir. Bu durum Özbek ve Osmanlı ile olan mücadelelere din savaşı görünümü kazandırmış, halkı da yanına çekmiştir. Bu destek Safevileri sınır komşularından farklı bir konumda güçlü siyasi bir otorite olarak konumlandırmıştır (Yıldız, 2023:86).

Safeviler tarikatten devletleşmeye giderken siyasi meşruiyetini Kızılbaş Türkmenlerinin askeri gücüne, dinî meşruiyetini ise Safiyüddin Tarikatı’na dayandırmıştı (Karadeniz, 2019:1). Ayrıca Safevi şahlarının meşruiyetlerinden biri de Tanrı tarafından kendilerine verilen mutlak hâkimiyet hakkıdır. Şahlar için

“Zil’ullah”² sıfatı kullanılır. Şahların benimsediği bu ünvan İrani bir gelenek olup İslamiyet öncesi “Fereh-i İzedi”³ düşüncesinin dönüşmüş biçimi olarak yorumlanmaktadır. Ayrıca bu sıfatlar Safevi şahlarının egemenliklerinin İran halkı tarafından meşru görülmesini sağlamıştır (Sohrababad, 2018:79). Safevi şahları Tanrıdan gelen “Fereh-i İzedi” sıfatını kullanarak bir nevi meşruiyetlerini eski İran’a dayandırmıştır. Bu da hâkimiyetlerini tartışmasız hâle getirmekteydi. Ayrıca Yedinci İmam’a dayandırdıkları Mehdi’nin naibi ünvanı da kendilerine yöneltilecek muhalif görüşleri engellemekteydi. Bunlar bir taraftan İran’ın merkezi gücünü sağlamlaştırırken bir taraftan da baskının ortaya çıkmasına neden olmuştur (Mohammednejad, 2015:108-109).

Safevilere adını veren Safevi Tarikatı 14. yüzyılın ortalarında Erdebil’de Şeyh Safiyüddin Erdebil tarafından kurulmuştur. İlk başlarda Sünni mezhebine bağlı olan tarikat daha sonraları tarikatın başına geçen Şeyh İbrahim döneminde Şiiliğe yönelmiştir. Ayrıca bu dönemlerde siyasi, askeri ve dinî bir yapıya da kavuşmuştur (Ateş, 2023:20). Tarikatın başına daha sonra Şeyh Haydar geçmiştir. Şeyh Haydar’ın ölümünden sonra yeryüzünde On İkinci İmam’ın temsilcisi olduğunu ileri süren Şah İsmail 1501 yılında Tebriz’i Akkoyunlulardan alarak Safevi Devleti’ni kurmuştur (Taflıoğlu, 2010:50). Safevi Tarikatı’nın Şiiliğe yönelişi Şia mezhebinin güçlenmesini sağlamıştır. Siyasi iktidarı da ele geçiren Safeviler Şiiliği devletin resmî mezhebi olarak kabul etmişlerdir.

Sasanilerin yıkılmasından bu yana İran ilk kez İranlı bir hanedan ve hükümdarlık altında yeniden bir araya gelmiş, Şiilik devletin resmî dini olarak tesis edilmiştir. Şah İsmail devleti kurduktan sonra Şiilik programını uygulamaya sokmuştur. Bu çerçevede Şah İsmail Tebriz’in ana camisinde Kızılbaş askerler eşliğinde Sünni olan cemaate kendisinin beklenen Mehdi olduğunu duyurmuştur. Meydanlarda ilk üç halifenin lanetlenmesini ve bunu gerçekleştirmeyenlerin cezalandırılmasını emretmiştir. Bölgedeki yöneticilere de teberrâ⁴ edenlerin yerlerinde kalacağını etmeyenlerin ise öldürüleceğini bildirmiştir. Ayrıca camilerdeki ehlişünnet minberlerinin değiştirilmesini emretmiştir. Ezana “Eşhedü Enne Aliyyen Veliyullah,

² Allah’ın yeryüzündeki gölgesi anlamına gelir.

³ Tanrının teyidinde olan anlamına gelir.

⁴ İlk üç halifeyi lanetleme anlamına gelir.

Hayya Ala Hayri'l Amel, Muhammed ve Ali Hayru'l Beşer" ifadelerinin eklenmesini, bu mezhep esasları dışında namaz kılanların öldürülmesini ve Tebriz ve diğer eyaletlerde Şiilere zulmedenlerin yakalanıp cezalandırılmasını emretmiştir (Çelenk, 2014:15-16; Tanrıverdi, 2023:720) Şah İsmail'in bu uygulaması Sünni varlığına karşı yapılan açık bir tehdit olarak görülmüştür (Yıldız, 2023:83).

1514 yılında Osmanlı Devleti ile yapılan Çaldıran Savaşı İran tarihi açısından önem arz etmekte olup Şah İsmail'in bu savaşta yenilmesi İran şahının yenilmezliğine olan güveni ve inancı zedelemiştir. Ayrıca Safevilerin batı yönündeki ilerlemelerini Osmanlı bu savaşla durdurmuş oluyordu. Bu tarihten Şah İsmail'in öldüğü 1524 yılına kadar pek fazla iç ve dış tehdidin olmadığı bir dönem olmuştur. Şah İsmail öldükten sonra da yerine on yaşındaki oğlu Tahmasb geçmiştir. Tahmasb tahta geçtikten sonra yaşı itibari ile siyasi sorunlar yaşamış olsa da büyüyüp savaşta askerlere liderlik eden bir statüye eriştikten sonra söz konusu sorunlar ortadan kalkmıştır. Bu sorunlardan biri kardeşi Alkas Mirza'nın şahlık iddiasıdır. Alkas Mirza 1534 yılında tahta hak iddia ettiğini desteklemeleri karşılığında Osmanlı Devleti ile işbirliği yapmıştır (Tanrıverdi, 2023:723).

Bunun dışında Tahmasb döneminde kendi içlerindeki hizipler ve hasımlıklar büyük sorun oluşturmaktaydı. Osmanlı ve Özbek tehditleri karşısında bu sorun İran'ı siyasi ve askeri olarak zor durumda bırakmıştır. Tahmasb Özbeklere karşı savaşlarda elde ettiği zaferlerle meşruiyetini pekiştirmiştir. 1540 yılında Özbeklerin lideri Ubeydullah ölünce Özbek tehdidinin ortadan kalkması Safevi Devleti'ni rahatlatmıştır. Ancak Osmanlı ordusu 1548 yılında yeniden seferlere başlayarak Tebriz'i kısa bir süreliğine işgal etmiştir. 1554 yılında ise Alkas Mirza'nın desteğiyle Osmanlı bir kez daha saldırıya geçmiş ve 1555'te Kanuni Sultan Süleyman ile Tahmasb arasında 30 yıl sürecek bir barış döneminin başlangıcı olan ve sınırların belirlendiği Amasya Antlaşması imzalanmıştır (Foltz, 2021:69).

Tahmasb'ın 52 yıllık saltanatı büyük bir istikrar sağlamış, ölümünden sonra ise tahta Kızılbaşların desteğini alan İsmail 1576 yılında geçmiştir. Tahmasb'ın ölümünden İsmail'in tahta çıkışı arasında geçen üç aylık sürede İsmail beş erkek kardeşini ve Safevi hanedanına mensup dört kişiyi daha öldürtmüştür. İsmail'in bu tutumu Kızılbaşlar ile arasını açmış, Kızılbaşlar da İsmail'in kardeşi Perihan Hanım ile işbirliği yaparak aynı yıl içerisinde İsmail'i öldürmüştür. İsmail'in öldürülmesinde Şiiliğe bağlılığı konusundaki şüphelerin bulunması da ölümüne yol açan etkenlerden

biri olarak yorumlanmıştır. Yerine tek varis Sultan Muhammed Şah tahta çıkmıştır. Sultan Muhammed Şah'ın hüküm sürdüğü on yıl hizipçiliğin yoğun yaşandığı bir dönem olmuştur. Bu dönemde Osmanlı ve Özbekler Safevilerin içinde bulunduğu zayıflıktan yararlanarak Azerbaycan ve Horasan'ı işgal etmiştir. 1588'de Sultan Muhammed Şah devlet işlerinden elini çekmiş yerine oğlu Şah Abbas tahta çıkmıştır (Sohrabıabad, 2018:72-74).

Şah Abbas döneminde devlet daha önce görülmemiş ölçüde merkezileştirilip yeniden tesis edilmiştir. Şah Abbas tahta çıktıktan sonra ilk olarak Türk emirlerinin nüfuzunu ortadan kaldırarak otoritesini güçlendirmiş sonrasında da ordusunu modernleştirerek doğuda Özbek batıda da Osmanlılara kaybettiği toprakları geri almıştır. Şah Abbas Safevi Devleti'ni yıkılma tehlikesinden kurtarmakla kalmamış Safevilere en parlak ve güçlü dönemini de yaşatmıştır. Şah Abbas dönemine kadar Safevi Devleti'nde sosyal hayatta ve devlet idaresinde birtakım çekişmeler yaşanmakla birlikte Türkler belirleyici konumda idiler. Şah Abbas bozgunculuk çıkaran Türkmen boylarının nüfuzunu kırmak amacıyla birtakım politikalar uygulanmış bu da İran'da Türk olmayan unsurların devlet idaresinde, sosyal hayatta ve ticari hayatta yer edinmesine sebep olmuştur. Devlet idaresinde Farslar, ticari hayatta ise Ermeniler etkin duruma gelmiştir. Şah Abbas'ın Türkmen aşiretlerini parçalara bölerek dağıtması bu aşiretlerin Farsçayı kullanmasına zemin hazırlamış böylelikle sosyal hayatta Türkçenin yayılım alanı daralmış Farsçanın etki alanı artmıştır (Aydoğmuşoğlu, 2011:273-274).

Şah Abbas ölümünden 14 yıl önce kendisini devireceği korkusuyla en büyük oğlunu öldürtmüştür. Dört oğlundan ikisi kendisinden önce ölürken Diğer ikisini ise tahta çıkmalarını engellemek için kör ettirmiştir (Garthwaite, 2011:164).

Merkezi iktidar, kalıcı sınırlar, yeni kurumlar, altyapı ve mimari başta olmak üzere kültür himayesi, genel istikrar Şah Abbas döneminde gerçekleşmiştir. Şah Abbas'ın öldüğü yıl olan 1629 ile Afganların ülkeyi işgal ettiği 1722 arasında dört Şah hüküm sürmüştür: I. Abbas'ın torunu I. Safi (1629-1642), II. Abbas (1642-1666), I. Süleyman (1666-1694), Sultan Hüseyin (1694-1722). Bu dönemde 1639'da imzalanan Kasr-ı Şirin Antlaşması Osmanlı ile İran arasındaki sınırı kalıcı olarak belirlemiş 20. yüzyıla kadar varlığını sürdürmüştür (Memiş, 2018:68).

1.4.İran'ın Modernleşme Dönemi

İran'ın modern tarihine dört düşünce akımının etkisi olduğu görülür. Bunlar; Modernizm, İslamcılık, Milliyetçilik ve Sosyalizmdir. Modernizm 1906 Meşrutiyet Devrimi ile kendini göstermiş ve 1924'ten sonra milliyetçilik ile bütünleşerek 1979'a kadar İran'ın temel siyasi felsefesini oluşturmuştur. İslamcılık; 1890 Tütün Hareketi ile başlamış, Meşrutiyet Devrimi'ne etki etmiş ve 1979'dan günümüze kadar İran siyasal sisteminin temel belirleyicisi olmuştur. Sosyalizm ise her zaman muhalefette olmuş ancak modernizm, İslamcılık ve milliyetçiliği etkilemiştir (Keskin, 2009'dan aktaran Okyar, 2013:59).

Batılı güçlerin İran'a yerleşerek bölgede askeri ve ekonomik olarak hâkim olmaları İran'ın modernleşme sürecinde itici güç olmuştur. Batı ile olan yakın ilişki bazı kavram ve düşünceleri İran'a sokmuş ve aydın bir sınıfın oluşmasına zemin hazırlamıştır (Sinkaya, 2011:6).

Batıdaki gelişmelerden yakından etkilenen aydın sınıfı şahlık despotizmini, dinî dogmatizmi ve yabancı emperyalizmi ilerlemenin önünde bir engel olarak görmüştür. Modern güçlü ve gelişmiş bir İran'ın kurulması için anayasalcılığı ve antiemperyalizmi temel enstrüman olarak kabul etmişlerdir. Böylece İran'ın modernleşmesinde önemli bir adım olan 1891 Tütün Hareketi ve 1906 Meşrutiyet Devrimi aydınlar, bazaar ve ulemanın işbirliği sonucunda ortaya çıkmıştır. (Okyar, 2013:60).

İran'da siyasi partiler Meşrutiyet Devrimi'ne kadar örgütlenmek ve konuşmak için uygun bir siyasal ortamdan yoksundu. Şah'a muhalif dinî kesim dışında başka bir sivil örgütlenme de mevcut değildi. Mali yapı dinî kesimin aldığı şer'i vergiler (vücuhi şer'i) ve iktidarın aldığı örfî vergiler (vücuhi dovlati) olmak üzere ikiye bölünmüştü. Ruhaniler ve iktidar bu konuda birbirlerinin alanlarını ihlal etmemekteydi (Fekri, 2011:97).

Rıza Şah 1921 darbesinden sonra yargı ve öğrenim sistemlerini yapılandırmaya çalışmıştır. Modern dünya ile uyumlu yapılanmaları geliştirmek adına toplumsal ve kültürel alanlarda da çaba göstermiştir. Bu çabalardan en dikkat çeken ve tartışmalı

olanı tesettürü (Keşfi Hicab) kaldırmak⁵, kadınları toplum yaşamında aktif hale getirmektir. Rıza Şah'tan sonra oğlu Muhammed Rıza ise babasının başlattığı hareketi hızlandırarak genişletmiştir. Bu hareket yukarıdan inme bir yapılanma olup Muhammed Rıza ülkenin yeniden yapılanma sürecinde muhalif söylemleri bastırmaya çalışmıştır. Yapılan bu uygulamalar toplumun modern ve geleneksel kesimleri arasında bir karşıtlığın meydana gelmesine neden olmuştur. Söz konusu yapılanma hareketinin ekonomi, kültür ve düşünce alanlarına olumlu bir etkisi de olmuştur. Bazaarın gücü yok olmamakla birlikte modern kesimlerin gücü de artmaktaydı. Bunun sonucu olarak da toplum bir ölçüye kadar sekülerleşmekteydi. Ancak ulemanın gücü güçlü bir şekilde kırılmamıştır (Fekri, 2011:103).

1950'li yıllara gelindiğinde sosyopolitik eğilimler aydınlanma sürecine girmiş ve çeşitli İslami aydınlanmacı yaklaşımlar ortaya çıkmaya başlamıştı. Özgürlük eğimli eksenin öne çıkan ismi Mehdi Bazargan, İslam'ın yeniden yapılanması için tam anlamıyla modernleşme hedefine odaklanmıştı.

Tanrıtapın sosyalistlerin en önde gelen kişisi Muhammed Nakşah sosyal hoşgörü ve yaklaşımlardan hareketle İslam'ın yeniden yapılanması için çalışmıştır. Bu eğilim 1960'lı yılların sona erip 1970'li yıllar başladığında Ali Şeriatî tarafından yeniden canlandırılarak siyasal ve toplumsal yaşama dönmüştür (Şeriatî, 2018).

1970'li yılların ortasında petrol fiyatlarının yükselmesi sonucu şehirleşme hızlanmıştır. Şehirleşme sonucu ise şehirde yaşayan yoksul gruplar toplumsal sürece katılmış ve halkın geniş bir kısmı da orta sınıf kimliği kazanmıştır.

1.4.1.Kaçarlar

İran Safevilerin yıkıldığı 1722'den 18. yüzyıl sonlarına kadar kabile savaşları ve Afgan saldırıları sonucu kargaşanın hüküm sürdüğü (Okyar, 2013:58 ve Taflıoğlu, 2010:72) ve otorite boşluğunun ortaya çıktığı dönem olmuştur. Dolayısıyla İran tahtı belirli bir dönem boş kalmıştır. İran'ın içinde bulunduğu iç karışıklık ve siyasi belirsizlik bu bölgede yaşayan Türk boylarının ve Afganlıların hükümdarlık için mücadele etmelerine neden olmuştur (Karadeniz, 2004:61).

⁵ Keşfi hicap kanunu 1941 yılında Muhammed Rıza Şah tarafından yürürlükten kaldırılmıştır (Vakıl 2011).

Safevilerin yıkılmasından sonra ülke Afganların işgaline uğramış, Türk soyundan olan Nadir Şah İran'ı Afganlar ve iç çatışmalardan temizleyerek 1735 yılında İran'ın hükümdarlığını ele geçirmiştir. 1747'de öldürülmesinden sonra ise İranlı soyundan gelen Kerim Han Zend İran tahtına oturmuş ve otuz üç yıl hüküm sürmüştür. Sonrasında Ağa Muhammed Han İran yönetimini ele geçirerek yüz kırk altı yıl sürecek olan Kaçar dönemini başlatmıştır (Doulatatabadi, 2005:1).

Avşar hükümdarı Nadir Şah, Ağa Muhammed'i potansiyel bir lider olarak gördüğü için onu hadım ettirmiştir. Ağa Muhammed Han önce Mazenderan'daki aşireti içinde sonra da Azerbaycan'da etkili bir koalisyonu bir araya getirmiştir. Zendleri yenmiş ve Afşar egemenliğine son vermiştir. Gürcistan üzerindeki İran hükümdarlığını yeniden tesis etmiştir. Safeviler dönemindeki birliği yeniden kurarak Zendleri ve Afşarları tasfiye etmiştir. Öldürülmeden önce başkenti Tahran'a taşımış bu sayede Kaçarların otlaklarına yakın olan Tahran kısa sürede büyüyerek bir şehir olmuştur (Foltz, 2021:89)

Ağa Muhammed Han İran'da Kaçar Devleti'nin temellerini attıktan sonraki dönemde İran toprakları başta Fransa, İngiltere ve Rusya olmak üzere Batılı devletlerin rekabet alanına dönüşmüştür. Özellikle İngiltere ve Fransa'nın Hindistan üzerindeki çekişmelerinde İran topraklarının kullanılmak istenmesi İngiltere'nin ise bu bölgeye başka ülkeleri yaklaştırmak istememesi hükümdarlığı elinde bulunduran Kaçar şahlarının etkisiz kalmasına neden olmuştur. İngiltere, Fransa ve Rusya'ya karşı etkili bir siyasetin yürütülememesi İran'ın milli menfaatlerinin dış tehditlere açık hâle gelmesine zemin hazırlamıştır (Karadeniz, 2004:67).

Ağa Muhammed Han'ın ölümünden sonra yerine geçen yeğeni Feth Ali Şah (1797-1834) iktidarını sağlamlaştıırıp meşruiyet kazanmaya çalışmıştır. Bununla birlikte Avrupa'dan gelen ciddi tehditlere karşı çelişkili güç dengesi oluşturmaya çalışmış olsa da bunda başarısız olmuştur. Feth Ali Şah dönemindeki önemli gelişmelerden biri İran'da Batılı anlamda ilk bakanlıkların (Vezarethane) kurulmasıdır. Kurulan ilk bakanlık Dışişleri Bakanlığı (Vezaret-i Dövel-i Harice) olmuştur. Bundan sonra Maliye Bakanlığı (Vezaret-i Maliye), İçişleri Bakanlığı (Vezaret-i Dahiliye) ve Genel Menfaatler Bakanlığı (Vezaret-i Fevaid-i Amme) olmak üzere üç ayrı bakanlık daha kurulmuştur (Ghanbarlou, 2018:52).

Feth Ali Şah'ın çok sayıda oğlunun bulunması taht kavgasına sebep olmuştur. Feth Ali Şah veliaht olarak Abbas Mirza'yı seçmiş olmasına rağmen Abbas Mirza Şah'tan önce ölmüştür. Bunun üzerine Şah kendi oğullarından birini veliaht olarak tayin etmek istemiş ancak İngiltere ve Rusya Türkmençay anlaşmasında belirlenen Abbas Mirza'nın resmî veliaht olması ile ilgili maddeyi öne sürerek Abbas Mirza'nın oğlu Muhammed Mirza'yı veliaht olarak tayin ettirmişlerdir (Karadeniz, 2004:147).

Feth Ali Şah öldüğü sırada Muhammed Şah Azerbaycan valiliği görevindeydi. Tahta oturduktan sonra sadrazamı Ebul Kasım Farahani devlet işlerini iyi yönetmeye çalışmış, yabancı devletlerin müdahalesine karşı mücadele etmiş ancak İngiltere ve Rusya'nın İran'a müdahalelerine engel olamamıştır. Erken yaşta hayatını kaybeden Muhammed Şah devlet idaresinde zayıf kalmasından dolayı devlet işlerinin çoğunu Hacı Mirza Ağası'ye bırakmıştır. Muhammed Şah devlet idaresini tam olarak yerine getiremediği için saltanatının son dönemlerinde devlet işleri sekteye uğramıştır. Bu dönemde Rusya ve İngiltere İran toprakları üzerindeki çıkarları doğrultusunda birbirlerini kolladığı görülmektedir (Ghanbarlou, 2018:54).

Muhammed Şah döneminin sonlarına doğru İran iç karışıklıklar ve birkaç eyalette meydana gelen iç isyanlarla uğraşmıştır. 1848'de Muhammed Şah'ın ölümünün ardından henüz 16 yaşında olan Nasıreddin Şah tahta geçmiştir. Yaşı ilerledikçe devlet idaresinde deneyim kazanan Nasıreddin Şah devletin aksayan yönlerini tespit edip bu alanlarda ıslahat yapmaya çalışmıştır. Bu dönemde İran'da Rusya ve İngiltere nüfuzu artmış, bu da Şah'ın ıslahatları sağlıklı bir şekilde yapmasına engel olmuştur. Bundan dolayı İran'ın yaşadığı mali ve siyasi sıkıntılar bu dönemde de devam etmiştir. Ayrıca Şah taraftarı olarak görülen ulema şahın yapmak istediği ıslahatlara sıcak bakmamakta idi. Söz konusu bu ıslahatları sömürgeci devletlerin İslam'a saldırısı şeklinde algılamışlardır (Karadeniz, 2004:177-178).

Nasıreddin Şah'ın tahta geçmesinde büyük etkisi olan Mirza Taki Han “Emir-i Kebir” (başvezir) ünvanıyla sadrazam tayin edilmiştir. Bu dönemde özellikle Mirza Taki Han'ın İran'ın modernleşme sürecine katkıları son derece önemlidir.

Sadrazamlığa geldikten sonra devletin gelir ve giderini gösteren ve ilk defa yapılan bütçeyi hazırlayarak mali harcamaları bir düzene sokmuştur. Yabancı ülkelerle olan ilişkileri devletin yararına sürdürerek yabancı ülkelerin İran yönetimine olan nüfuzlarını kırmaya çalışmış, özellikle casusluk faaliyetlerine dikkat

çekmiştir. Ayrıca ordudaki teknik açıdan geri kalmışlığın farkına vararak ordunun teknik ve bilgi yönünden iyileştirilmesi için çalışmalara başlamıştır (Karadeniz, 2004:180-181). Batı'da basılmış olan kitapların tercümesi için tercüme bürosu kurduştur. Hukuk sistemini modernleştirip şeri mahkemelerin yanında modern mahkemeleri de açtırmış ve modern bir posta sistemi kurmuştur (Kavala, 2019:15-16).

Mirza Taki Han yenileşme fikirlerini halka aşılama için “Ruzname-i Ahbar-i Darülhilafe-i Tahran” adlı bir gazete çıkarmıştır. Bu gazete ikinci sayısından itibaren “Ruzname-i Vekayi-i İttifakiye” adını almış ve meşrutiyet dönemine kadar yayın hayatına devam etmiştir (Doulatabadi, 2005:7). 1851’de İstanbul’daki üniversiteden ilham alarak Tahran Darülfünununun kurulmasını sağlamıştır. Darülfünunda piyade, tophane, mühendislik, süvari, tıp ve cerrahi, eczacılık ve madencilik bölümleri mevcuttu. Tarih, coğrafya, tabii ilimler ve matematik dersleri de okutulmuş, bu bölümler için Avrupa’dan öğretmenler getirtilmiştir. İran’da Avrupa tarzında sağlık hizmetlerinin yürütülmesini de sağlamıştır. Ekonomik anlamda ise şeker, kağıt, dokuma çuha, beyaz pamuklu bez ve iplik fabrikalarını kurmuştur. Tüccarların İran’ın aleyhine faaliyetlerine karşı tavır almış, altın ve mücevher gibi değerli madenlerin ülke dışına çıkarılmasını engellemeye çalışmış, ziraatın yabancı tekeline girmemesine ve gümrük vergilerinin İran lehine olmasına yönelik mücadele etmiştir (Karadeniz, 2004:186) Mirza Taki Han’ın bu ıslahatları İran topraklarındaki çıkarlarına zarar veren İngiltere ve Rusya’nın tepkisine yol açmış, bu ülkelerin sadrazamın aleyhinde iftira ve suçlamalarına neden olmuştur.

Emir Kebir yapacağı ıslahatlar için finansal kaynak gerekliliğinin farkında olarak saray harcamalarında ciddi bir tasarrufa gitmiştir. Bu da Emir Kebire 'e karşı bir saray muhalefeti doğurmuştur. Emir Kebir’in Nasıreddin Şah’ı tahttan indirip yerine Abbas Mirza’yı geçireceği, bunda başarılı olamazsa kendisini şah olarak ilan edeceği yönünde iftiralar yayılmıştır (Aslan, 2023:158-159). Bu iftiralar ve suçlamalar Emir Kebir’in şah tarafından idam edilmesine neden olmuştur. Böylelikle modern bir İran kurma çalışmaları kesintiye uğramıştır. Emir Kebir’in ardından modernleşme çabaları İran kaynaklarını Batılıların kullanımına açan bir modelde devam etmiştir. Ülkenin sanayileşme çabaları İranlıların kendilerinin bunu gerçekleştiremeyeceği düşüncesinden hareketle bazı imtiyazlar karşılığında Batılılara bırakılmıştır. Bunun en bariz örneği Hazar ve Fars Körfezi arasında inşa edilecek olan demiryolu karşılığında Reuter’e İran madenlerinin işletme hakkının

verilmesidir. Yirmi yıl sonra ise Major Talbot'a tütün yetiştirip, işleyip satması imkanını sunan tütün imtiyazı verilmiştir (Kavala, 2019:15-17). Her iki imtiyaz da ulemanın öncülük ettiği halk direnişi sayesinde iptal edilmiştir.

İran'da modernleşme hareketleri Kaçar Devleti döneminde Abbas Mirza'nın Tebriz ordusunda yaptığı düzenlemelerle başlamıştır. Abbas Mirza devletin düzenli ve modern bir eğitim almış bir orduya ihtiyacı olduğunun farkındaydı. Emir Kebir ise Abbas Mirza'nın başlattığı reformları daha ileri bir seviyeye taşıyarak sürdürmüştür (İme, 2021:46-47).

Anayasa Devriminden sonra meclis 1907 ve 1908 yıllarında vergi, maliye, eğitim ve hukuk alanlarında reform niteliğinde kanunlar çıkarmıştır. Ulema geleneksel rolünü gasp etmeye yönelik olarak gördüğü bu reformlardan rahatsız olmuş ve anayasaya yönelik muhalefeti de giderek sertleşmeye başlamıştır. Muhammed Ali Şah 1908'de harekete geçmiş ve birliğine meclise saldırma emrini vermiştir. Parlamento üyeleri teslim olana kadar meclis bombalanmış ve ardından meclis kapatılmıştır. Meclis üyelerinden birçoğu tutuklanarak idam edilirken birçoğu da yurt dışına kaçmıştır (İvanov, 2021:259).

Muhammed Ali Şah anayasayı ortadan kaldırıp Rusya'nın da desteğiyle monarşik sistemi yeniden tesis etmeye çalışmıştır. Ancak Şah'ın bu eylemlerine cevap gecikmemiş ve diğer şehirlerdeki devrimciler başkente doğru ilerlemeye başlamıştır. Devrimcilerin başkente girmesiyle Muhammed Ali Şah Ruslara sığınmış, ardından tahttan indirilip Rusya'ya sürgüne gönderilmiş, yerine de küçük oğlu Ahmet geçmiştir. Birinci Dünya Savaşı'nın patlak vermesi ile de ülkedeki kaos iyice derinleşmiştir. 1917'deki Rus Devrimi ile Rusların İran üzerindeki nüfuzu geçici olarak kırılmış ve İngiltere ülkede başat güç hâline gelmiştir (Şeker, 2022:337).

1.4.1.1.Tütün Hareketi

Nasıreddin Şah döneminde İran'ın siyasi ve sosyal durumu, İran-Rusya savaşlarının yol açtığı krizler, devlet görevlilerinin baskıları, vergilerdeki artış ve Kaçar hükûmetinin İngiltere ve Rusya'dan aldığı borç karşılığında bu ülkelere taviz vermesi kamuoyunda rahatsızlık ve memnuniyetsizlik yol açmıştı.

20 Mart 1890 (Recep 1307) tarihinde Nasıreddin Şah tarafından imzalanan sözleşme gereğince İran tütününün elli yıl süreyle iç ve dış pazarda işlenmesi, alım

satımının yapılması bir İngiliz vatandaşı olan Major Talbott'a ait İmperial Tobacco Corporation Of Persia Şirketinin tekeline verilmesi üzerine halk arasında oldukça nüfuz sahibi olan din adamlarının başını çektiği toplumun farklı kesimleri bu sözleşmeye karşı tütünün en çok üretildiği yerlerde protestolar düzenlemişlerdir (Alam ve Susan, 1391:72). Bu protestolar daha sonra diğer büyük şehirlere yayılmıştır. Ayetullah Şirazi'nin tütün içilmesinin On İkinci İmam'a karşı düşmanca bir eylem olduğu gerekçesiyle 1891 Aralık ayında tütünü yasaklayan bir fetvası; protestoları daha da ateşlemiş, halkı cesaretlendirmiş ve tütünün ülke genelinde tamamen boykot edilmesine neden olmuştur. Bunun sonucunda da verilen imtiyaz iptal edilmiştir. Bu olay İran tarihindeki ilk 'milliyetçi' hareket olarak kabul edilmektedir (Sinkaya, 2011:17 ve Gronke, 2023:93-94). Diğer taraftan bu olay ilk kez ulema, kent burjuvazisi ve entelektüellerin hükûmete karşı aynı safta yer alması açısından önem arz etmektedir.

1.4.1.2. Meşrutiyet Devrimi ve 1906 Anayasası

İran Meşrutiyet Devrimi'ni doğuran sebepler siyasi ve iktisadi ağırlıklı olup bunların en önemlisi yönetim zafiyetiydi. Muzaferreddin Şah devlet kurumunun sosyal sorumluluklarını tam olarak idrak edemediğinden halka karşı bir tutum içerisine girmiştir. Bu tutum halkta tepkiye neden olmuş ve 1896-1906 yılları arasında örgütlü bir harekete dönüşmüştür (Doulatabadi, 2005:4).

Muzafferüddin'in sadrazamı Eminüssultan 1900 yılı başında Rusya'dan yüklü miktarda iki kez borç almıştır. Alınan borçların bir kısmı daha önceki borçların ödenmesinde ve Şah'ın Avrupa seyahati için kullanılacağından İran'ın kalkınmasına istenilen katkıyı sağlayamamıştır. Ruslar bu borcu İran'ın on yıl boyunca başka ülkelerden borç almaması karşılığında vermiş bu da İran'ı Rus etkisi altına sokmuştur. Ayrıca Rusların telkiniyle İran'ın Hazine Bakanlığı görevine getirilen ve gümrükleri denetleyen Belçikalı Joshep Naus ithal edilen İngiliz mallarının vergilerini yükseltirken Rus mallarının vergisini düşürmüştür (Kavala, 2019:20).

Muzafferüddin Şah fazla Rus canlısı görünmemek için İngilizlere de imtiyaz verme kararı almıştır. Bu karar doğrultusunda Avusturyalı madenci William Knox D'Arcy'e İran'ın güneyinde petrol arama izni vermiştir. Bunun karşılığında İran

hükûmeti 40.000 Sterling ödemenin yanında petrol bulunması durumunda kardan %16 pay alacaktı (Daniel, 2001:138).

Tütün boykotundan sonra İran halkı, Kaçar Hanedanı'nın İngiltere ve Rusya'ya siyasi ve ekonomik imtiyazlar vermesine tepki göstermiştir. İngiltere'nin İran petrollerinde tek imtiyaz sahibi olma hakkını elde etmesi sonucu Şah'ın ülkeyi peşkeş çekmesine izin verecek yetkileri kısıtlamak, ülkeyi dinî ve sosyal geleneklerini tehdit eden yabancılardan arındırmak için din adamları, aydınlar ve tüccarlar güçlü bir ittifak oluşturarak bir protesto başlatmıştır (Wright, 2001:40).

Devrim hareketi 1905 Haziran'ı Muharrem ayında iki yüz kapalıçarşı esnafının kepenk indirerek Abdülazim Türbesi'ne yürümeleri ile başladı. Ulema ve bazaarî esnafının isteği Belçikalı gümrük bakanı Naus'un görevine son verilmesiydi. Şah göstericilerin taleplerinin karşılanacağını söylese de bu konuda hiçbir adım atmamıştır. Aralık ayında Tahran Valisi vurgunculuk yaptıkları iddiasıyla kapalıçarşıda saygı duyulan üç esnafı falakaya yatırmış, bunun üzerine daha önce haziran ayında iki yüz olan kapalıçarşı esnafı iki bin kişi ile kapalıçarşı yakınında bulunan Şah Camii'nde Ayetullah Behbahani ve Ayetullah Tabatabai ile buluşmuştur. Naus'un görevden alınması talebini yineleyerek bir adaletthane kurulmasını talep etmişlerdir. Olay üzerine Şah Tahran valisini görevden almış ancak göstericilerin talepleri olan adaletthanenin kurulmasına yanaşmamıştır. Bunun üzerine 1906'nın ilk aylarında eylemler artarak devam etmiş ve 11 Haziran 1906'da Tahran polisi ile göstericiler arasında çatışma çıkmıştır. Çatışma sırasında bir seyyidin hayatını kaybetmesi gösterileri daha da alevlendirmiştir. Esnafın grev yapması ekonomik krizi daha da arttırırken ulemanın greve gitmesi Muzafferüddin Şah'a geri adım attırması ve Şah, halkın tek adamlık rejimini reforme edecek anayasal bir meclis oluşturma isteğini kabul etmiştir (Wright, 2001:40). Sonrasında Şah seçim yapılarak bir meclis hazırlanması talimatını vermiştir. Meclisin ilk işi bir anayasa hazırlamak olup alınan bütün kararlarda meclisin onayının alınması gerektiği hükme bağlanmıştır (Sinkaya, 2011:9).

Hazırlanan anayasa Şah'a sunulmuş ve Şah 30 Aralık 1906'da anayasayı imzaladıktan dört gün sonra 3 Ocak 1907'de hayatını kaybetmiştir. İran Anayasası 1831 Belçika Anayasası örnek alınarak hazırlanmış, eşitlik ilkesine dayanan ve ifade özgürlüğünün sağlandığı bir anayasa olmuştur. Toplanma, örgütlenme, basın yayın özgürlüğü, mülkiyet hakkı anayasa ile koruma altına alınmıştır. Ayrıca Şiilik İran'ın

resmî dini olarak anayasada yerini almıştır. Mecliste çıkan kanunları denetleyecek beş müçtehitinden oluşan bir heyet de kurulmuştur (Kavala, 2019:25-26).

Yapılan anayasal devrim ile Şah'ın yetkileri kısıtlanmıştır. Halk bu sayede ülkenin yabancılar tarafından talan edilmesinin önüne geçileceğini düşünmüştür. İran demokrasisi için önemli bir dönüm noktası olan Meşrutiyet Devrimi ile anayasal monarşiye geçilmiş ve siyasal örgütlenmelerin başlamasına zemin hazırlanmıştır. Ancak bu uzun sürmemiş ve 1907'de İran'ın İngiliz ve Rus işgaline maruz kalması ve Birinci Dünya Savaşı bu süreci sekteye uğratmıştır.

1920'lere gelindiğinde İngiliz ve Rus işgali İran'ı iyice zayıflatmış hem ulema hem de ordu reform taleplerini arttırmıştır. Değişim beklentisini eyleme dönüştürecek yegâne unsur düzenli ordu birimi olan Kazak Tugayı'dır. Tugay komutanlarından Rıza Han siyasetin etkili isimlerinin desteğini alarak İngilizlerin de teşviki ile 21 Şubat 1921'de birliği ile Tahran'ın kontrolünü ele geçirmiştir. 26 Ekim 1923'te ise yönetimi tümüyle eline almıştır. Ancak iktidar olduğu halde başarılı olamamış ve Şah 1925'te kendini tahta çıkarmıştır (Okyar, 2013:62).

Bu sürecin sonunda meşrutiyet sistemi yerleşmemiştir. Çünkü halk işgaller, ekonomik ve siyasi istikrarsızlıklar yüzünden tek adam etrafında yığılma eğilimine girmiş ve Rıza Şah yönetimi kurulmuştur.

1.4.2.Pehleviler

1.4.2.1.Rıza Şah Dönemi (1925-1941)

21 Şubat 1921 günü Kazvin'deki Kazak Garnizonu komutanı General Rıza Han üç bin asker ve 18 makineli tüfekle Tahran'da denetimi ele geçirmiştir. Yapılan bu darbe İran için yeni bir çağın başlangıcı da olmuştur. Bu tarih daha sonra 3 Esfand Kurtuluşu olarak kabul edilecekti (Abrahamian, 2020b:85).

Rıza Han darbeyi yaptıktan sonra sıkıyönetim ilan ederek yerel jandarmayı yanına çekmiştir. Ahmet Şah'a kendisini Bolşeviklerden kurtarmak üzere geldiği konusunda teminat vermiştir. Başbakanlığa ise İngiliz yanlısı genç gazeteci Seyyid Ziya Tabatabai'yi getirmiştir. Rıza Han Tahran'a yürüyüşünün öncesinde saraydan ve bir İngiliz temsilciliğinden gelen ortak heyete Şah ve İngiliz yanlısı olduğunu ve

İngilizlerin ülkeden çekilmesinden hemen sonra Ruslarla mücadele edebilecek bir kuvvet toplayacağı konusunda güvence vermiştir. Darbeden sonra Rıza Han İngiliz-İran Antlaşmasını feshetmiş yerine Sovyet-İran antlaşmasını imzalamıştır. Antlaşmaya göre Sovyetler Hazar Denizi'nde balık avlama dışında Çar döneminden kalma bütün kredileri, talepleri ve imtiyazları iptal etmişlerdir (Abrahamian, 2020b:85-86).

1923'te Başbakan'ı tutuklatan Rıza Han kendisini başbakan olarak ataması için Ahmet Şah'ı zorlamış ve Rıza Hanı başbakan olarak atayan Ahmet Şah bu olaydan sonra İran'a bir daha dönmek üzere Avrupa'ya gitmiştir.

1924'ün başlarında meclisin açılmasının ardından cumhuriyetin ilan edilmesine yönelik kampanyalar başlatılmıştır. Komşuları Türkiye'de cumhuriyetin ilan edilmesini örnek alan gazeteciler önde gelen aydınlar ve yerel liderler Rıza Han'ın desteğini de alarak meclis içinde ve dışında bu kampanyaya öncülük etmiştir. Kampanyaya destek verenler cumhuriyetçiliği modernleşme ve Batılılaşmaya doğru bir adım olarak kabul etmekte ve ilerlemeye eşdeğer görmekteydiler. Ancak bu fikre İran'ın henüz cumhuriyete hazır olmadığını düşünen milliyetçiler ve cumhuriyeti İslam'a karşı bir icat olarak gören ulema karşı çıkmıştır. Bu muhalefet karşısında Rıza Han 1925'te meclis tarafından Şah seçilmeyi kabul etmiş ve Pehlevi Hanedanlığını kurarak 1926'da taç giymiştir (İvanov, 2021:347). Safevilerle Kaçarların ve Avrupalıların geleneklerine göre hazırlanmış koreografiler içeren bir törenle taç giyme töreni gerçekleşmiştir. Cuma imamın okuduğu duayla başlayan tören Başbakan'ın Şehname'den alıntılar yaptığı bir konuşmayla sona ermiştir (Abrahamian, 2020b:89).

Rıza Şah taç giydikten sonra kendi iktidarını ve devleti merkezileştirmeye, Batılılaşmaya ve modernleştirmeye yönelik kapsamlı iktisadi, hukuki ve kültürel reformlar başlatmıştır. Bu bağlamda ulusal bir banka kurulmuştur (Bank-ı Milli). Bütün İran'ı baştanbaşa geçen demir yolu inşaatı başlatılıp karayolu ağı genişletilmiştir. Maddi yardımlarla sanayi teşvik edilmiş, Avrupalı tüccarlara verilen kapitülasyonlar 1928'de kaldırılmıştır. Avrupa tarzı ticaret kanunu yürürlüğe girerek Almanya ve Rusya ile ticari anlaşmalar yapılmıştır. Ticaret ve sanayi tekelleri kurulmuştur (Garthwaite, 2011:209).

Rıza Şah Pehlevi iktidarını kurmak ve güçlendirmek için ordu, bürokrasi ve saray vesayeti üzerine yoğunlaşmıştır. Buradan hareketle de bütün silahlı kuvvetleri İran Milli Ordusu adı altında birleştirerek orduya ayrılan bütçeyi de arttırmıştır. Askere sosyal saygınlık kazandırmış ve bürokrasinin etkinliğini arttırmıştır (Okyar, 20139:62). Saltanatı boyunca ordu on kat, bürokrasi ise on yedi kat büyümüştür. 1925'te kırk bin olan asker sayısı 1941 yılında 127.000 askere ulaşmıştı. Bunda 1925 yılında askerliğin zorunlu hizmet olmasının payı büyüktür. Aynı şekilde 1941 yılına gelindiğinde sayıları doksan bini bulan maaşlı devlet memurlarının çalıştığı on bir bakanlığı olan bir hükûmet olmuştu. 19. yüzyıldan kalma dört (Dışişleri, İçişleri, Maliye ve Adalet) ve yeni katılan üç bakanlık (Bayındırlık ve Ticaret, Posta ve Telgraf, Eğitim ve Vakıflar) önemli bürokratik kurumlar olacak kadar büyümüştü. Bunun dışında Sanayi, Yol ve Tarım bakanlıkları da kurulmuştur (Abrahamian, 2020b:90-95).

Zorunlu askerlikle birlikte ordu büyürken erkekler de geleneksel çevrelerinden alınarak ilk kez Farsça konuşmak, diğer etnik gruplarla ilişki kurmak; Şah'a, bayrağa ve devlete bağlılıklarını her gün sunmak zorunda oldukları ulus çapında bir örgütlenmeye dahil olmaktaydı. Askere alınanların üçte ikisi ilk altı ay Farsça eğitimi almaktaydı. Askerliğin zorunlu olmasının amaçlarından biri de köylüleri ve aşiret üyelerini yurttaş yapmaktı. Zorunlu askerlik uygulaması nüfus cüzdanı ve dolayısıyla soyadını da gerekli kılmıştır (Abrahamian, 2020b:104)

Bunun yanı sıra tek dil, tek kimlik ve tek bir ulus oluşturmayı amaçlayan Şah birçok etnisitenin var olduğu İran'da farklılıkları törpülemek için baskın Farsi gruplara hoşgörölü davranmış diğerlerini ise hain, ayrılıkçı, ajan gibi ifadelerle tanımlamıştır (Okyar, 20139:62). Bunun sonucu olarak da 1927'de Fars kimliğini tesis etmek amacıyla Düşünce Geliştirme Kurumunu kurmuştur.

Avrupa'daki seküler model milliyetçiliğin etkisi ve modern eğitim görmüş bir grup İranlı aydınının teşvikiyle Rıza Şah geleneksel din ve kabile bağlılıklarının yerine devlete bağlılığı getirmeye çalışmıştır.

Rıza Şah'ın uygulamaları Fars kimliğini İranlılık kimliğinin merkezine alıp bunu ideolojileştirmek üzerine kuruludur (Sarıkaya, 2007:62). Daha sonra Rıza Şah Farsçayı ülkenin resmî dili olarak ilan etmiş yerel dillerin de okullarda kullanımını ve

Farsça dışındaki dillerde kitap ya da gazete yayınlanmasını yasaklamıştır (Ahmedi, 2020:273).

Özetle Rıza Şah'ın İran'da ulus devlet projesi 1924'ten sonra Farslılığı temel alan bir İranlılık olgusu çerçevesinde kurumsallaştırılmıştır. Bu bağlamdaki İranlılık anlayışı Şia'nın ve İslam'ın daha uzağında İslam öncesi Fars İran anlayışı çerçevesinde bir İranlılığı ulusal kimliğin merkezi hâline getirmeye çalışmıştır.

Rıza Şah'ın ülkeyi entegre etme çabalarını ve etnik grupları eritme politikalarını şiddet ve baskıcı tutumlarla sürdürdüğü için etnik çatışmaları da beraberinde getirmiştir (Yenisey, 2006:87).

Rıza Şah sosyal hayatta da bir dizi değişim ve dönüşümü başlatmıştır. Ay takvimi yerine 21 Mart'ı başlangıç kabul eden eski Pers yeni yılına uygun Güneş takvimi getirilmiştir. Ayların isimlerini de “hordad, tir, şehriyar, mehir, azar” gibi Zerdüşti terimleriyle değiştirilmiştir. Yeni kıyafet kanunu çıkarılarak aşiret giysileri, geleneksel giyim ve fes gibi başlıkları yasaklanmıştır. 28 Aralık 1928'de yürürlüğe giren Milli Kıyafet Kanunu ile geleneksel aşiret kıyafetlerinin giyilmesi ve din adamları dışında halkın dinî giysiler giymesi yasaklanmıştır. Erkeklerin Pehlevi başlığı takması zorunlu kılınmıştır (Kavala, 2019:61). Pehlevi başlığı ulusal birliğin simgesi olarak görülmektedir. Kanunun yürürlüğe girdiği ilk yıllarda Rıza Şah polislere kadınların rahatsız edilmemeleri, peçesiz olarak sinemalara, lokantalara girmelerine izin verilmesi talimatını vermiştir. Kıyafet kanunu yerel görüşlerin yerine milli birliği teşvik etmeyi amaçlayan bir düzenlemeydi (Abrahamian, 2020b:110-111). Yapılan kıyafet devrimi mollalara yapılmış bir saldırı olarak algılanmış ve mollalar tarafından protesto edilmiştir.

Rıza Şah eğitim sisteminde de bazı değişiklikleri hayata geçirmiştir. 1923 yılında İran'da okuyan yaklaşık 91 bin öğrencinin sadece 12 bini devlet okullarında okumaktaydı. Toplam okul sayısı ise 650 kadardı. Bunların 250'si devlet okulu, 47'si misyoner okulu ve 200'den fazlası da din adamlarının idare ettiği mektep ve medreselerdi. Dinsel azınlıkların açtığı okullar ve misyoner okulları devletleştirilmiştir. Mektepler de ortaöğretim sistemine dahil edilmiştir. Ülke genelinde aynı müfredat takip edilip aynı ders kitapları okutulmuş ve Farsça eğitim yapılarak eğitimde birlik sağlanmaya çalışılmıştır. Burada izlenen politikanın amacı azınlıkların dilini parçalamaktı. Yükseköğretimde de benzer bir gelişim devam

etmekteydi. 1925'te Hukuk, Edebiyat, Siyasal Bilimler, Tıp, Ziraat ve Öğretmen Okulu olmak üzere altı yüksekokul mevcuttu. Bu okullara kayıtlı öğrenci sayısı ise 600'ü geçmemekteydi. Bu altı yüksekokul 1934 yılında Tahran Üniversitesi adı altında birleştirilmiştir. Birkaç yıl içerisinde de Dişçilik, Eczacılık, Veterinerlik, Güzel Sanatlar, İlahiyat ve Bilim Teknolojisi adı altında altı fakülte daha açılmıştır. Toplam öğrenci sayısı ise 1941'e gelindiğinde 3300'ü geçmişti. Eğitim Bakanlığı da devlet okullarında zorunlu kıldığı din derslerinin içeriğini denetlemekte dinsel şüphelere yol açacak fikirleri yasaklamaktaydı. Rıza Şah'ın amacı İslam propagandasını devletin gözetimi altında tutmaktı (Abrahamian, 2020b:112-113).

Ulusal dili daha iyi aşlamak için 1933'te Ferhengistan (Kültür Akademisi) kurulmuştur. Bu kuruluş aracılığıyla ve çeşitli kurumların ve gazetelerin desteğiyle Fars dilini yabancı sözcüklerden arındırmak üzere bir kampanya başlatılmıştır. Başta Arapça sözcükler olmak üzere terimler yeni türetilen kelimelerle veya eski Farsça dağarcığında bulunan kelimelerle değiştirilmiştir. Ayrıca Rıza Şah 1935 yılında yayınlamış olduğu bir kararname ile "Persia"nın artık ülke dışında "İran" olarak yer almasını istemiştir (Foltz, 2021:105-106). Rıza Şah Ferhengistan'ı kurarken Türkiye'de kurulan Türk Dil Kurumundan etkilenmiştir. Şah yaptığı tüm yenilikçi hareketlerde Atatürk'ten esinlenmiş ancak halk nezdinde gerekli desteği görememiştir. 1934 yılında gerçekleştirdiği Türkiye ziyaretiyle de yapılan inkılapları yerinde görme fırsatı bulmuştur (Öncül, 2022:82).

Ayrıca Coğrafya Komisyonu bütün Arapça, Türkçe ve Ermenice yer isimlerinin silinip atılmasının kullanışlı olmayacağına karar verene kadar 107 yerin adı değiştirilmiştir. Arabistan'ın adı Huzistan, Sultanabad'ın adı Arak, Bempur'un adı İranşehr olmuştu. Bunun yanı sıra iş yerlerinin antetli kağıtlarında, kartvizitlerde bile yalnızca Farsça kullanılması hükme bağlanmıştır. Kültür Akademisi ayrıca idari terimleri de Farsçalaştırmıştır (Vekili, 1379:76)

Rıza Şah bazı hukuki işlerde de değişikliğe gitmiştir. Evlilik ve boşanma belgeleri de dahil tüm resmî evrakları kayda geçirme yetkisi din adamlarından alınıp noterlere verilmiştir. Hukukçuların ya Hukuk Fakültesi mezunu olmaları ya da kendilerini yeni hukuk sistemi içerisinde yeniden yetiştirmeleri şart koşulmuştur. İsviçre ve İtalya'dan örnek alınan bazı yasalar çıkarılmıştır. Ancak erkeklerin dilediklerinde boşanma, geçici evlilik yapma, çocukların velayetine sahip olma, çok eşli olma gibi hakları aynen kalmıştır. Bunun dışında Müslüman ve

Gayrimüslim arasındaki yasal ayırım da kaldırılmıştır. İdam cezası yalnızca vatan hainliği, cinayet ve isyan suçlarıyla sınırlandırılmış, halk önünde verilen bedensel cezalar yerine uzun süreli hapis cezaları getirilmiştir. Kısasa kısas anlayışından da vazgeçilmiştir (Abrahamian, 2020b:116).

Daha sonra çıkarılan kıyafet kanunu ile Pehlevi şapkasının yerine uluslararası fötr şapka takılması hükme bağlanmış ancak dindarların namaz kılarken alınlarının yere değmesine engel olmasından dolayı eleştiriye maruz kalmıştır. Aynı kanunla kadınların da peçelerini çıkarması özendirilmekte ama zorunlu kılınmamaktadır. Ancak yüksek rütbeli askerlerin eşlerinin halk arasına çıkarken peçesiz çıkmaları zorunlu tutulmuştur. Kadın öğretmenlerin de okula gelirken başlarını kapamamaları gerektiği telkin edilmiştir (İvanov, 2021:360).

Rıza Şah kadınların tıp ve hukuk fakültelerine kabul edilmelerini sağlamıştır. Tıp öğrencilerinin din çevrelerince kabul görmeyen kadavra üzerinde çalışmalarına da izin vermiştir. Kendi doğum gününü de Nevruz Günü'nde kutlamaya başlamıştır. Mekke, Meşhed ve Kerbala'ya hacca gidenlerin kullandıkları “hacı, meşhedi ve kerbelayı” ünvanlarını yasaklamıştır. Genel yas gününü tek bir güne indirerek camilerdeki yerde oturma geleneğine aykırı olsa da yas günlerinde camilere sandalye konma zorunluluğunu getirmiştir. Toplumsal hayatta gerçekleştirilen bu inkılapları halkın geleneksel ve dinî yaşamına müdahale ve saldırı olarak gören ulema tepkisiz kalmamıştır. Yapılan uygulamalara ilk tepki 1935 yılında Meşhed türbesinin 1911 yılında Ruslar tarafından bombalanmasının yıl dönümü olan 10 Temmuz günü bir vaiz tarafından gelmiştir. Vaiz yapılanların kâfir icatları olduğunu ileri sürüp ağır tüketici vergileri aleyhinde sözler sarf etmiştir. Bunu duyan pazar yerindeki kalabalık ile komşu köyler türbeye sığınarak “Şah yeni Yezit'tir” ve “İmam Hüseyin bizi şeytan Şah'tan korusun” diye tepki göstermişlerdir. Taşra ordusu türbeye girmeyi reddedince Azerbaycan'dan takviye kuvvet gelerek türbeye girmiş, iki yüzden fazla sivilin yaralandığı bu olayda yüzden fazla insan da hayatını kaybetmiştir. Sonraki aylarda türbe bekçisi ile ateş etmeyi reddeden üç asker idam edilmiştir. Şah ayrıca ramazanın gelişini silah atışıyla ilan etmeyi ve oruçluken mesai saatlerinin kısaltılmasını da yasaklamıştır. Dinî kuruluşların idaresini Dinî Vakıflar Müdürlüğünden alarak Eğitim Bakanlığına devretmiştir. Kamu alanlarında çarşafı yasaklamıştır (Abrahamian, 2020b:122-124)

Bu dönemde İran iç politikada kısmen merkezi bir yönetime kavuşurken dış politikada da İran üzerinde rekabet eden güçleri dengelemek için 1930'ların sonunda savaşın başlamasına yakın Rıza Şah Almanya ile yakınlaşmıştır. Savaş başlangıcında İran tarafsızlığını ilan etmiştir. Almanya 1941'de Sovyetleri işgal ettikten sonra İngiltere ve Sovyetler Alman teknisyenlerin İran'dan gönderilmesini istemiştir. Sonrasında Sovyetlere destek yolu olarak stratejik konumu nedeniyle ve petrol yatakları için Sovyetler Kuzey İran'ı, İngilizler Güney İran'ı işgal etmiştir. 1941'deki İngiliz Sovyet işgali Rıza Şah'ın sonunu getirmiştir. 15 Eylül günü ilk saldırıdan üç hafta sonra Rıza Şah yerini yirmi bir yaşındaki oğlu Muhammed Rıza Şah'a bırakarak tahttan inmiş ve Güney Afrika'ya sürgüne gitmiştir. 1944'te de burada hayatını kaybetmiştir (Garthwaite, 2011:212-216). Muhammed Rıza Şah ordunun denetimini elinde tutmak kaydı ile İngiltere ve Sovyetlerle tam işbirliğine razı olarak tahta geçmiştir.

1.4.2.2. Muhammed Rıza Şah Dönemi (1941-1979)

Muhammed Rıza Şah iktidara gelince babasının Eğitim Bakanlığının denetimine verdiği dinî vakıfları serbest bırakmıştır. Ayrıca Necef'teki kıdemli Müctehid Büyük Ayetullah Ağa Hüseyin Kumi'ye devletin peçeye savaş açmayacağına dair güvence vermiştir (Abrahamian, 2020b:132)

Bu dönemde Şah gücünü yitirirken İran Meclisi güçlenmeye başlamıştır. İngiltere'nin petrol imtiyaz taleplerine Musaddık liderliğinde karşı çıkılmıştır. İktidar yapısını merkezileştirerek geniş toplum kesimlerini dışlayan yönetim şekillerini benimsemiştir. Şah'ın toplumsal desteği azalması sebebiyle güç kullanımına ve dış desteğe başvurmuştur (Hajiagha, 2007:10).

1950'lerin başlarında başbakan Musaddık taraftarı liberal milliyetçiler ile Şah taraftarları arasında devlet ve ordunun denetimi, petrolün kamulaştırılması, toprak reformu ve demokratik haklar gibi konularda anlaşmazlıklar yaşanmıştır. Şah'ın destekçileri, toprak sahibi üst sınıf, siyasi olarak aktif olan din adamları, ordunun üst kademesi gibi kesimlerden oluşmaktadır. Muhalefet ise kent nüfusunun büyük çoğunluğu, yeni ortaya çıkan orta sınıf, öğrenciler ve işçi sınıflarından oluşmaktadır. Bunların içinde en önemlisi ise çarşı esnafı idi (Hajiagha, 2007:12).

1953 yılında ortaya çıkan bir hesaplaşma, liberal milliyetçileri saf dışı etmiştir. Musaddık'a karşı düzenlenen başarısız bir darbenin ardından Şah 16 Ağustos'ta kaçmak zorunda kalmıştır. Şah'ın yokluğunda CIA ajanları tarafından düzenlenen başka bir askeri darbe sonucu başbakan tutuklanmış ve Şah'ın ülkeye dönüşüne kadar yönetimi elde tutmuştur. Musaddık tutuklanmış olmasına rağmen destekçileri ortadan kaldırılmamış, özellikle başbakana sadakatleri ile bilinen çarşı esnafı Musaddık'ın tutuklanmasını kepenk kapatarak protesto etmiştir (İvanov, 2021:372; Hajiagha, 2007:12-13).

Bu olayda Şah'ın yönetimde kalması CIA ve ABD desteği ile olmuştur. Daha sonra ABD İran'a talep edilmesi durumunda yapılacak yardımların genişletilebileceğini bildiren bir mesaj iletmiştir. Sonraki yıllarda İran ABD'den giderek artan miktarlarda yardım almaya devam etmiştir. Bu dönemde İran ile Batı arasındaki ilişkiler petrol ekseninde şekillenirken Anglo-İran petrol şirketi de ülkenin kaderinde giderek daha etkili bir noktaya gelmiştir. Ayrıca Şah ABD'nin Basra Körfezi'ndeki çıkarlarını koruması için topraklarının kullanılmasına izin verdiği gibi ABD'nin Orta Doğu politikalarına da tam destek vermiştir. Buna karşılık olarak da İran ABD'nin en gözde müttefiki olmuştur. ABD yönetimleri İran'a nükleer silah hariç her türlü askeri teçhizat ve silahları temin etmişlerdir. Bunun yanında İran'ın Basra Körfezi'nde yer alan stratejik öneme sahip Tomb ve Ebu Musa Adalarını işgal etmesine ses çıkarmamıştır (Axworthy, 2020:120).

Batı ve İsrail ile iyi ilişkiler geliştiren İran, bölgenin yeni askeri gücü olmuş ve Körfez'in güvenliği Suudi Arabistan'ın ekonomik imkanları ile desteklenmiştir. Bunun sonucunda İran ordusu dünyanın beşinci büyük ordusu konumuna yükselmiştir. İsrail ise petrol ihtiyacının büyük bölümünü İran'dan karşılamıştır. İç politikada ise Şah zaman içinde petrol gelirlerinin, bürokrasinin, ordunun ve dış güçlerin yardımı ile meclisin üzerinde bir konuma yükselmiş ve statükonun devamı için gerekli olan baskı araç ve kurumlarını oluşturmaya başlamıştır. 1958 yılında gizli polis teşkilatı SAVAK'ı⁶ (Saziman-ı İttılât ve Emniyet-i Keşver) kurarak ülke içinde faaliyet gösteren iç tehditler ile tavizsiz ve şiddet eksenli bir mücadele başlatmıştır (Daniel, 2001:36).

⁶ SAVAK'ın günümüzdeki ismi SAVAMA'dır ve İran İslam Cumhuriyeti İstihbarat ve Güvenlik Teşkilatının kısaltılması ile elde edilmiş bir özel isimdir.

1.4.2.2.1. Milli Cephe, Musaddık ve Petrolün Millileştirilmesi

Rıza Şah Pehlevi Hanedanlığı'nı ilan etmesi ile birlikte Musaddık ve arkadaşlarının başını çektiği bir muhalefet ile karşılaşmıştır. Rıza Şah'ın otoritesi ve gücünün artması ile birlikte muhalif isimlerin birçoğu tutuklanmış, sürgün edilmiş ya da öldürülmüştür. Musaddık ise bir süre ev hapsinde tutulduktan sonra 1940 yılında hapse mahkum edilmiştir. Ancak Rıza Şah'ın tahtan çekilmesi ile Musaddık hapisten çıkmıştır. Hapisten çıkan Musaddık 1943 seçimlerinde Tahran'dan milletvekili seçilerek yeniden siyasete dönmüştür (Kuduoğlu, 2018:40).

TUDEH'in⁷ 1940'ların sonunda gerilemesi 1950'li yılların başında ortaya çıkan milliyetçi harekete fırsat yaratmıştır. Bu hareketin başında 1906 Meşrutiyet Devrimi'nden beri ulusal politikada öne çıkmış olan Muhammed Musaddık vardı. Musaddık yurt içinde katı bir anayasalcılığı ve yabancı egemenliğinden kurtulmayı güvence altına almak için yurt dışında geleneksel politikacıların olumlu denge ve büyük devletlere taviz verme politikasının aksine olumsuz denge politikasını benimsemişti. Bu nedenle 1919 İngiliz-İran Antlaşması ve Amerika ve Sovyetlerle 1946 yıllarında yapılan petrol pazarlıklarını kınamıştır. Aynı politika çerçevesinde petrolün devletleştirilmesi için hükûmetin Anglo-İranian Oil Company'ye el koyması gerektiğini öne sürmüştür. İran'ın kendi petrolünün üretiminin, satışının ve denetiminin kendi elinde olması gerektiğini savunmuştur (Abrahamian, 2020b:150-151).

Hem İngiltere hem de Şah'a karşı kampanya yürüten Musaddık Ulusal Cephe'yi (Cebhe-i Milli) kurarak orta sınıf partileriyle dernekleri harekete geçirdi. Musaddık'ın destekçileri arasında zamanın siyasal olarak en aktif dinî lideri Ayetullah Seyyid Abdulkasım Kaşani gibi önemli kişiler de bulunuyordu. 1950'lerin başında Musaddık liderliğindeki liberal milliyetçiler ile Şah'ın liderliğindeki krallık taraftarları arasında devlet ve ordunun denetimi, petrolün kamulaştırılması, toprak reformu, sivil özgürlükler, demokratik haklar ve seçim yasaları gibi konular üzerinde anlaşmazlıklar çıkmıştır. Bunun sonucunda İran petrolünün millileştirilmesi politikasıyla özellikle

⁷ Farsça açılımı “Hizb-i Tude-yi İran”dır. İran Kitlelerinin Partisi anlamına gelmektedir. Farsça توده şeklinde yazılmakta olup bazı kaynaklarda “TUDE” olarak yer almaktadır. Kaynakların büyük çoğunluğunda “TUDEH” olarak yer aldığı için bu tezde de bu okunuş dikkate alınmıştır.

orta sınıf olmak üzere halk desteğini arkasına alan Musaddık petrol üzerinden hiçbir tarafa imtiyazın tanınmadığı bir dış politika benimseyerek petrolün millileştirilmesi çağrısıyla kitlesel bir hareket başlatmıştır. Özellikle ABD menşeli şirketlerin Venezüella ve Suudi Arabistan petrollerini işletmeleri karşılığında elde edilen kardan bu ülkelere yarıya yarı verirken İran'a gelince bu payın çok düşmesi Musaddık'ın petrolü millileştirme talebine meşru bir zemin oluşturmuştur (Okyar, 2013:64).

1951 Nisan'ında TUDEH'in örgütlediği genel grev sayesinde petrol sanayisini devletleştirme yasa tasarısını geçirmek için meclise baskı yapabilmiş ve devletleştirme yasasını uygulamaya sokacak hükûmeti kurmak için gereken oyu alabilmişti. Musaddık başbakan olarak kendi politikalarını uygulayabilmek için harekete geçmiştir. Milli Cephe'deki arkadaşlarını kilit bakanlık ve komisyonlara yerleştirmiştir. National Iran Oil Company'yi kurmuştur. Anglo-İranian Oil Company ile yapılan görüşmelerde olumsuz sonuç çıkınca Musaddık National Iran Oil Company'nin rafineri ve ülke genelindeki bürolarının yanı sıra petrol kuyuları ve boru hattıyla birlikte Anglo-İranian oil Company'i almasını emretmiştir. Böylece Musaddık petrolün millileştirilmesi sürecini İran halkının lehine sonuçlanacak şekilde 1951'de mecliste kabul ettirerek yasalaştırmış oldu. Ancak sonraki seçimlerde Musaddık'ın mensubu olduğu Milli Cephe'nin istediği başarıyı gösterememesi ve yeni oluşan mecliste Şah taraftarları arasındaki sürtüşmeler nedeniyle 1952'de Musaddık istifa etmiştir. Musaddık'ın istifası ülke genelinde yaygın ve şiddetli gösterilere yol açınca Musaddık tekrar başbakan olarak atanmıştır. Ayrıca meclisten ekonomik, hukuki ve siyasi konularda reform yapmak için kararname çıkarma yetkisi de almıştır (Foltz, 2021:108)

Bunun yanı sıra Musaddık monarşiyi ve toprak ağalarını zayıflatmak üzere seçim yasasında reform yapma girişiminde bulunmuştur. Arzu ettiği reformu çıkaramamasına rağmen parlamentoda çoğunluğu sağlayarak Savaş Bakanı'nı atama yetkisinin anayasa kapsamında kendisinde olduğunu ileri sürerek Şah'a meydan okumuştur. Şah duruma karşı çıkınca Musaddık referanduma gitmiştir. Bir radyo yayınında yabancı güçlerin petrolün devletleştirilmesini engellemesini önlemek adına silahlı kuvvetlerin denetimin kendisinde olması gerektiğini savunmuştur. Bunun üzerine İran halkı sokaklara dökülmüş ve üç gün süren genel grev yapılmıştır. Yaşananlar üzerine Şah geri adım atmak zorunda kalmıştır. Bu olay 30 Tir (21 Temmuz) krizi olarak bilinmektedir. Musaddık bu günü Milli Ayaklanma

Günü ilan etmiş ve Savaş Bakanlığı görevlerini devralarak adını Savunma Bakanlığı olarak değiştirmiştir (Abrahamian, 2020b:156).

Musaddık yürüttüğü kampanya ve çalışmalarla uluslararası alanda da ses getirmeyi başarmış ve 1952 yılı 7 Ocak'ta TIME Dergisi tarafından "MAN OF THE YEAR: Challenge of the East" (YILIN ADAMI: Doğunun Mücadelesi) başlıklı bir makale ile yılın devlet adamı olarak seçilmiştir (URL-1).

1.4.2.2.2. 1953 Darbesi

1953 Darbesi görünürde İran'ın komünizmden kurtulması için CIA ile ortaklaşa yapılan bir girişim olarak gösterilmiş olsa da aslında petrol üretimini, dağıtımını ve satışını kontrol altına almak için İngiltere ve ABD'nin ortak çabası sonucu yapılan bir müdahale olarak görülmektedir.

Musaddık'ın halkın desteğini de alarak İngiliz İran Petrol şirketinin geniş mülkiyetini kamulaştırmasına öfkelenen ABD ve İngiltere ordunun ve ulemanın bazı kesimleri ile işbirliği yaparak darbeye girişmiştir (Afary ve Anderson, 2015:104). Planlanan darbe 28 Mordad (19 Ağustos) günü yapılmıştır. Şah yanlısı Ayetullah Behbehani ve Ayetullah Kaşani gibi vaizlerin söylemleriyle "zorhane" diye bilinen spor salonlarında toplanan halkın tepkisi eşliğinde 32 Sherman tankı Tahran şehir merkezine girerek kilit noktaları tutmuş ve Musaddık'ın evi ile ana radyo istasyonunu çevirmiştir. Olay sonrası Zahidi Şah tarafından atanmış yeni başbakan ilan edilmiştir. Bu darbe Şah'ın meşruiyetini ciddi anlamda zedelemiştir. Öte taraftan bu olay Milli Cephe ve partisini oldukça sarsmıştır. İki taraf da toplu tutuklanmalar, örgütlerinin yıkılması ve liderlerinin idam edilmesiyle karşı karşıya kalmıştır. Bu durum dinci hareketin doğup gelişmesine de zemin hazırlamıştır (Abrahamian, 2020b:160-161).

1953'te CIA tarafından organize edilen darbe ile Musaddık hükûmeti devrilmiş ve İran devrime kadar Şah'ın otoritesinde kalmıştır. Bu olay ABD'nin İran üzerindeki nüfuzunun artmasına da sebep olmuştur (Okyar, 2013:65). Darbe sonrası Musaddık yargılanarak üç yıl hapse mahkûm edilmiştir. Öldüğü tarih olan 1967'ye kadar da ömrünün kalan kısmını ev hapsinde geçirmiştir. Muhammed Rıza Şah 1953'te tekrar tahta geçtikten sonra İranlılar ABD'yi ülkelerinde İngiliz emperyalizmin rolünü

devralan ve tahtın arkasında duran güç olarak görmeye başlamıştır (Garthwaite, 2011:222-231).

Darbenin ardından ise otoritesini sağlamlaştıran Şah 1954'te British Petroleum ve sekiz Avrupalı ve Amerikalı şirketin içinde bulunduğu bir birlik ile petrol gelirlerinin eşit paylaşımına dayalı bir anlaşma imzalamıştır (Sinkaya, 2011:12-13).

1.4.2.2.3. Ak Devrim (İnkılab-ı Sefid)

1953 Darbesi'nden sonra Şah tek adamlık yönünde adımlar atmıştır. Bu bağlamda anayasada yapılan değişikliklerle meclisin Şah'a karşı gücü kırılmıştır. Sonrasında bir dizi proje başlatan Şah, petrol gelirleri yetersiz kalınca ABD'den ekonomik destek istemiş, ABD'de Kennedy yönetimi ise Şah'ın bazı reformlar ve siyasi hayatı özgürleştirmeye yönelik adımlar atması karşılığında yardım edebileceğini söylemiştir (Sinkaya, 2011:13).

Bunun üzerine Şah İnkılab-ı Sefid adıyla bir reform paketi hazırlamıştır. Esas itibariyle bir toprak reformu olan İnkılabı Sefid ile Şah, hem büyük toprak sahiplerini ticarete ve sanayiye yönlendirmeyi hem de vakıf topraklarını ulemanın kontrolünden çıkartarak ulemanın etkinliğini azaltmayı hedeflemiştir. Buradan hareketle söylenebilir ki bu reform paketi Şah'ın rejimini güçlendirirken, Şah'ın karşısında da örgütlü ve güçlü bir tehdit oluşması riskini de ortadan kaldıracaktı (Khosrokhavar ve Roy, 2000:21). Şah süreci kolaylaştırmak adına da toprak sahiplerinin etkin olduğu meclisi dağıtmıştır. Kısa bir süre sonra da Ak Devrim (İnkılab-ı Sefid) adıyla ve daha sonraları “Şah'ın ve Halkın Reformu” olarak da bilinen reform paketini sunmuştur.

İnkılab-ı Sefid ile toprak reformu, ormanların millileştirilmesi ve kamulaştırılması, fabrikaların hisselerinin fabrika işçilerine arzı, seçim kanununun yeniden düzenlenmesi, devlet fabrikalarının halka arzı, ilköğretimin zorunlu hâle getirilmesi, kardan işçilerin de pay alması, kadınlara oy kullanma hakkının tanınması ve sağlık ve eğitim ordularının kurulması amaçlanmıştır (Taflıoğlu, 2010:120).

Toprak reformu; büyük toprak ağalarının gücünü kırarken çok güçlü aşiret reislerini de Tahran'da zorunlu ikamete tabi tutarak yerel etkinliklerini zayıflatmıştır. Yatırımlar genellikle merkezi bölgelere yapılmakta, yeni fabrikalar, petrol rafineleri, elektrik santralleri vb. sanayi kuruluşları Başkent Tahran ve civarında yoğunlaştırılmıştır (Yenisey, 2006:92). Bunun sonucu olarak merkez giderek güçlenirken çevresi ekonomik olarak güç kaybetmeye ve gerilemeye

başlamıştır. Merkez ile çevre arasındaki ekonomik fark giderek daha belirgin bir hal almıştır.

Ak Devrimle birlikte eğitim kurumlarının sayısı üçe katlanmıştır. Okuma yazma orduyu sayesinde okuma yazma oranı %26'dan 42'ye yükselmiştir. Doktor sayısı dört binden 12.750'ye; hemşire sayısı 1969'dan 4105'e; klinik sayısı ise 700'den 2800'e çıkmıştır. Ayrıca kadınlara seçme ve seçilme hakkı, yargıda önce avukat sonra hâkim olma hakkı tanınmıştır. 1967 Aile Koruma Yasası boşanma, çok eşlilik ve çocuk velayetini alma gibi konularda erkeklerin haklarına kısıtlamalar getiriyordu. Kadınlarda evlenme yaşı 15'e çıkarılmıştır (Abrahamian 2020b:177 - 178).

İnkılab-ı Sefid referandumunda %99 evet çıkmasına rağmen toprak reformu ve kadınlara oy hakkı verilmesi hususlarında ulemanın ve toprak sahiplerinin tepkisini çekmiştir. Bunun üzerine Şah'ı Batı emperyalizmine hizmet etmek ve ülkenin ekonomik kaynaklarını yabancılara peşkeş çekmek ile suçlayan Ayetullah Humeyni'nin tutuklanması, ulemanın öncülüğünde bazaarın ve Milli Cephe'nin desteği ile şiddetli gösteriler yapılmasına yol açmıştır. Gösteriler şiddetli bir şekilde bastırılmış, Milli Cephe liderleri tutuklanmış (Sinkaya, 2011:13-14) ve Humeyni 1964'te Türkiye'ye sürgüne gönderilmiştir. Humeyni daha sonra Türkiye'den Irak'a geçmiştir.

1.4.2.2.1. Reformların Sonuçları

Şah'ın reform politikaları sonucunda toprak sahibi üst sınıf kırsal bölgelerdeki ekonomik gücünü kaybetmiştir. Böylece siyasi kazanç elde etmek için köylüler üzerindeki etkileri ortadan kalkmış oldu. Toprak sahibi üst sınıf ile krallık arasındaki ittifak sona ermiş, reformlar devlet ile din adamları arasındaki ilişkiyi değişikliğe uğratmıştır (Abrahamian 2020:175). Çoğu din adamı camilerin ve bireysel mülklerinin ciddi oranda azalacağını düşündüğünden reformlara karşı çıkmıştır. Ayrıca kadınların oy kullanma haklarına da itiraz etmişlerdir. Din adamlarının reforma karşı çıkması ve ekonomik daralmanın Muharrem ayıyla bir araya gelmesi 1963 Mayıs ve Haziran aylarında gerçekleştirilen dinî törenlerin siyasallaşması sonucunu doğurmuştur. 3 Haziran Aşure Günü töreninin geçidi sırasında halk Şah karşıtı sloganlar atmıştır. Takip eden 5 Haziran gününde Ayetullah Humeyni bazı din

adamları ile birlikte tutuklanmıştır. Bu olaydan birkaç saat sonra Tahran, Kum, Meşhed, İsfahan, Şiraz Tebriz ve Kaşan'da protestolar başlamış, üç gün süren protestolar bastırılmıştır (Hajiagha, 2007:18).

Bu olaydan kısa bir süre sonra Şah kendisine olan toplumsal desteğin iyice azaldığını görmüş ve ülkeyi dışlayıcı bir şekilde yönetmeye başlamıştır. Partiler, yargı, meclis, ordu gibi ana güç merkezlerini oluşturan kurumları denetimi altına almıştır. Önemli kararları kimseye hesap vermeksizin kendi başına almaya başlamıştır. İktidarın aşırı merkezileştirilmesi ve dışlayıcı bir yönetim kurulması ile beraber Şah iktidarını sürdürmek için zor kullanmaya daha fazla başvurmuştur. Halkı denetim altında tutmak amacıyla orduyu ve gizli polis örgütü SAVAK'ı kendi isteği doğrultusunda şekillendirip yapılandırmıştır. 1941'de 185 bin kişilik olan ordu 454 bine çıkmış bütçenin üçte biri askeri harcamalara ayrılmıştı. Aynı şekilde 1960'larda SAVAK'ın personel sayısı yaklaşık 2000 iken 10 bine kadar ulaşmıştı (İvanov, 2021:418-419)

Buradan hareketle Şah toplumun büyük bir çoğunluğunun dışarıda kaldığı bir yönetim yapısı kurmuş, kendisini destekleyen taban oldukça daralmıştı. Sonuç olarak tüm bunlar Şah rejimini isyana ve saldırılara açık hâle getirmiştir.

İKİNCİ BÖLÜM

2. 1979 İRAN İSLAM DEVRİMİ

2.1. Devrimin Felsefi Temelini Oluşturan Kurum ve Aktörler

2.1.1. Ali Şeriati

İran siyasi tarihinde siyasal İslam'ın önemli teorisyenlerinden biri olarak kabul edilmektedir. Genç yaşında Allah'a inanan (Tanrıtapın) Sosyalistler hareketine üye olmuştur. Musaddık'ın oluşturduğu Milli Hareket'i desteklemiş ve faaliyetlerine katılmıştır. Ebu Zer hakkında tercüme ettiği bir eser dolayısıyla Ebu Zer'den çok etkilenmiş ve onu ilk sosyalist Müslüman olarak idealize etmiştir (Taflıoğlu, 2010:112-113).

Şeriati, kültürü ideolojik bağlamda ele alarak, dönemin koşullarını da göz önünde bulundurup muhtemel alternatifleri belirlemeye çalışmıştır. Bu kapsamda İran tarihini ayrıntılı bir şekilde ele alarak bir durum tespiti yapmıştır. Daha sonra da elde ettiği bulguları halkın kültürel ortak bilincine uygun biçimde formüle etmiştir. 1800'lü yılların sonlarından itibaren İran Batılı ideoloji ve yaklaşımlarla tanışmış Şeriati'nin Devrime-i İslami ideolojisini toplumla buluşturduğu 1960'lı yıllara kadar bu kavramlarla iç içe olmuştur. Bu süreçte Avrupa'da ortaya çıkan seküler ideolojiler, felsefi yaklaşımlar ve İran coğrafyasındaki İslami canlanma hareketi gelişmekte olan orta sınıfın muhatabıydı (Şeriati, 2018:100-102).

Şeriati, İslam anlayışını İslami felsefe ve teolojiye dayandırmak yerine tarih ve sosyoloji gibi beşeri ilimler üzerinden şekillendirmiştir. Bu bağlamda Şeriati insan tarihinin ilerlemeye yönelik hareket etmekte olduğuna inanmaktadır. İnsanın Tanrı'ya olan farkındalığı ve bilinçli yönelişi, tarihin ilerleyişinin temel gücünü oluşturur. Buradan hareketle de tarihin ilerleyişinin sırrını, hak ile batıl arasındaki çatışmada görmektedir. 19. yüzyılın son çeyreğinden itibaren İran entelektüelleri modern yaklaşımlar ve kurumlar ile vücut bulacak bir geleceğin tasarlanmasına yönelmişlerdir (Fekri, 2011:110).

Modernist ve gelenekselciler birbirlerine yönelik eleştirilerde bulunurken Şeriati modern ve geleneği bir arada eleştiren düşünür ve eylemci olarak varlığını hissettirmiştir. Şeriati modernist entelektüelleri Batı işgüzarları olarak görmüş ve onların hiçbir zaman kendi halkları ile bir araya gelemeyeceklerine ve halka lider olamayacaklarına inanmıştır. Gelenekselcilere umutsuz yaklaşmış onların da

toplumun sorunlarına herhangi bir çözüm üretmeyeceklerini düşünmüştür. Şeriatî modernitenin etkin gücü ile geleneğin ağırlığının farkındaydı. Bundan dolayı geleneğin modernite üzerinde üstünlük kurmasını ve modernitenin de geleneği yok saymasını kabul etmemektedir. (Fekri, 2011:112).

Şeriatî'nin modernite ve gelenekselcilik dışında üçüncü çıkış yolu olarak “eleştirel yeniden yapılanma” ya da “İslami protestanizm”i görmekteydi. Bunu bir nevi “yeniden doğuş ve mezhepsel Rönesans” olarak görmüştür. Şeriatî burada İran aydınlarına önemli bir görev yüklemektedir. Bu bağlamda “Entellektüel, İslami protestanizmi geliştirmekle sürekli olarak birbirinden uzaklaşan halk sahili ile entellektüel adası arasındaki akrabalık, aşinalık, anlayış ve aynı dilden konuşma köprüsünü kurmalıdır.” anlayışını vurgulamaktadır (Skocpol vd. 1992:112).

Şeriatî'ye göre İran toplumu tarihsel olarak Orta Çağ Avrupa'sının son dönemindeki Rönesans'ı yaşamaktadır. Bu yüzden entellektüelin kendi köklü kültürüne sıkı sıkıya sarılarak kendi kültürel karakterinin gelişimi ve yeniden doğuşuna yönelmesi ve kendi insani hüviyeti ile tarihsel ve toplumsal kimliğini Batı'nın saldırılarına karşı belirlemesi gerektiğini ifade etmektedir. Bu çerçevede Şeriatî İran aydınının dinî toplumda yaygın olarak karşımıza çıkan taklit edici, uyuşturucu ve temkinli ruhunu eleştirel, protestocu, atak ve içtihatçi ruha dönüştürerek tarih ve toplumun bugüne kadar biriktirdiği yoğun enerjisini meydana çıkarıp temizlemesi, ayıklaması gerektiği inancındadır. Bu bağlamda Şeriatî'nin Şiiliğe devrimci bir yön verdiği söylenebilir. Buradan hareketle insanları tevekkülle ve dinin törensel ayrıntılarına takılıp kalmaya değil günün hayati önemdeki siyasi ve ahlaki sorunlarına ciddiyetle eğilmeye sevk ve teşvik etmiştir. Bu kapsamda “ Her ay Muharrem ayıdır, her gün Aşure günüdür, her yer Kerbela'dır” sözünü söylemiştir (Axworthy, 2020:87-113).

Bu bakış açısı ile Şeriatî Şiiliği yeni toplumsal ihtiyaçlar ışığında yeniden yorumlanabilir siyasal, toplumsal olaylardan sorumlu bir ideoloji olarak görmüştür. Başka bir deyişle İslam'ı günümüz toplumunun ihtiyaçları doğrultusunda yorumlamaya çalışmıştır (Şeriatî, 2018:198)

Şeriatî Batı'nın olumlu yanlarını övmek ile birlikte “Biz Avrupa ve Amerika kurmak istemiyoruz, biz Amerika ve Avrupa'nın kurmasından aciz kaldıkları insancıl bir toplum kurmak istiyoruz” vurgusunu yapmaktadır (Abrahamian, 2002:118).

İslam'ın toplumsal düzeni Şeriatî'ye göre adalet ve eşit dağıtım üzerine temellendirilmiş ve hiçbir şekilde sınıf çatışmasının yer almadığı, insanların ortak mülkiye sahip oldukları bir topluluktur (Fekri, 2011:123).

Şeriatî 1972 yılında girdiği hapiste üç yıl kaldıktan sonra ev hapsinde tutulmuştur. 1977 yılında İngiltere'ye kaçmayı başarmış, aynı yıl haziran ayında kalp krizi sonucu hayatını kaybetmiş (Axworthy, 2020:87) ancak birçok İranlıya göre SAVAK tarafından öldürülmüştür.

2.1.2. Celal Al-i Ahmed

Çağdaş İran edebiyatının önemli yazarlarından olan Celal Al-i Ahmed 1923 yılında dünyaya gelmiştir. Düz yazıya getirdiği yeni biçimle ve toplumsal içerikli konuları eleştirel bir tarzla ele almasıyla dikkat çekmiştir. 1946 yılında Tahran'daki öğretmen okulunu bitirmiş ve daha sonra İran edebiyatı üzerine çalışmıştır. Önemli okullarda edebiyat öğretmenliği yapmış olan Al-i Ahmed 1946'da TUDEH partisinin kurduğu bir yayınevinin yöneticiliğine getirilmiş ve Mahane-yi Merdum dergisinin yayın yönetmenliğini yapmıştır. Al-i Ahmed öykü, deneme ve roman türünde çeşitli eserler vermesinin yanında modern Fransız edebiyatından Farsçaya birçok çeviri yapmıştır. En önemli eserleri şunlardır: Did ve Bazdid (Karşılıklı Ziyaretler), Az Ranji Ki Mibarim (Sorunlarımızın Tanımı Üzerine), Seh Tar (Sitar), Müdür-i Medrese (Okul Müdürü), Zani Ziyadi (Lüzumsuz Kadın), Nefrin-i Zemin (Toprağın Laneti), Der Hizmeti ve Hıyaneti Ruşenfikren (Hizmette ve Hıyanette Aydın) (Ahmed, 2000:4). Ancak yazarın bu eserlerinin dışında İranlı aydınların ve halkın dikkatini çektiği eseri “Garbzedegi”dir. Garbzedegi adlı çalışma içeriği kadar ismiyle de çokça anılmıştır.

Al-i Ahmed bir taraftan çalışırken bir taraftan da Tahran'daki Darülfünunda gece derslerine devam ederek 1943'te lise diplomasını almıştır. Bundan bir yıl sonra da TUDEH partisine katılarak dinden bir kopuş yaşamıştır. Bu uzaklaşmaya babasının kuru dindarlığının yanı sıra Şii karşıtı ve milliyetçi ideolog Ahmed Kesrevi'nin yazıları, Muhammed Mesut Dihati'nin Tahran'ın yoksulluğunu anlatan romanları ve TUDEH partisinin yayınları neden olarak görülmektedir. İlerleyen zamanlarda TUDEH partisinin Sovyetler Birliği'ne fazla itaatkâr oluşunu eleştiren bir grup ile partiden ayrılmıştır. Musaddık'ın İran Petrollerinin Millileştirilmesi kampanyasının başlamasıyla siyasete tekrar dönmüştür. Ancak 1953

Darbesi döneminde siyaseti bırakarak edebî faaliyetlerine devam etmiştir (Ahmed, 2000:13-14).

Celal Al-i Ahmed İran kültürünü temel alan hikaye ve makaleleri ile Şah'ın modernleşme ve çağdaşlaşma politikalarına karşı etkin bir mücadele yürütmüştür. Celal Al-i Ahmed'in 1961'de yazdığı “Batılılar tarafından bozulmuş” anlamına gelen “Garbzedegi” adlı makalesi özellikle İran'ın yeni kuşağını oldukça etkilemiştir. “Garbzedegi” İslami değerler çerçevesinde İslam'ın öz değerlerini terk ederek Batılı değerleri benimseyen ya da benimsemeye çalışan İranlılar için kullanılan bir deyim olarak hafızalarda kalmıştır. Celal Al-i Ahmed'in edebî ve kültürel alanda başlattığı hareket Ali Şeriatî'nin felsefe ve ideoloji alanındaki katkılarıyla yetişmiştir (Çandar, 1981:40)

Garbzedegi “Batı'dan gelen hastalık, Batı hastalığı, Batı zehirlenmesi ya da Batı hastalığına tutulma” olarak çevrilebilir. Al-i Ahmed'in karşı geldiği durum Batı ve Batılı fikirlere saldırmaktan ziyade Batılı fikirlerin hiçbir eleştiriye maruz kalmadan, doğru dürüst anlaşılmadan kabul edilmesi ve bunun okullarda öğretilmesiydi (Axworthy, 2020:79).

Batı, teknolojisi ile birlikte yeni bir kültürü de Doğu'ya getirmiştir. Doğu kültüründe karışıklık ve rahatsızlığa neden olmuş; insanların yaşamlarında, medeniyetlerinde ve düşünce tarzlarında değişiklik meydana getirmiştir. Bu da aydınların bir kısmını Batılı kültürel kalıplara yönelmenin İran toplumunu büyümeye ve gelişmeye ulaştırabileceğini düşündürmeye ve bu minvalde hareket etmeye sevk etmiştir (Cemşidi, 2019:64-65). Al-i Ahmed bu eseri ile İranlı aydınları batılı düşünce ve fikirleri edilgen bir biçimde ve köle mantığı ile kabullenmelerini eleştirmiştir. O aydınları Batılılaşma hastalığının taşıyıcıları olarak görmüş ve toplumun içinde bulunduğu ekonomik ve sosyal sıkıntıdan aydınları sorumlu tutmuştur (Ahmed, 2000:10).

Garbzedegi çalışmasının yayınlanmasından sonra Al-i Ahmed hemen hemen tüm yazılarında Batı ve İslam dünyası arasındaki tarihsel ve modern uyumsuzluğa ilişkin bir farkındalık ve İran'ın yani Şii İslam'ın kalbinin kültürel otantikliği ve özelliğine vurgu ile Batılılaşma hastalığını taşıyan aydınlarla karşı eleştirel bir duruş hâkim olmuştur (Ahmed, 2000:17).

Al-i Ahmed “Der Hizmeti ve Hıyaneti Ruşenfikren” adlı eserinde Humeyni’nin 1964’teki Amerikan karşıtı konuşmasının tam metnine yer vererek Humeyni’den övgü ile bahsetmiştir. Batılılaşmaya karşı çıkmanın İran’ın öz değerlerine dönme ile mümkün olabileceği İran’ın öz değerlerinin ise İslam olduğu fikrini savunmuştur (Ahmed, 2000:28).

Al-i Ahmed “Garbzedegi” kavramını “üstadım” dediği Ahmet Fardid’in sözlü ifadelerine borçlu olduğunu söz konusu çalışmasında ifade etmiştir. Çalışmasında “Garbzedegi”nin verem benzeri bir hastalık olduğunu ve bunu buğdayı içeriden yiyen buğday biti istilasına çok benzettiğini dile getirmiştir (Ahmed, 2000:30-33)

Celal Al-i Ahmed 1940’lı ve 1950’li yılların etkili entelektüellerinden biriydi. Onun entelektüellere ve anayasa sonrası entelektüel akınlara yönelik eleştirileri yerli kültür ve Batı modernliği kültürü üzerine düşünme biçiminde önemli bir kırılma yaratmıştır. Bundan dolayı Al-i Ahmed’in İran Devriminin ortaya çıkışında ve siyasal İslam’ın zaferinde oynadığı rol çok önemlidir (Manuçehri, 1387:300).

Celal Al-i Ahmed Batılılaşmaya bağlı olarak toplumdaki kriz ve düzensizliği fark etmiş, Batılılaşmanın İran toplumunda kimlik bunalımını ortaya çıkardığını görmüştür. Çözüm olarak gelenekten moderniteye geçiş karşısında çağdaş dönemin kültürel, toplumsal, siyasal ve bireysel alanlarında çelişkilerden ve kimlik krizlerinden yoksun yerli bir modernlik düşüncesi temelinde kendine, öze dönüşü sunmuştur. Ayrıca Batılıların İran topraklarında nüfuz sahibi olmalarını sağlayan unsurun makine gücüne bağlı olduğunun farkında olarak İranlıların teknolojik olarak güçlenmeleri gerektiğini de ifade etmiştir (Ahmed, 2000:44).

Kendi döneminin yeni kuşağı üzerinde önemli etki bırakan Al-i Ahmed 9 Eylül 1969’da Gilan’daki bir köyde hayatını kaybetmiş, Tahran’ın güneyinde yer alan Rey şehrindeki Firuzabadi Camii’nin yakınlarına defnedilmiştir.

2.1.3. Ulema

Ulema dinsel temellerinden, dinsel amaçla toplanan vergilerden türettiği finans kaynaklarına sahipti. Bu kaynak onları devletten bağımsız hâle getirmekteydi. Bunların en kazançlısı ise devletin toplam gelirinin yaklaşık yarısına tekabül ettiği tahmin edilen vakıflar ve dinî kuruluşlardı. Devlet denetiminin olmamasından dolayı bunların gerçek değeri hakkında çok az şey bilinmekteydi. Vakıf; dinî okulların,

camilerin, türbelerin ve anıt mezarların yapılması ve bakımı için bırakılan toprak mülkünden ve bunun gelirinden oluşmaktaydı. Ancak bazı vakıflar Şah'ın denetimindeydi (Hajiagha, 2007:30).

2.1.4.Bazaar

Bazaar toplumun geleneksel tüccar sınıfı ve küçük esnaflarından oluşan binlerce dükkanın bulunduğu Tahran kapalıçarşısıdır. Bazaar ülkenin her noktasındaki benzeri pazarlarla yoğun ilişki içerisinde. Bu yoğun ilişki bazaara geleneksel olarak ülkenin ticari, iktisadi ve kültürel yaşamında özel bir yer kazandırmıştır. Bazaar her zaman için İran'da İslami hareketin ve toplumsal olayların önemli kalelerinden biri olmuştur (Çandar, 1981:62).

19. yüzyılın sonlarından itibaren vuku bulan birçok sosyal ve siyasi olayda yer alan aktörlerden biri olan çarşı esnafı özellikle din uleması ile çoğu zaman bir ittifak boyutuna ulaşan yakın ilişkiler kurmuştur. İran toplumu için 1906 Meşrutiyet Hareketi, 1951-1953 Milli Cephe Hareketi, 1963'teki protestolar ve 1979 Devrimi gibi birçok olayda önemli bir siyasi ve sosyal dinamik olarak beraber hareket etmişlerdir (Aktaş, 2020:22).

2.1.5.Humeyni

Humeyni 1902 yılında dünyaya gelmiştir. Doğumundan kısa bir süre sonra babası Mustafa Bey öldürülmüştür. İlerleyen yıllarda şartlar daha da kötüleşmiştir. Anayasa devrimini takip eden kargaşa yılları ve Birinci Dünya Savaşı sebebiyle çöken ekonomi dolayısıyla ülke yabancı güçlerin oyun sahası hâline gelmiştir. Kanun ve düzenin ortadan kalktığı bu yıllarda açlık ve salgın hastalıklar da baş göstermiştir. Humeyni 1918 yılında Sultanabad'a din eğitimi için gitmek üzereyken annesini koleradan kaybetmiştir. Daha sonra Feyziye Medresesinde Şeyh Abdülkerim Hairi'nin öğrencisi olmak üzere Kum'a gitmiştir. Humeyni 1936 yılında genç yaşta müçtehit olmuştur. 1937 yılında Fususu'l Hikem üzerine bir tefsir yazmıştır. Mirza Muhammed Ali Şahabadi ile felsefe ve erfân çalışmıştır. Rıza Şah yönetimine karşı olan Şahabadi Humeyni'nin fikir hayatının gelişiminde etkili olmuştur. 1940 ve 1950'li yıllarda Kum'da hocalık yapmıştır. Burucerdî'nin 1961 yılında ölümünün ardından "Ayetullah" olan Humeyni gittikçe artan bir öğrenci

kitlesine sahipti. 1963-1964 yıllarında yaşanan olaylar Humeyni'yi Şah'a karşı muhalif yapı içerisinde önde gelen bir figür hâline getirmiştir. Burucerdî'nin ölümünden sonra Kum'da ve ilmi çevrelerde Humeyni Ayetullahi'l Uzma olarak tanınmıştır (Ceylan, 2009:33).

İran'daki Amerikan askeri personeline İran'da işledikleri suçlardan ötürü dokunulmazlık tanıyan bir yasanın çıkarılması üzerine Humeyni bu yasayı sert bir şekilde eleştirmiş ve bunu İran'ın ulusal egemenliğine indirilmiş bir darbe olarak ifade etmiştir. Bunun üzerine 4 Haziran 1963'te Muharrem ayının onuncu gününde Humeyni tutuklanmıştır. Bu tutuklanma Kum'da protestolara neden olmuş ve protestolar giderek diğer kentlere yayılmıştır. Protestoların lideri olarak öne çıkan Humeyni 1964'te Türkiye'nin Bursa kentine sürgüne gönderilmiş burada on bir ay kaldıktan sonra Irak'ın Necef kentine geçmiştir. 14 yıl süren Irak'taki sürgün hayatı daha sonra Fransa'da devam etmiştir (Şeker, 2022:392).

1963'teki protestolar 1979 Devriminin temellerini atan gelişmelerdir. Protestoların ardından Celal Al-i Ahmed ve Doktor Ali Şeriatî'nin başını çektiği bir dizi düşünür, yazar ve sanatçı yepyeni edebî temalar geliştirerek devrimin fikri temellerini hazırlamışlardır.

1964'te Irak'a sürgüne gönderilen Humeyni, öğrencilere ve hacılara Şah'ın İslam düşmanı ve yabancıların uşağı olduğunu söylemiş ve ulemaya da öylesine zalim bir iktidara doğrudan karşı çıkmaları için çağrıda bulunmuştur. Humeyni'nin istek ve mesajları öğrenciler arasında kabul görmeye başlamış ve sonrasında bütün ülkeye yayılmıştır (Hajiagha, 2007:23-24).

Humeyni halkın yakındığı konulara değinmekte fakat taraftarları arasında bölünmelere yol açabilecek olayları dillendirmekten kaçınmaktaydı. Humeyni 1964'ten itibaren yaşadığı sürgün hayatında İslami yönetim teorisi üzerine çalışmıştır. 1970 yılından itibaren İslami yönetim dersleri vermiş bu dersler İslami Cumhuriyetin teorik temeli olan “Velayet-e Fakih” kurumunun temel ilkeleri olmuştur (Koç, 2022:1-4).

Humeyni'ye göre İslam her türlü demokrasiden üstündür. Bu yüzden demokrasi ve İslam kavramlarını yan yana kullanmak İslam'a hakarettir. Yöneticiler, devleti Kur'an ve Peygamber sünneti ile konmuş kanunlara göre yönetmelidir. İslami hükûmetlerde kanun Kur'an'dır ve herkes ona boyun eğmelidir. Demokrasi insanların

Allah'ın iradesine karşı boyun eğmesi olarak görmekte ve bunun da yönetimin meşruiyetini oluşturduğunu düşünmektedir (Okyar, 2013: 47).

İslami hükûmet Humeyni'ye göre bir kanun hükûmeti niteliğindedir. İslam dinini de bir kanun dini olarak görmektedir. Bu kanun Allah'ın yasalarını içermektedir. İnsanların sahip olduğu onur ve değerlerinin bu yasalara boyun eğmek ile gerçekleşeceğini düşünmektedir. Aslında sözü edilen eşitliğin sadece yasalar önünde bir eşitlikten ibaret olduğu da kabul edilebilir. Humeyni'ye göre eşitlikten anlaşılması gereken Kur'an'dan süzülen yasaların fakih tarafından icrası sırasında insanların onlara itaat etmesidir (Abrahamian, 2002:49).

Humeyni'ye göre İslam devletinde hürriyet vardır ancak bu hürriyet İslam'ın izin verdiği sınırlar dahilinde olup bu sınırlar içinde hareket edildiği takdirde kimsenin özgürlüklerine müdahale hakkı yoktur. Humeyni'nin özgürlük ile ilgili görüşleri İran Anayasası'nda da yer almaktadır: 23. maddede düşünce özgürlüğü, 24. maddede basın ve yayın özgürlüğü, 24. maddede parti, dernek ve sendika kurma özgürlüğü, 27. maddede de toplanma ve gösteri yapma özgürlüğü. İran Anayasası'nda Humeyni'nin özgürlük ile ilgili görüşleri yer almasına rağmen Poorbagher'e göre bunlar devrimden sonra uygulama alanı bulamamıştır. Tüm bu kısıtlamalar, rejimin bütünlüğü ve İslam'ın tehlikede olduğu gerekçesine dayandırılmıştır (Poorbagher'den akt. Okyar, 2013:49). Buna örnek olarak; devrimden hemen sonra rejim paralelinde kurulan İslam Cumhuriyet Partisi dışındaki tüm partiler, gazeteler ve gösteriler karışıklık gerekçesiyle yasadışı ilan edilmiş ve bastırılmıştır.

Ali Şeriatî'nin 1977 yılında hayatını kaybetmesinden sonra Humeyni Şah'a muhalif tutumundan ve sürgünde bir hayat sürmesinden dolayı İslamcı muhalif kesim için liderliği ele almıştır (Afary ve Anderson, 2015:93). Devrim sonrası yaşanan üç olay Humeyni'nin dinî liderliğini sağlamlaştırmıştır. Birincisi Amerikan Elçiliğinin basılması, ikincisi İran-İrak Savaşı, üçüncüsü ise haziran ve ağustos aylarında gerçekleşen bombalama olaylarında İslam Cumhuriyeti'nin önemli liderlerinin ve devlet yetkililerinin hayatını kaybetmesiydi. Son olay muhalif solcu ve laik kesimin ezilmesine zemin hazırlamıştır (Garthwaite, 2011:238).

20. yüzyılın sonlarına doğru Ayetullah Ruhullah Humeyni için “Rehber-i İnkılap” (Devrim Önderi) “Rehberi Müstazafan” (Ezilenlerin Önderi) “Bünyadger-i

Cumhuriye İslam” (İslam Cumhuriyeti'nin Kurucusu) ünvanları kullanılmaya başlanmıştır (Abrahamian, 2020b:5).

2.1.5.1. Humeyni'nin Ölümü

Humeyni ileri derecede kanser ve kalp hastasıydı ve hastalığı gittikçe ağırlaşmaktaydı. Kendisinden sonra dinî lider olarak Hamaney'i seçtiği bilgisinin yayılmasına izin vermiştir. Ancak Hamaney genç olduğu için anayasanın koyduğu "Merce" olma şartını taşııyordu. Bunun için anayasada bir değişiklik yapılması elzemdi. Humeyni 24 Nisan 1989'da Anayasayı Değiştirme Konseyi oluşturup üyelerini atayarak gerekli çalışmaların yapılması emrini vermiştir. Humeyni 3 Haziran'da hayatını kaybettiğinde konsey gerekli çalışmaları bitirmemişti. Ancak 4 Haziran 1989'da toplanan Uzmanlar Meclisi Hamaney'i yeni "Rehber" olarak seçmişti. Konsey ise çalışmalarını 8 Temmuz'da tamamlayarak Başbakanlık makamını kaldırıp anayasaya liderin bir "merce" olmasının şart olmadığı hükmünü eklemişlerdir (Axworthy, 2020:382)

Humeyni'nin ölüm haberi İran'da yankı uyandırmıştır. 6 Haziran'daki cenaze töreni büyük bir kalabalığa ev sahipliği yapmıştı. Cenazeye katılanların 2 ile 5 milyon arası olduğu tahmin edilmektedir. Özellikle Humeyni'nin cenazesine yaklaşmaya çalışan birçok kişi izdihamda hayatını kaybetmiştir. İtfaiyeciler insanları serinletmek ve sıcak çarpmasını önlemek için kalabalığa su sıkıyordu. Humeyni'nin cenazesi Behişt-i Zehra mezarlığına helikopterle götürülmüştür. Kalabalık cenazenin başına üşüşerek kutsal bir emanet saklamak üzere Humeyni'nin kefeninden birer parça koparmaya çalışmaktaydı.

2.2.Devrim Öncesi Ekonomik Durum

Liberal milliyetçilerin saf dışı edilmesi ve çarşı esnafının dışlanması ardından hükûmet ülkeyi sanayileştirmeyi hedefleyen bir kalkınma stratejisi ile toplumsal desteği genişletmeyi denemiştir. Fakat bu çabalar ekonomik çöküşün ve mali krizin tohumlarını ekmiştir. Devlet mali denetimi hafifletmiş, bedava ithalat izni vererek fazla miktarda yabancı mal ithal etmiştir. Öyle ki 1959 ithalatı 1954'e göre altı kattan daha fazladır. Ancak ithalat ürün ihtiyacını karşılayamamış, kıtlık ve darboğaz baş göstermişti. Özellikle gıda ürünleri ve konut kiralari hızla yükselmekteydi. Bu

arada ikinci yedi yıllık kalkınma planı için harcamalar da genişletilmiştir. Tüm bunlar bir araya gelince devlet dışarıdan borçlanmaya zorlanmıştır. Yabancı borçları geri ödeme zorunluluğu ticarete dengesizliğe yol açmıştır (Axworthy, 2020: 124-125).

Bunun üzerine İMF'nin tavsiyesiyle Şah'ın denetimindeki Emmini hükûmeti lüks tüketim mallarının ithalatını yasaklayan, zorunlu olmayan ürünlerin gümrük tarifesini yükselten ve banka kredileri ile döviz satışını sınırlayan bir istikrar programı başlatmıştır. Bu politikalar çok sayıda iflasa ve bankaların batmasına yol açmıştır. Özel sektör olumsuz yönde etkilenmiş, kentsel toprak fiyatları beşte bir düzeyine inmiştir. Bu olumsuz ekonomik tablo çatışmaların ortaya çıkmasına da zemin hazırlamıştır (Hajiagha, 2007:14).

İran ekonomisi 1963 ve 1976 yılları arasında artan bir hızla gelişmişti. Petrol konusunda yaşanan yeni düzenlemeler sayesinde 1963-1964 yıllarında 555 milyon dolar olan petrol geliri 1970'li yılların başında 1,2 milyar dolara ulaşmıştı. 1973'ten sonra petrol gelirlerinin dört kat birden artmasıyla 1973-1974 yıllarında petrol gelirleri 5 milyar dolara, 1975-1976 yıllarında ise 20 milyar dolara çıkmıştır. Kişi başı milli gelir 200 dolardan 2000 dolara yükselmişti. Gelirlerin bir kısmı Batı'dan alınan askeri malzemelere harcanırken büyük çoğunluğu devlet yatırımı ve özel girişimcilere verilen krediler yoluyla altyapı, sanayi ve eğitime harcanmıştı. İlk olarak altyapı ve tarım geliştirilirken sonrasında sağlık hizmetleri, eğitim ve sanayiye odaklanılmıştır. Otoyollar ve demiryolları inşa edilmiştir. Elektrik üretimi için barajlar yapılmış, binlerce yeni fabrika açılarak sanayi üretimi büyük oranda artış göstermiştir. Özellikle imalat alanında çarpıcı artışlar yaşanmıştır (Axworthy, 2020:91-93).

1976 yılı ortası itibariyle ekonomi aşırı ısınmış durumdaydı. Enflasyon hızla yükselmekte, kıtlık ve darboğaz baş göstermekteydi. Özellikle gıda fiyatları ve konut kiralari hızla artmıştı. Enflasyon yükseldikçe ekonomideki büyüme düşmekteydi. Şah fiyat artışlarından çarşı esnafını sorumlu tutmuştur.

2.3.Devrim Öncesi Siyasi-Sosyal Durum

Ekonomik zorluklar ve siyasi baskılar karşısında Şah siyasi liberalizasyon programını ilan etmiştir. 1960'ın başlarında muhalefet gruplarının seçimlere katılmasına izin vereceğini söyleyerek kraliyetle bağlantıları olan iki yeni parti getirip

hem meclisi denetim altında tutmayı hem de toprak sahibi üst sınıfların konumunu zayıflatmayı planlamıştır. Desteklediği adayların kazanması için seçimlere müdahale etmiştir. Halkın tepkisi üzerine başbakan istifa etmiş, Şah ise seçim sonuçlarının geçersiz olduğunu ilan etmek zorunda kalmıştır (Parsai, 1989'dan akt. Hajiagha, 2007:15).

İçeride büyüyen protestolara ve özellikle toplumdan büyük destek toplayan “Öğretmen Grevi”ne karşılık Şah bir dizi yenilik yapmıştır. Reformcu Ali Amini’yi başbakan olarak atamıştır. Amini hemen reformlara başlamış, gizli polis şefini sürgüne yollamış, basına özgürlük tanımış, Milli Cephe’nin kamusal etkinliklere yeniden başlamasına izin vermişti. Ayrıca Şah radikal bir toprak reformcusu olan Hasan Arsancani’yi bir toprak reformu uygulaması için tarım bakanı olarak atamıştır. Toprak reformuna karşı çıkan üç grup vardı. Birincisi en büyük toprak sahibi konumunda olan ve herhangi bir reform durumunda önemli ölçüde etkilenecek kraliyet ailesinin kendisiydi. İkinci grup ise siyaseten baskın konumda olan toprak sahibi üst sınıftır. Üçüncü grup çok geniş toprak mülklerinin kontrolünü elinde tutan ve siyaseten güçlü olan din adamlarından oluşmaktaydı (Hajiagha 2007:15-16).

Şah bu reformun uygulanmasıyla üretimin yükseleceğini, üçüncü dünyada toprak reformlarını zorlayan Kennedy yönetiminin memnuniyetini kazanacağını, halkın refahını düşünen bir reformcu görüntüsü çizeceğini, kendisi için köylüler içinde destek tabanı oluşturacağını beklemişti.

Şah 1975 yılına gelindiğinde Merdüm ve İran-ı Nevin partilerini kapatarak Diriliş Partisini (Hizb-i Restahiz) kurmuştur. Diriliş Partisi kurulduğu yıl örgütünü devletin tüm kanallarına yerleştirmeye çalışmıştır. Meclisteki vekillerin tamamına yakını partiye üye olmuştur. Şah partiyi topluma takdim ederken partiye üye olmayan ya da onun ilkelerini benimsemeyen herkesin TUDEH üyesi kabul edilip cezalandırılacağını ya da bir hain olarak görülüp sınır dışı edileceğini bildirmiştir (Axworthy, 2020:116) Rastahiz Partisi muhalif yapılarından ötürü özellikle Çarşı grubunu ve ulemayı hedef almaktaydı.

Ulemanın Diriliş Partisi’ne tepkisi nedeniyle Kum kentindeki Feyziye Başmedresesi kapatılmıştır. 250 öğrencisi ise askere alınmıştır. Kısa bir süre sonra bu öğrencilerden biri hapishanede hayatını kaybedince önde gelen müçtehitler Diriliş Partisi’nin anayasaya, İran’ın çıkarlarına ve İslam’ın ilkelerine aykırı hareket ettiğine

dair fetvalar yayınlamışlardır. Humeyni ise Diriliş Partisi'nin İslam'ı yok etmek üzere tasarlanmış olduğunu öne sürerek bu partinin haram olduğunu dile getirmiştir. 1977 yılında medrese öğrencileri, bazaar esnafı ve eski siyasal liderler ile orta sınıf kökenli örgütler yayımladıkları bültenlerle Diriliş Partisi'ni kınamışlardır (Taflıoğlu, 2010:66).

Özellikle Diriliş Patisi'nin uygulamaları hiç sesi çıkmayan sessiz kitleleri bile Humeyni'ye yaklaştırmıştır. Ayrıca Şah bazaar esnafı ve tüccarları fiyatları yükseltip ekonomiyi enflasyonist bir eğilim içine soktukları için de suçlamaktaydı. Bu durum çarşı esnafı için büyük bir rahatsızlık yaratmıştı.

Şah toplumsal hayatı yakından ilgilendiren Kadın İşleri Bakanlığını kurarak din ve okuma yazma ordularına kadınları da dahil etmiş, kadınlar için evlenme yaşını 15'ten 18'e erkekler içinse 18'den 20'ye çıkarmış, doğum kontrol kliniklerinin sayısını arttırarak gebeliğin ilk 12 haftasında kürtaj izni çıkarmış, mahkemelere 1967 Aile Koruma Yasasının uygulanmasında daha titiz davranılması konusunda talimat vermişti. Erkekler artık geçerli nedenleri olmadan eşlerini boşayamayacaklardı. Ayrıca eşlerinin yazılı izni olmadan çok eşli evlilik yapamayacaktı. Kadınlara da boşanma davası açma hakkı tanınmıştır. Ayrıca kadınlar kocalarının izni olmaksızın ev dışında bir işte çalışabilirlerdi (Abrahamian, 2020b:199).

Söz konusu 1967 tarihli İran Aile Koruma Kanunu'nda kadınlara evlilik, boşanma ve velayet konularında önemli haklar verilmiştir. Bu kanun ulema tarafından şeriatı indirilen laik bir darbe olduğu gerekçesi ile sert muhalefete maruz kalmıştır. Humeyni'nin de içinde bulunduğu birçok molla bu kanunla kadınlara verilen oy hakkına karşı çıkmışlardır (Garthwaite, 2011:229).

Şahlık rejimine tepkiler giderek artmaktaydı. İslam Devrimi'nden sonra başbakan olacak Ebul Hasan Beni Sadr tarafından Pehlevi Hanedanlığı'nın ellinci yıl dönümünde, 1976'da kaleme alınan "Elli Yıllık İhanet" adlı makalede şahlık rejiminin işlediği günahlardan dolayı elli ayrı suçlama yöneltilmişti.

1978 Ocak ayında Ettelaat gazetesinde yayımlanan bir makale ipleri iyice germiştir. Yazıda Humeyni başta olmak üzere ruhani liderler emperyalizm ve komünizm ile işbirliği yapan "kara irticacılar" olarak suçlanmaktaydı. Din adamları ve Humeyni'yi hedef alan makale "Kara ve Kızıl Emperyalizm" başlığı ve Ahmet

Raşidi Motlak takma adıyla yayınlanmıştır. Makalede Humeyni'nin İngilizler ve komünistlerle birlik olup Şah'a karşı komplo hazırladığı ve Humeyni'nin bu tutumunun diğer din adamları tarafından desteklenmediği öne sürülmüştür. Yazıda mollaların geleneksel kıyafetinin onların Marksist fikirlerini gizlemeye yardımcı olduğu da yer almaktaydı. Humeyni için ise şair⁸ ve eşcinsel olduğu iddiaları dile getirilmişti (Axworthy, 2020:134-135)

Ayrıca Humeyni'nin İranlı olmadığı, dedesinin Keşmir'de yaşadığı ve akrabalarının Hindi soyadını kullandığı dolayısıyla Hintli⁹ olduğu söylenmekteydi. Bu yazı işleri daha da sarpa sarmıştır. Sonraki iki günde Kum'daki medrese öğrencileri büyük Ayetullah Şeriatmedari'nin desteğini alarak sokakları ele geçirip güvenlik güçleriyle çatışmıştır. Bu olayda devlet iki kişinin hayatını kaybettiğini söylese de muhalif kesim hayatını kaybedenlerin 70 olduğunu iddia etmiştir. Muhaliflerin istekleri yayımlanan makale için özür dilenmesi, kapatılan Feyziye Mederesesinin açılması, Humeyni'nin geri dönmesi, Tahran'daki öğrencilere yönelik fiziki saldırıların son bulması ve Diriliş Partisi'nin kapatılmasıydı (Abrahamian, 2020b:207). Gösteride hayattan kaybedenlerin kırkıncı gününde geleneksel Matem düzenlenmiş ve bu olay devrimin kıvılcımını başlatmıştır.

2.4.İran İslam Devrimi'nin Nedenleri

Devrim'in gerçekleşmesinde ekonomik, kültürel, dinî ve siyasi birçok unsurun etkili olduğu söylenebilir. Abrahamian'a göre Şah döneminde ekonomik, ticari ve sanayi alanlarında yapılan atılımların siyaset ve insan hakları, bireysel özgürlükler alanlarında yapılamaması ve buna bağlı olarak da eşitliksiz bir gelişme yaşanarak toplumsal gerginliklerin körüklenmesi devrime giden yolu açmıştır (Abrahamian 2020:51). Arjomand'a göre ise askeri ve sivil yöneticiler, elit kesim, işverenler ve rantçılar sınıfının oluşturduğu bürokratik güçler ile dinî kesim, bazaar, sanatkar ve küçük işletme sahipleri tarafından desteklenen geleneksel ulema ve din adamları

⁸ Bunun söylenme amacı Humeyni'nin din adamlığına gölge düşürmekti çünkü çoğu ulema mensubu Kur'andaki bazı hükümlere dayanarak şiiri reddediyordu.

⁹ Ervand Abrahamian "Humeynizim İslam Cumhuriyeti Üzerine Denemeler" adlı eserinde bu iddiayı doğrular nitelikte açıklamalarda bulunmuştur (Abrahamian, 2002).

arasındaki gerilimler devrimi doğurmuştur (Arjomand, 1989'dan akt. Okyar, 2013:71).

Bu görüşlerden hareketle de ekonomik koşullar ve çıkar ilişkilerinin devrimin gerçekleşmesinde öne çıkan etkenler olduğu görülmektedir. Bunun dışında bürokratik elitin, halkın yaşayışına uzak bir yaşam tarzı sürdürmesi, halktan gelen isteklerin önemsenmemesi, halk ile yönetim arasındaki bağların giderek zayıflaması gibi nedenler de devrime giden yolu açmış; baskıcı yönetim, sonuçsuz ekonomi politikaları, Şah'ın 1975'te kurduğu Diriliş Partisi'ne üye olmayanların hain ilan edilmesi gibi sebepler de devrime giden süreci hızlandırmıştır.

Ayrıca 1975'te Meşhed'de, Kum'da ve Tahran'da ne kadar muhalif kurum ve medrese varsa hepsinin kapatılması ve 1976'da Şah'ın İslam öncesi Pers takvimine geçme kararı alması sonucu ulemanın tepki göstermesi devrime giden süreci hızlandıran etkenler olmuştur (Paşaoğlu, 2019:315).

2.5.Humeyni'nin Tarih Sahnesine Çıkışı

Burucerdî'nin ölümünden sonra ve İnkılab-ı Sefid reform hareketinin başlamasıyla Humeyni siyasete başlamıştır (Abrahamian, 2002:17).

Humeyni sürgünde olduğu 1970'li yıllarda Irak'ın Necef kentindeki medreselerde verdiği din derslerinde İslami hükûmetin ve daha sonra İran İslam Cumhuriyeti'nin kurucu felsefesi olan Velayet-i Fakih görüşünün teorize edilmesi ile uğraşmıştır. Sürgünde olmasına rağmen düşünceleri hızla yayılmaktaydı. Humeyni'nin konuşmaları ve bildirilerini içeren kasetler gizlice İran'a sokulmakta ve halka dağıtılmaktaydı. 1978'de Şah'ın İttılaatt gazetesinde Humeyni aleyhinde yayımlanan yazı ile Jale Meydanı'nda halk ayaklanmış ve yüzlerce insan hayatını kaybetmiştir (Paşaoğlu, 2019:54).

Bunun üzerine Humeyni, ABD'nin İran'ın toplumsal hayatına artan bir biçimde nüfuz etmesi, İsrail'in İran ordusu ve ticaretine etkileri üzerinden Şah'ı şiddetli bir şekilde eleştirmiştir. Ayrıca Ak Devrim'e de İran'ın kültürel kimliğini yok etme hedefine yönelik olduğu, toplumsal yaralar açacağı ve İran ekonomisinin dışa bağımlı hâle geleceği hususlarında tepki göstermiştir.

Humeyni'nin 1 Şubat 1979'da Paris'ten İran'a dönmesiyle Pehlevi Hanedanlığı sona ermiştir. İslam Cumhuriyeti'nin ilanından sonra ise ülkenin dinî lideri Humeyni olmuş, devlet rejimi teokrasiye dönmüş, Velayet-i Fakih kurumu ise yeni İslami rejimin vazgeçilmez bir parçası, siyasi ve dinî otoritenin meşru kaynağı olmuştur.

Humeyni'nin Pehlevilere karşı tutarlı muhalefeti, sade yaşam biçimi, güçlü itibarı, halkla iletişimdeki becerisi, devrimdeki rolü, İran'ı tek başına koruyabilecek algısı onu İran'ın en güçlü adamı hâline getirmiştir. Öyle ki farklı görüştekiler bile kabul edip saygı göstermişlerdir. Ayrıca Humeyni'nin İran dışındaki medeniyet, ideoloji ve ülkelere karşı radikal milliyetçi söylemleri halk nazarında kabul görmüştür.

2.6. Devrime Giden Yolda Yaşanan Önemli Olaylar

Devrimden önce ülkeye şiddetli bir enflasyon hâkimdi. Bu durum rejimi çıkmaza sürüklemiştir. Buna yüksek maaşlı 60.000 yabancı teknisyenin ülkeye hücum etmesi eklenince halk nazarında tansiyon iyice tırmanmıştır. Şahlık rejimi 1973'te başlayıp 1976'da en tehlikeli düzeye ulaşan enflasyonun sebebini tüccarlar olarak görmektedir. Şah “Rantçılarla Mücadele” başlığıyla sermaye sahiplerine karşı tutuklama ve suçlama eylemini başlatmıştır. Bu, zengin kesimde büyük rahatsızlıklara ve korkuya sebep olmuştur. Şah'ın tüm şiddeti ile sürdürdüğü bu mücadelesinin hedefinde orta sınıf kökenli küçük tüccar ve bazaar esnafı yer almaktaydı. Lise öğrencilerinin oluşturduğu yaklaşık on bin kişiden meydana gelen denetleme timleri ve SAVAK tarafından kurulan esnaf Şûraları tarafından küçük esnaf ve bazaar tüccarlarından 400 bin kişi farklı cezalara maruz kalmıştır (Ceylan, 2009:46).

Orta sınıfın maruz kaldığı bu uygulama orta sınıfın devrime etkin bir şekilde destek vermelerini açıklar niteliktedir.

Devrimi hazırlayan bir diğer unsur ise sivil haklar konusudur. Bu bağlamda Uluslararası Af Örgütü Şah rejimini dünyada insan haklarının en çok ihlal edildiği rejimlerinden biri olarak ilan etmiştir. Ayrıca BM'ye bağlı Uluslararası İnsan Hakları Komisyonu Şah'a bir mektup yazarak Şah'ı insan haklarını ihlal etmekle itham etmiş ve bu durumun düzeltilmesini istemiştir (Fekri, 2011:125-128).

Carter'in insan hakları politikasına paralel olarak açılan cephelerin etkisiyle Şah, toplumda özgürleştirici birtakım uygulamalar başlatmıştır. Bu durumu gören Humeyni Eylül 1978'de ulemaya bir mektup yazarak bu fırsatı değerlendirmelerini ve

Şah'ın cinayetlerini dünyaya duyurmalarını istemiştir (Khosrokhavar ve Roy, 2000:23).

Bu süreçte Şah'a karşı muhalif hareketler tırmanmıştı. Humeyni'nin büyük oğlu Mustafa'nın¹⁰ cenazesinde Humeyni'nin konuşma kasetleri¹¹ cenazeye katılanlara dağıtılmıştır (Fekri, 2011:129).

Carter'in 1 Ocak 1978'de Tahran ziyareti sonrası muhalif hareket; örgütlü şiddet içerikli, diğer şehir ve merkezlere yayılan nitelikte bir harekete dönüşmüştür. Bu aşamada Humeyni Irak'tan, Şeriatmedari İran'dan harekete liderlik etmişlerdir. Her ikisi de Şeriatı'nın geliştirdiği ideolojik söyleme sık sık başvuruyordu (Skocpol vd. 1992:42-43). Bu arada 7 Ocak 1978'de Ettelaat gazetesinde Humeyni aleyhinde yayınlanan bir makale Humeyni'nin bütün İran tarafından tanınmasına ve liderlik konumuna yükselmesine neden olan en önemli etken olmuştur. Yazıya tepki amacıyla 9 Ocak'ta Kum kentinde düzenlenen gösterileri tüm çarşı esnafı da desteklemiştir. Polisin müdahale etmesi sonucu birçok insan hayatını kaybetmiştir. Bunun üzerine halk devlet dairelerine saldırarak binaları yakıp yıkmıştır. Bu olaydan kısa bir süre sonra gösteriler yedi şehre daha yayılmış, çarşı esnafı da kepenk kapatarak gösterilere destek vermiştir. Humeyni'nin kenti olarak görülen Kum'dan sonra olaylar Şeriatmedari'nin kenti Tebriz'de yoğunlaşmıştır (Fekri, 2011:129-130).

2.6.1. Tebriz Olayları

Muhalif hareketler Kum kentinde ölenlerin 40. günü merasimini Şeriatmedari'nin Tebriz'deki evinde ve camilerde düzenleme kararı alarak hazırlıklara başlamıştır. Şahlık rejimi halkın bu törenleri Şeriatmedari'nin evinde ve camilerde düzenlemesini olayların başka yerlere sıçramaması için engellemiştir. Bu sefer halk sokaklara dökülerek Saderat Bankası, tiyatrolar, içki satan dükkanlar ve bazı devlet kurumların binalarını ateşe vermiştir. Ordunun müdahale etmesi ile birçok insan hayatını kaybetmiş ve bazıları da gözüne alınmıştır. Şah olayların yabancı odaklar

¹⁰ Ali Kemal Ceylan, Çılgılık Çılgılığa İran adlı eserinde Humeyni'nin oğlu Mustafa'nın SAVAK tarafından öldürüldüğünü ifade etmiştir (Ceylan, 2009).

¹¹ Humeyni'nin konuşmalarının halka kasetlerle ulaştırılması dolayısıyla 1979 İran Devrimi'ne "Kaset Devrimi" de denilmektedir.

tarafından desteklendiğini açıklayarak SAVAK ve ordunun bölgesel sorumlularını değiştirmiş ancak olayların diğer kentlere sıçramasını engelleyememiştir (Ceylan, 2009:133).

Tebriz olaylarının başka şehirlere sıçraması ile ölenlerin artması sonucu kırkı çıkma törenlerinde din adamları camilerde şahlık rejimine saldırmaya başlamıştır. Bu süreçte İslami dernekler ile camiler ve tekkeler ve halkı harekete geçirmede en önemli role sahipti.

Bu kereden sonra Şah dinî kesimin kendisine yönelik muhalif duruşunu açıkça görmekteydi. Bu bağlamda Şah SAVAK başkanlığına daha liberal olan General Mokaddem'i atamış, siyasi tutukluları serbest bırakmış, enflasyon ve fiyat artışını kontrol etmek için esnaf ve tacirlere uyguladığı baskıyı kaldırmıştır. Ayrıca Şah Meşhed'e giderek burada bulunan Sekizinci İmam Reza'nın türbesini ziyaret etmiş, Meşhed'deki din adamlarına Kum kentindeki kapatılmış olan Feyziyye İlahiyat Medresesi'nin açılacağına sözünü vermiştir. Diğer taraftan muhalefet liderlerini etkisizleştirmek için de özel birimler kurarak birçoğunu tutuklattırılmıştır. Bundan sonra muhalefet gösterilerde vurkaç yerine doğrudan güvenlik güçleri ile çatışmaya başladı. İsfahan'da güvenlik güçleri tarafından bir din adamının tutuklanması kanlı bir ayaklanma ve sıkıyönetim ilanı sonucunu doğurdu. Tebriz, Şiraz ve Ahvaz kentlerinde de sıkıyönetim ilan edilmesiyle artık muhalif hareketler kentsel düzeyden toplumsal düzeye yükselmiş oldu (Fekri, 2011:135-136).

Şah yükselen tansiyonu düşürmek için Şerif Emame'yi yeniden başbakanlığa atamıştır. İmami'nin yaptığı girişimler muhalif kanatta karşılık bulmamış ve 8 Eylül 1978 tarihinde Kara (Kanlı) Cuma olaylarının cereyan etmesine zemin hazırlamıştır.

2.6.2. Rex Sineması Yangını

1953 Darbesinin yıldönümü olan 19 Ağustos'ta ülkenin en büyük petrol rafinesinin bulunduğu Abadan'da bir sinemada yangın çıkmıştır. Sinemanın kapıları kilitli olduğu için dışarı çıkamayan yaklaşık 400 kişi hayatını kaybetmiştir.

Yangını SAVAK'ın çıkardığını¹² düşünen İran halkının muhalifliği daha da pekişmiş oldu. Ölenlerin akrabaları ve arkadaşlarından oluşan on bin kişilik kalabalık “Şahı Yakın, Pehlevilere Son” sloganlarıyla Abadan’a yürümüş, Şah halkın ve ortamın gerginliğini almak için Cemşid Amuzegar hükûmetinin yerine dinî bir aileden gelme Cafer Şerif İmami’yi başbakanlığa atamıştır. İmami kötü yönetime son verileceği, yasaların İslami yasalara dayandırılacağı, fuhşu ve kumarı önleyeceği vaatlerinde bulunmuştur. Sonrasında ise Ayetullah Humeyni’nin İran’a dönmesine izin verileceğini açıklamıştır. Ancak Humeyni bir gün sonra durumu fırsat bilerek kesin bir dille mücadelenin amacının Şah rejiminin yıkılarak yerine İslam Cumhuriyeti’nin kurulacağını dile getirmiştir. Bundan dolayı da halkı mücadeleyi bırakmamaya ve Şah’ın aldatmacalarına kanmamaya davet etmiştir (Çandar, 1981:12).

2.6.3. Kara Cuma

8 Eylül sabahı Şah Tahran ve diğer on bir kentte sıkıyönetim ilan ederek sokak gösterilerini yasaklamış, muhalif liderlerin tutuklanması için emir çıkarmış ve askeri vali olarak Tahran’a şahin bir general atamıştı. Ancak sabahın erken saatlerinde Tahran’ın güney mahallelerinde toplanan yüz binlerce kişi gösteri yürüyüşü düzenlemiştir. Göstericiler Jale Meydanı’na geldiklerinde toplanan kalabalığa dağılmalarını söyleyen komandolar emirleri yerine getirilmeyince rastgele ateş açmıştır. Açılan ateş sonucu Avrupalı gazetecilerin deyimiyle Jale Meydanı kan gölüne dönmüştü. Michel Foucault Jale Meydanı’nda vurulanların dört bin civarında olduğunu bildirmişti. Bu olay tarihe “Kara Cuma” akan kanlardan dolayı da “Kızıl Cuma” olarak geçmiştir. İmami hükûmeti bu olaydan sonra etkisini yitirmiştir (Çandar, 1981:13) Hem Abadan yangını hem de Kara Cuma olayları Şah ile halk arasındaki bağı bir daha birleşmemek üzere koparmıştı (Abrahamian, 2020b:208).

¹² Cengiz Çandar 1981’de yazmış olduğu “Dünden Yarına İran” adlı kitabında yangını Şah’ın din adamlarının itibarını kırmak ve bu yolla hareketin önüne geçebilmek için düzenlemiş olduğu bir komplo olarak bahsetmektedir. Ancak Michael Axworthy “Devrimci İran” adlı kitabında Marjane Satrapi’nin Persepolis kitabından yaptığı alıntılarda olayla ilgili sonraki yıllarda yapılan soruşturma ve yargılamalar kapsamında ulemayla bağlantılı bazı radikal İslamcı grupların olaydan sorumlu olduğunu işaret etmektedir (Axworthy, 2020).

Şah'ın olaylara yanıtı ise 1400 siyasi tutukluyu serbest bırakmak, gösteride hayatını kaybedenlerin ailelerine mali yardım yapılacağını duyurmak ve SAVAK'ın gücüne sınırlama getireceğinin sözünü vermek biçiminde olmuştur.

İmami hükûmeti ise Humeyni'nin ülkeye serbest bir şekilde dönebileceğini ilan etmiştir. Humeyni ise Şah'a karşı tepkilerine devam etmiştir. Bunun üzerine Şah Irak Devleti'nden Humeyni'nin ihraç edilmesini istemiş, Irak'tan ihraç edilen Humeyni Fransa'ya geçmiştir. Fransa'da 114 gün kalmıştır. Bu süre zarfında Humeyni Batı'da iyi eğitim görmüş danışmanlarının yardımıyla da Batı'nın tüm medya olanaklarını kendi düşüncesini yaymak için kullanmıştır (Fekri, 2011:137-138).

Aralık ayında da İmami hükûmeti çekilerek yerine Genelkurmay Başkanı General Gulam Rıza Azhari başkanlığında askeri bir hükûmet göreve başlamıştır. Azhari hükûmeti İmami döneminde nispeten özgürlük kazanmış olan basın kuruluşlarını kapatıp petrol kuyuları, radyo ve televizyon gibi önemli merkezleri askeri birliklerin denetimi altına almıştır.

Devam eden haftalarda üniversite ve liselerde başlayan boykotlar petrol sanayisine, çarşıya, fabrikalara ve bankalara sıçramış toplu grevler başlamıştır.

Kara Cuma'dan bir hafta sonra 16 Eylül 1978'de 7,8 büyüklüğünde Tabas depremi meydana gelmiştir. Tüm bu olayların yaşandığı sırada gerçekleşen deprem Tahranlılar tarafından Şah ve Amerikalılar ile ilişkilendirilmiştir. Depremin Amerikalıların yer altında yaptığı nükleer denemeler sonucu meydana geldiği söylentileri yayılmıştır. Kimi de Allah'ın Şah'a hala başkaldırmayan İranlıları cezalandırmak için yaptığı bir uyarı olarak yorumlamıştır (Kavala, 2019:221).

2.6.4. Paris Tahran Süreci

Tüm işçi ve devlet memurları ekim ve kasım ayında İran'ın Devrim hareketine katılmıştır. Birçok yerde başlayan grevler rejimi zor durumda bırakmıştır. Okulların açılmasıyla öğretmenler de greve katılmışlardır. Grevler süresince petrol sanayi ve elektrik santralleri çalışanları petrolün günlük üretimini 5,7 milyon varilden 1,5 milyon varile düşürmüş, elektriği de düzenli olarak kesintiye uğratmıştı. Bu, rejim için büyük bir darbeydi (Fekri 2011:139).

Humeyni 6 Ekim'de Paris'e geçmiştir. Burada basın yayın organlarını etkili bir şekilde kullanarak İran'la sürekli temas hâlinde kalmıştır. Konuşmaları bütün halka ulaşmış, bu süreçte Cepheye Melli lideri Sancabi Paris'te Humeyni ile görüştüğünü belirten üç maddelik bir bildiri yayınlamıştır. Bildiride Şah rejiminin meşruiyetinin kabul edilmediği, muhalif hareketinin amacının İslami usuller ile demokrasi ve bağımsızlığa dayalı yeni bir sistemin kurulması olduğu yer almaktaydı (Abrahamian, 2010:139).

Çatışmaların ve gösterilerin Tahran'ın güneyi ve ülkenin güney petrol bölgelerinde yoğunluk kazanması sonucu Şah askeri bir hükûmet kurulduğunu ilan etmiştir. Gazeteleri ve okulları kapatmış, her türlü toplanma ve gösteri yapmayı yasaklamıştır. Ordu, petrol çalışanlarını işlerine dönmeleri için zorlamış ancak petrol üretimi normal akışına girmemiştir. Birçok yerde grevler devam etmiş, grevlerin olmadığı yerlerde ise iş yavaşlatma eylemleri başlamıştır. 2-4 Kasım'da Tahran, Meşhed ve Kazvin kentlerindeki gösterilerde sıkıyönetim kurallarını ihlal ettiği gerekçesiyle binlerce insan hayatını kaybetmiştir. Muharrem ayının dokuzuncu ve onuncu günlerinde Tahran'da yaklaşık üç milyon, Meşhed'de 700 bin ve İsfahan'da 500 bin kişi gösterilere katılmıştır. Bu süreçte muhalif hareket Şahlık rejiminin kaldırılmasını; ülkenin yabancılar tarafından sömürülmemesini; adil, demokratik ve İslami bir düzenin kurulmasını; kadınlar, azınlıklar ve sürgün edilenlerin haklarının korunmasına yönelik talep ettikleri on yedi maddeden oluşan bir bildiri yayınlamışlardır (Abrahamian, 2002:89). Olaylardan yaklaşık üç hafta sonra Şah halk ve kurumlar üzerindeki kontrolünü tamamen kaybetmiştir. Aralık ayının sonunda petrol üretimi neredeyse günlük 300 bin varile kadar düşmüştür. Tüm ekonomik faaliyetler durma noktasına gelmiş, bunun üzerine Şah tatil yapmak için ülkeden ayrılacağını ilan etmiştir. Gitmeden önce Cepheye Melli hareketine mensup Şahpur Bahtiyar'ı başbakan olarak atamıştır. Cepheye Melli bu kararın üzerine tepki olarak Bahtiyar'ı üyelikten çıkarmıştır (Fekri, 2011:139-141).

2.6.5. Şah'ın İran'ı Terk Etmesi ve Humeyni'nin Dönüşü

3 Ocak 1979'da Başbakan Bahtiyar Ulusal Şûra Meclisinden güvenoyu alarak görevine başlamıştır. İlk işi basın sansürünü tamamen kaldırmak, siyasi tutukluları serbest bırakmak, SAVAK'ın iç istihbarat bölümünü kapatmak, İsrail ve Güney

Afrika'ya petrol satışını durdurmak olmuştur. Yapılan icraatlara rağmen ülke genelinde gösteriler ve grevler büyüyerek devam etmiştir.

11 Ocak'ta Şah'ın ülkeden ayrılacağı duyurulmuş, 16 Ocak 1979 sabahı İran Şahı Muhammed Rıza Pehlevi sarayından ayrılarak Mehrabad Havalimanı'na gitmiştir. Tahran sokaklarında ise kutlamalar mevcuttu. Gazeteler “Şah Reft” (Şah Gitti) manşetleri ile şahın gidişini haber vermektedir (Kavala, 2019:207). 16 Ocak'ta da Şah ülkeyi terk ederek Mısır'a gitmiştir. Halk Şah'ın gidişinin sevincini yaşarken Humeyni ertesi gün İslam Devrimi Şûrasının kurulduğunu ilan etmiştir. 19 Ocak'ta Tahran'da bir milyondan fazla kişinin katıldığı gösteride Şahlık rejiminin sona erdiğini ve özgür İslami bir cumhuriyet kurulmasının istendiği bildiri okunmuş ve yayınlanmıştır. Muhafız hareket yeni düzeni kurarken Batı felsefesinden veya onun adli ve devrimci temellerinden hiçbir şey almak istememekte, İslami öğretilere dayanan bir düzen kurmak istemekteydiler (Afary ve Anderson, 2015:107).

24 Ocak'ta ordu Mehrabad Havaalanı'nı işgal ederek Humeyni'nin gelişini engellemeye çalışmış ancak 27 Ocak'ta milyonlarca kişi gösteri yaparak havaalanının açılmasını ve Humeyni'nin gelmesini istemiştir. Rejim yönetimi 30 Ocak'ta havaalanının Humeyni'nin gelebilmesi için açılmasına karar vermiştir. 1 Şubat 1979'da Humeyni hala Şah'a sadık olduğundan şüphelenilen İran Hava Kuvvetlerinin bir saldırısından çekinilmesinden dolayı içinde Batılı gazetecilerle dolu bir Air France uçağına binerek 14 yıllık sürgünün ardından İran'a dönmüştür. Yaklaşık 4 milyon kişi Humeyni'yi karşılamak için toplanmıştı. O gün saat 09.00'da İran televizyonu ilk defa Şah'ın resmini göstermeden ve İran Milli Marşını çalmadan başka bir marşla yayına başlamıştır. Bu karşılama merasimini anlatan spiker Humeyni'yi milli bir kahraman ve kurtarıcı olarak takdim etmekteydi (Tülümen, 1998:56-57). 16 Ocak'ta Şah'ın gidişini “Şah Reft” (Şah Gitti) diye bildiren gazeteler Humeyni'nin gelişini de “İmam Amed” (İmam Geldi) manşetleriyle bildirmekteydi.

Devam eden olaylarda ordunun tarafsızlığını ilan etmesinden¹³ sonra yapacak bir şey kalmadığını anlayan Şahpur Bahtiyar Paris'e kaçmıştır. Humeyni tarafından lanetlenen Bahtiyar Paris'te gönderilen bir militan kurşunuyla hayatını kaybetmiştir.

¹³ Humeyni'nin Tahran'a dönüşünden sonra ordunun tarafsızlık ilan ettiği 11 Şubat günü İran takviminde 22 Bahman'a denk gelmektedir. İslam Devrimi zaferini işaret eden bu günün anısına İran bayrağına 22 adet “Allahu Ekber” yazısı eklenmiştir.

Gelinen son noktada Şah ve Şah'ın atadığı son başbakan ülkeden ayrılmış, Şah'ın ordusu dağılmıştı. Tahran radyosunda “Burası Tahran radyosu İslam Devrimi'nin sesi” anonsuyla monarşinin sona erdiğini dünyaya ilan etmişti. Ertesi gün Ettelaat gazetesi “Rejim Mütalaşı Şod” (Rejim Dağıldı) manşetini atmıştı (Kavala, 2019:264; URL-2).

Humeyni 5 Şubat günü Mehdi Bazargan'ın geçici hükûmetinin başbakanı olarak atadığını açıklamıştır. Bazargan görevi demokratik ilkelere bağlılığın süreceği konusunda Humeyni'den güvence aldıktan sonra kabul etmiştir. Bazargan Musaddık döneminde Millileştirilmiş Ulusal Petrol Şirketinin ilk başkanı olarak görev yapmıştı. Humeyni Bazargan'ın başbakanlığını ilan etmek ve yeni kurulacak hükûmetin yol haritasını sunmak için medyanın karşısına geçmiştir. Yanında Bazargan ve Haşimi Rafsancani vardı. Rafsancani söz alarak yeni ve devrimci bir hükûmetin kurulmasına ilişkin programı sunmuştur. Halkın İslam Cumhuriyeti'ne verdiği desteği saptamak için bir referandum yapılacağı sonrasında ise yeni anayasa üzerinde mutabakata varmak için bir kurucu meclis oluşturulacağı ve son olarak da seçime gidilerek yeni bir meclis oluşturulacağı ifade edilmiştir. Humeyni ise yaptığı konuşmada ne kadar kararlı, ciddi ve katı olduğunu göstermiştir:

“Kutsal kanun koruyucudan devraldığım velayet makamına dayanarak Bazargan'ı yönetici ilan ediyorum. Onu ben atadığım için kendisine itaat edilmelidir. Millet ona itaat etmelidir. Bu sıradan bir hükûmet değil şeriata dayalı bir hükûmettir. Bu hükûmete karşı gelmek İslam şeriatına karşı gelmek, şeriata karşı isyan etmek demektir ki şariat hükûmetine karşı isyanın kanunumuzda cezai bir karşılığı vardır. İslam hukukunda ağır bir cezadır bu. Allah'ın hükûmetine başkaldırmak Allah'a başkaldırmak demektir. Allah'a başkaldırmak Allah'a küfür etmektir” (Moin, 1999:204'ten akt. Axworthy, 2020:13) Humeyni bu sözleriyle iktidarının meşruiyetine bir kutsiyet atfederek halkın kaynağı yaratıcının olduğu bir yönetime koşulsuz itaat etmesini sağlamıştır.

2.6.6. ABD Elçiliğinin Basılması

4 Kasım'da Tahran'daki ABD Büyükelçiliği kendilerine “hattı imam” yani imamın çizgisini takip edenler adını veren bir grup öğrenci tarafından işgal edilmiştir. Elçilik baskınına Şah'ın Amerika'ya gittiğine yönelik haberler ve elçiliğin casusluk

yaptığı iddiası yol açmıştı (Bazargan, 1393:94). Şah'ın kanser tedavisi için Amerika'ya gittiğine hiçbir İranlı inanmamaktaydı. 1953'teki olayda olduğu gibi tahtı ele geçirmek adına oynanan bir oyun olduğunu düşünmekteydiler. ABD'den Şah'ın iadesini talep etmişlerdi. İran bu olayla birdenbire kendisini uluslararası bir gerilimin içine atmıştı. Bu tarihten itibaren ABD ve İran ilişkileri gerginleşmiştir. İran ABD'ye petrol satımını durdururken ABD de İran'ın ABD sınırları içerisindeki para ve mal varlığına el koymuştu. Buna karşılık İran da dış borçları tanımadığını ilan etmiştir (Çandar, 1981:20).

Elçilik işgali tam 444 gün sürmüştü. İranlı yöneticiler bu baskının uluslararası arenada ABD'yi itibarsızlaştırdığını öne sürdüler. Devrim Konseyi herhangi bir açıklama yapmazken Uzmanlar Meclisi Başkan Yardımcısı Beheştî yabancı uyrukluların haklarının korunması açısından uluslararası yükümlülükler gereği olayı kınamıştır. Bu olay İran halkını dışarıya karşı birlik ve beraberliğe sevk ederken İran'ı uluslararası kamuoyunda yalnızlaştırmıştır.

İran İslam Cumhuriyeti'nin ilk cumhurbaşkanı Mehdi Bazargan “İki Harekette İslam Devrimi” (1393) adlı kitabında rehinelerin bırakılması için gerekli şartların neler olduğundan bahsetmiştir. Bu şartlar; Şah'ın yargılanması için malları ile birlikte teslim edilmesi, ABD'nin İran'a verdiği zararların tazmin edilmesi, ABD'nin geçmişte yaptıklarından dolayı özür dilemesi ve gelecek için taahhütte bulunması, ABD hükûmetinin uluslararası bir mahkemede yargılanmasıdır (Bazargan 1393:98-99).

Muhammed Rıza Şah'ın ölümü sonrası uzlaşmaya varılmıştır. Rehinelere serbest bırakılması ile ABD hükûmeti İran'ın yaklaşık 12 milyar dolar olan dondurulmuş hesaplarını serbest bırakmıştır. Bu olay diğer yandan İran İslam Devrimi'ni dünyaya duyurmuş oldu.

2.6.7. Devrim Sonrası

Devrimle birlikte Pehlevi yönetiminin sona ermesi ile yeni rejimin kendini benimsetme süreci başlamış oldu. Bu süreçte Ayetullah Humeyni yanlılarının devrimde birlikte hareket ettikleri diğer siyasi gruplarla müşterek bir yönetim kurmaya yanaşmak istemedikleri ortaya çıkmıştır. Devrim sonrası ortaya çıkan otorite

boşluğundan kaynaklanan kaos Humeyni taraftarları ile muhalif kesimin iktidar yarışına girmesiyle giderek derinleşmiştir (İbrahimi, 2019:4)

Devrim sonrası düzeni yeniden kurmak kolay olmadı. Şahı devirmek amacıyla birbirinden farklı grupları bir araya getiren ortam yerini ideolojik farklılıklara bırakmıştı. Ayrılıkların başında ekonomi ve toplumda dinin rolü yer almaktaydı. Yüzlerce kamu görevlisi subay ve devrime muhalif birçok insan tutuklanarak basit mahkemelerde yargılanıp devrim veya İmam adına idam edilmiştir. On binlercesi ise yurt dışına kaçmıştır. Bu esnada kamu düzenini sağlamaya yönelik İslami kuralları zorla uygulamaya çalışan birçok milis grup ortaya çıkmıştı. Bunların ilk hedefi kadınlar olmak üzere kıyafet, müzik, içki, sinema ve edebiyat gibi Batılılaşmayı açığa vuran her şeydi. Humeyni kendi ve devrim lehine uygulanan bu tarz olayları hoş görmekteydi. Devrimin amacı Pehlevi döneminin bütün siyasi, sosyal ve kültürel dönüşümlerine son vermek, laik değerlerin yerine dinî muadillerini yerleştirmekti (Garthwaite, 2011:236-237).

Devrim sonrasında din adamlarının kontrolünde devlet tekelleri ile vakıflar kurulurken ulemayla yakın ilişkisi olan bireysel girişimciler servet ve güç sahibi olmuştur. Devlet kontrolünün kapsamını genişleterek bir kültür devrimi başlatmıştır. Amaç devletin her kademesindeki muhalifleri temizlemektir. Devrimci tecrübe kazanmış dinî liderlerle bağlantısı olan ve daha çok gençlerden oluşan yeni bir elit, Pehlevi yanlısı elitin yerini almıştır. Pehlevi elitlerinin bir kısmı yurt dışına kaçarken diğerleri de tutuklanıp genellikle idam edilmiştir. İdam edilenler arasında Şah'ın başbakanı Emir Abbas Huveyda da vardı. Hatta devrimde önemli rol oynayanlardan bazıları bile sonrasında yargılanıp idam edilmişti. Bunlar arasında Humeyni'nin ilk danışmanlarından olan Sadık Kutbzade de yer almaktaydı. Muhalifler genellikle uyuşturucu kaçakçılığı, fahişelik ve eşcinsellik gibi ahlaki unsurlarla suçlanmaktaydı (Tamer, 2020:45).

Devrimden sonra devletin adının ne olacağı konusunda tartışmalar sürmekteydi. Humeyni yeni devlete İslam Cumhuriyeti adının verilmesi konusunda ısrarcıydı. Ancak özgürlük hareketi ve ılımlılar Demokratik İslam Cumhuriyeti ismini tercih etmekten yanaydı. Fazla sol gruplar ise demokratik Halk Cumhuriyeti ismini istiyorlardı. Humeyni Demokratik sözcüğünün İslam'ın

demokratik olmadığını ima edeceğini dolayısıyla İslam terimini itibarsızlaştıracağını öne sürerek kendi fikrinde karar kılmıştır¹⁴ (Axworthy, 2020:194-195).

2.6.8. Devrime Karşı Tepkiler

Devrim sonrası dinî ağırlığa ilk muhalefet Tahran'da solcu gruplarla kadınlar, kırsal bölgelerde ise bazı aşiretler tarafından yapılmıştır. Devrimde politik yelpaze içinde yer alıp protesto gösterilene katılan kadınlar yeni kazandıkları özgürlüğün bastırılacağından çekiniyorlardı. Bu nedenle 1979 baharında Tahran'da düzenledikleri büyük gösteriye umdukları desteği alamadılar. Kadınlara fiziki saldırıda bulunan sokak milisleri yürüyüşü sonlandırmıştır. Bu nedenle kadınların rolü geleneksel olanla sınırlı kalmıştır (Garthwaite, 2011:237-238).

İran'da devrim sonrası baskı siyasal alandan toplumsal yaşama gelenek ve göreneklerin denetimine kaymıştır. Özellikle kadınların giyim kuşamları, örtünmeleri üzerinde yoğunlaşmıştır.

8 Mart Dünya Kadınlar Günü'nde geleneksel giyim olan çarşafı tüm kadınların giyme zorunluluğuna karşı İranlı kadın göstericiler ve erkek destekçileri Tahran'da ve Kum'da beş gün süren gösteri düzenlemişlerdir. Gösteriler “Çarşafa Hayır, Kahrolsun Diktatörlük” sloganları ve “Özgürlük İçin Devrim Yaptık Fakat Elimize Geçen Tutsaklık, Özgürlüğün Şafağında Özgürlüğümüz Yok” yazılı afişlerle on binlerce erkek ve kadının katılımıyla büyümektedir. Arada cılız da olsa “Kahrolsun Humeyni” sesleri de çıkmaktaydı. Hizbullah ise ya örtüneceksiniz ya dayak yiyeceksiniz söylemiyle tepki göstermekte, tepkileri kimi zaman fiziki saldırılara dönüşmekteydi (Afary ve Anderson, 2015:149).

10 Mart 1979'da Tahran'da Adalet Bakanlığı önündeki gösteri sırasında İranlı kadın protestocular okudukları bildiride kadınların giyim meselesinin gelenekler, görenekler ve çevre şartlarının gerekleri uyarınca yine kadınlara bırakılması; vatandaşlık hakları konusunda erkeklerle eşit haklara sahip olunması; kadınların siyasal, toplumsal, ekonomik haklarının güvence altına alınması; başta fikir özgürlüğü olmak üzere kadınların temel özgürlüklere erişiminin

¹⁴ 1358 referandumunda teklif edilmeden önce Anayasa Devrim Konseyinin tüzüğünde “Demokratik İslam Cumhuriyeti” olarak geçiyordu.

güvence altına alınması; kadınların mevcut işlerinden mahrum edilmemesi ve Aile Koruma Yasası'nın tekrar yürürlüğe sokulması talepleri yer almaktaydı (Afary ve Anderson, 2015:310-311).

Oriana Fallaci Humeyni ile yaptığı bir röportajında Humeyni'ye kadınların da erkekler gibi Devrim için mücadele ettiklerini ancak onları kapanmaya neden zorladıklarını sorması üzerine Humeyni ise gösterilere katılanların taleplerinin karşılıksız kalacağı niteliğinde şu cevabı vermiştir:

“Devrim yapmış kadınlar önceden İslami örtüleri olan ya da şimdi olan kadınlardır. Sizin gibi makyaj yaparak şık giyinip örtünmeden şuradan buraya gidip ardından koluna bir iki erkek takan kadınlar değil. Makyaj yaparak caddelere düşen; başlarını, göğüslerini, saçlarını, vücutlarını gösteren oyuncaklar Şah'a karşı ayaklanmadılar. Yararlı hiçbir şey yapmadılar. Çünkü onlar kendilerini sergiliyorlar. Bu da erkeklerin ilgilerini dağıtıp kendilerini incitmektedir.” (Fallaci, 1991:42).

Tepkiler siyasal çevrelerden de yükselmektedir. Mehdi Bazargan Başbakanlığın kendisine verdiği yetkileri kullanamamaktan yakınıyordu. Özellikle eski Başbakan Emir Abbas Hüveyda başta olmak üzere kendisine haber verilmeden ve görüşü alınmadan yapılan idamlar Bazargan'ı oldukça rahatsız etmişti. Bunun yanı sıra 31 Mart referandumunda halka “Demokratik Cumhuriyet” seçeneğinin de eklenmesi talebi reddedilmişti (Kavala, 2019:287).

2.6.9. Yeni Rejimin Dünya Tarafından Tanınması

Uluslararası camia yeni kurulan İslami devlet ile çatışmaktan kaçınarak İran halkının kararlarına saygılı olduklarını ve yeni rejimle karşılıklı saygı ve iyi niyet çerçevesinde çalışmaya hazır olduklarını açıklamaya başladılar. İran'ı ilk tanıyan ülke Pakistan olmuş onu Suriye devlet başkanı Hafız Esad izlemiştir. Türkiye de iki gün sonra İran'daki yeni durumu kabul etmeye karar vermiş ve 13 Şubat 1979'da Başbakan Bülent Ecevit yeni dönemin kardeş İran halkına hayırlı olmasını dileyerek Türkiye olarak başka ülkelerin iç işlerine karışmama kuralına titizlikle uydukları, ayrıca Türkiye ile İran arasındaki komşuluktan öte, tarihsel ve kültürel bağlar ile ortak manevi değerlerden teşekkül bir yakınlığın var olduğu, İran'daki yeni yönetimle ilişkilerin bu yakınlığa ve geleneksel dostluğa uygun biçimde geliştirilmesine özen

göstereceği, iki ÷lke ilişkilerinin gelişmesinin de bölge barış ve huzuru için önemli bir etken olacağı açıklamasını yapmıştır (T÷lümen 1998:65).

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

3. İRAN KÜLTÜR POLİTİKASI

3.1. Kültür Politikasına Giriş

Kültür politikası, birçok filozof ve teorisyenin zihnini meşgul eden önemli konulardan biridir. Farklı ülkeler, sistemin türüne ve onu yöneten ilke ve değerlere göre kendi kültür politikalarını belirlemektedir (Hüseyini, 1395: 32). Kültür politikası sembolik gelişimi yönlendirmek, halkın kültürel ihtiyaçlarını karşılamak ve bir anlaşılmaya varmak için hükûmet, özel kurumlar ve sosyal birlikler tarafından gerçekleştirilen tüm eylemleri içermektedir. Bir tür düzen veya toplumsal dönüşümle ilgilidir. Çeşitli kültürel alanlarda mevcut durumu değiştirmek ve arzu edilen hedeflere ulaşmak için planlamacılar tarafından formüle edilen ve yöneticiler tarafından uygulanan yazılı ve yazılı olmayan ilkeleri kapsamaktadır. Kültür politikası aslında yöneticilerin resmî anlaşması ve fikir birliğidir (Amiri ve Devletabadi, 1387:70-77).

İslam Devrimi genel olarak İslam ideolojisine dayalı bağımsız bir kültür yaratmayı hedeflemiştir. İran İslam Cumhuriyeti'nin kültür politikasını bu kimliğin sağlanması ve aynı zamanda kültürel bağımsızlığın güçlendirilmesi ve sürdürülmesi amacıyla özgün dinî ve milli kimlik unsurlarını tanımaya ve tanıtmaya çalışmıştır. Ayrıca İran İslam Cumhuriyeti'nin kültür politikaları arasında;

- Yerli kültürün yabancı kültürden arındırılması,
- Kültürel faktörlerin eğitilmesi,
- Ülkenin kültürel sisteminde dönüşüm sağlanması,

-Ülkede devrim öncesi yabancı kültürün ortadan kaldırılarak yerli kültürün güçlendirilmesi de yer almaktadır (Feribayi, 1399:62).

İran'da kültürel planlama ve politika üzerine çalışan araştırmacılar genellikle Çağdaş İran'daki kültürel planlamaya odaklanmışlardır. İslam devriminden 1989 yılına kadar İran İslam Cumhuriyeti'nin sistemli bir kültür politikası ve programı yoktu. Kültür politikası Humeyni'nin görüşleri, anayasa ilkeleri ve sistemin üst düzey liderlerinin görüşüne göre planlanmaktaydı. 1989'dan itibaren ise kalkınma planları vasıtasıyla kültür politikaları oluşturulmaya başlandı (Padban,1397:86).

İran'ın kültür politikaları genel olarak muhafazakâr bir yapıdadır ve toplumun bütünleşmesi gelenek ve değerlerin korunması üzerinde ısrarcıdır. Hükûmet kendisini kültürü desteklemekte yükümlü görmektedir. Bu nedenle İran'ın kültür politikalarında en çok vurgulanan özellik destek ihtiyacıdır ve hükûmet kültür politikalarının uygulanmasından kendini sorumlu olarak kabul etmektedir. Kültürü tamamen kontrol altına almaya çalışmakta ve sadece politika üretme anlamında değil aynı zamanda sanatsal ve edebî ürünlerin, sembollerin, işaretlerin, normların planlanması, kontrol edilmesi ve denetlenmesini de bu yüzden kendisi üstlenir. Ayrıca mevcut küresel sistemde yabancı kültürlerle ilişkilerde hükûmetin herhangi bir geri adım atması hâkim küresel kültürün milli kültürü istila etmesi anlamına gelmektedir. Bundan dolayı yerel kültür özellikleri desteklenmektedir (Golampur, 1392: 112).

İslam Devrimi'nin ilk günlerinde eğitim merkezli söylem ön plandaydı. Devrimle birlikte ülkede ciddi bir kültürel değişim meydana gelmiştir. Söz konusu değişiklikler kültürel konulara yönelikti ve üniversiteler diğer kurumlara göre daha önemli kültür ve eğitim merkezleri olarak görülmekteydi. 1979 yılının Nisan ayında Humeyni tarafından üniversitede değişiklik yapılması yönünde bir ferman çıkarılmıştır. Bu fermanla üniversitelerin köklü bir dönüşüme tabi tutulmasının Batıcı profesörlerden arındırılmasının ve üniversitenin İslami yüksek ilimlerin derlenmesi için sağlıklı bir ortama dönüştürülmesinin gerekliliği vurgulanmıştır. Fermanla bu manevi kültürün inşasında eğitim ve üniversitenin merkezi rolü ön plana çıkarılmıştır. Bu dönemde kültür devrimi daha çok eğitim alanına odaklanmış ve üniversitelerde ve okullarda eğitim yoluyla dinî ve kültürel öğretiler teşvik edilmiştir (Şerifi ve Fazlı, 1391:69-75).

UNESCO'nun 1967'de yirmi dört ülkenin katılımıyla Monaco'da düzenlenen ve uzman, sanatçı, akademisyen ve bürokratların iştirak ettiği toplantının sonuç raporunda kültür politikası alanında bilimsel çalışmaların yapılması gerekliliği gündeme getirilmiştir. Toplantıda kültür politikasının “Bir toplumun belirli bir anda sahip olduğu tüm maddi ve insanî kaynakların en uygun şekildedir kullanımı yoluyla bazı kültürel ihtiyaçlarını karşılamaya yönelik bilinçli ve kasıtlı müdahaleleri ya da müdahalesizlikleri” şeklinde bir tanımı yapılmıştır. Ayrıca UNESCO'nun 1970'lerden itibaren kültür politikaları üzerine düzenlediği konferanslar belli başlı konuların tartışılmasına ve gelecekteki çalışmalara temel oluşturacak kavramsal ve metodolojik bir çerçevenin gelişmesine katkıda bulunmuştur (Üstel, 2021:23). 1990'ların sonundan

itibaren nitelikli kitapların ve akademik çalışmaların, uluslararası raporların ve süreli yayınların artması, uluslararası konferansların yoğunlaşması ile birlikte kültür politikası çalışmaları tek bir disiplinin ya da kuramsal bakışın hâkim olmadığı disiplinler arası bir çalışma alanı hâline gelmiştir (Üstel, 2021:59)

Kültür politikasının tek bir otoriteden çıkmayışı, paralel kurumların bu konudaki çatışmasına ve tutarsızlıklarına sebep olmaktadır. Söz konusu bu kurumlar arasında sistematik bir ilişki bulunmamaktadır. Kolay üretilen kültür politikaları sosyal sistemde düzensizliğe yol açabileceği gibi talihsiz sonuçlar da doğurabilmektedir.

Kültür politikasının başarıya ulaşması için kültürel faaliyetlerin ekonomik olarak desteklenmesi gerekmektedir. Eğitim sisteminin birçok yerinde kültürel konulara yer verilerek kültür politikasının devamlılığı ve etkili olması sağlanmalıdır. Ayrıca kültür politikası kalkınma stratejilerinin ana bileşenlerinden biri olmalı, bu konuda toplum teşvik edilmeli ve kültür endüstrileri güçlendirilmelidir. Özellikle İran gibi ülkelerde keskin kültürel değişimlerin gerçekleşmesi için kültür politikasını planlayacak, yürütecek ve denetleyecek kurum ve kuruluşların kurulması ve bu kurumlara bütçe ayrılması gerekmektedir (Gasemi, 1388:122).

Kültür politikasının hedefe ulaşması için taşınması gereken nitelikler şunlardır:

- Kültürel planlama esnek olmalı;
- Baskı yapmak yerine insanların belirli bir şekilde davranması için fırsatlar sunmalı;
- Kalıcı olması için toplumun katılımı gönüllülük esasına dayalı olmalı;
- Toplumun imkân ve kapasitesi ölçüsünde planlanmalı,
- İleriye dönük olmalı,
- Ulusal topraklarla sınırlı kalmamalı, uluslararası konulara da yer vermeli,
- Devletin diğer kurum ve kuruluşları ile işbirliği içinde olunmalı,
- Pazar fırsatları ve olanakları incelenmeli ve araştırılmalı,
- Küresel pazarların yerel kültür endüstrileri üzerindeki olumlu ve olumsuz etkileri araştırılmalı ve gerekli tedbirler alınmalı;

- Yetkililer ve uzmanlar arasında fikir birliği sağlanmalı (Monavari, 1389:77-82).

İran kültür politikaları İslam ve Humeyni'nin hükümleri ve anayasa çerçevesinde oluşturulmuş olup ancak uygulama ve değerlendirme alanında etkin olduğu söylenemez.

3.2. Kültür Politikasının Gerekliliği

Kurumsal karışıklığı ve küreselleşmenin etkisini engellemek yahut en aza indirmek için hayatın her alanındaki çeşitli kültürel unsurlar üzerinde bir politika geliştirilmesi gerekli hatta zorunlu hâle gelmiştir. İran gibi kapalı bir kültüre sahip özellikle küresel kültür tehdidi altındaki bir devlet için bu gereklilik daha fazla önem arz etmektedir. Kültür alanına yönelik politikalar hükûmetlerin kişisel yaşama müdahalesi olarak görülse de kültürün milli kimlik ile bütünleştiği düşünüldüğünde asgari düzeyde de olsa bu politikaların gerekliliği kabul edilmelidir. Ekonomik temelli bazı kültürel unsurların popüler kültürle mücadele etmesi için devlet tarafından desteklenmesi elzemdir. Günümüz dünyasında kültürel faaliyetler alanında bir politika üreticisi kurum ve kuruluşu olmayan bir ülke neredeyse yoktur.

Doğru ve etkin bir kültür politikası sayesinde özellikle ulus devletleri milli kimliklerini yabancı kültürlerin etkisinden uzak tutarak siyasi, sosyal ve kültürel varlıklarını rahatlıkla devam ettirebilecekler ve halkın yönetimini daha sistemli hâle getireceklerdir. Bu durum İran'da devrim sonrası İslam İnkılabı değerlerinin ve ideallerinin korunması açısından ciddi önem arz etmektedir.

Kültür politikası toplumun tutumlarını, inançlarını, görüşlerini, geleneklerini, değerlerini ve nispeten istikrarlı ve dayanıklı normlarını idare ve zihinsel modele göre değiştirmeye yönelik bilinçli bir çabadır. Hükûmetler değiştirmek istedikleri mevcut durumlarda kültür politikalarına başvururlar. Bu bağlamda sanatsal ve kültürel unsur ve faaliyetlere de kasıtlı müdahalelerde bulunurlar (Abdulahuseyni, 1395:42).

İran İslam Cumhuriyeti belirlediği kültürel hedeflere ulaşabilmek için kültür politikası yapımına daha fazla önem vermiştir. İran İslam Cumhuriyeti için kültürel politika daha önce de bahsedildiği gibi zorunlu hatta kaçınılmaz bir durumdur. İran İslam Cumhuriyeti'nin meşruiyetinin devamlılığı kendinden önceki Pehlevi ve monarşi dönemini reddetmesiyle mümkündür. İran İslam Cumhuriyeti'nin kültürel

politikası merkezde var olan kültürel değer ve normların herkesçe kabul edilerek kültürel birliğin sağlanmasını hedeflemektedir.

Bu konuda tüm toplumun hâkim ideoloji üzerinde uzlaşısı beklenir. Bu bazen üst ve hâkim kültürün alt kültürlerin değerlerini ya görmezden gelmesine ya da reddetmesine neden olur. Söz konusu reddiye de kültürel asimilasyonunun ortaya çıkmasına zemin teşkil etmektedir. Yabancı kültürlerin nüfuzuna karşı güçlü bir kültürel yapı ortaya koymakla birlikte güçlü bir kültürel politika toplumda düzen ve birliği sağlamış olmaktadır. Ancak kültürel politikanın bu olumlu taraflarına karşın toplumu siyasallaştırarak kırılgan bir yapıya bürünmesine neden olması da bir başka yönünü oluşturmaktadır (Golampur, 1392:66).

İran İslam Cumhuriyeti kültür politikaları çerçevesinde alt kültürlerin hayatta kalmasına ve genişlemesine imkân tanımamakta, toplumun her bir ferdiyi üst kültürde buluşturmaya çabalamaktadır. Bu yüzden çekingelerinden bir tanesi küreselleşme ile etnik grupların ülke dışındaki diğer etnik gruplarla iletişim kurarak yerel kültürel unsurların ön plana çıkarılıp parçalanmaya neden olmasıdır.

3.3. İran Kültür Politikasını Etkileyen Kurumlar

3.3.1. Velayet-i Fakih Kurumu

İran İslam Cumhuriyeti siyasal sisteminde üzerinde durulması gereken önemli kurumlardan biri Velayet-i Fakih kurumudur. Humeyni'nin Şah tarafından sürgüne gönderildikten sonra Necef'te 1970'li yıllarda “Velayet-i Fakih: Hukumat-i İslami” (Fakih'in Velayeti: İslam Devleti) adıyla dersler vermiş, bu derslerde fikirlerini olgunlaştırmış ve Velayet-i Fakih doktrini önemli bir devlet teorisi olmuştur (Abrahamian, 2002:18)

Bu teori Şia mezhebinin şekillendirdiği İmamet kurumunun devamı olarak geliştirilmiş bir açılamdır. İmamet doktrinine göre manevi otorite ile birlikte siyasi yetki de peygamber vekâletine ve velayetine dayandırılan On İki İmam'a aittir ve gayb olan son imam Mehdi'nin tekrar ortaya çıkmasına kadar hiçbir siyasi otorite meşru değildir. Humeyni'ye göre toplum hayatını düzenlemek, kötülöklere engel olmak, İslam'ın kurumlarını koruyup yaşatmak, fık ve fesadın yayılmasını önlemek, İslam

Ülkelerini dış dışmanlardan korumak, dinsizliğin etkisini kırmak ve insanların birbirine haksızlık etmesini engellemek için Hz Ali ve diğer imamlar döneminde İslami bir hkmet ve adil bir otorite nasıl ihtiyaç idiyse bugün de en az o kadar bir ihtiyaçtır (Aktaş, 2020:20). Buna göre Gaip İmam halkın ve devletin yönetim görevini geçici bir süre için mtehitlere¹⁵ vermiştir. Dolayısıyla İmam gelene kadar İslam'a velayet edecek kişi bir fakih /din alimi olan “Veliyi Fakih” olacaktır (Keskin 2007’den akt. Okyar 2013:86).

şii ulema Humeyni'nin hocası olan Ayetullah Burucerdı'nın ölümüne kadar kayıp olan On İkinci İmam'ın yerine yönetimi ele alacak hiçbir yönetimi meşru kabul etmemişlerdir. Mevcut yönetimlere ise İslam'a saygı duymak kaydıyla kötünün iyisi (ehven-i şer) gözüyle bakmışlardır. Burucerdı'nın ölümünden sonra ise Humeyni bu geleneği yıkarak monarşinin ortadan kaldırılmasının Müslümanların görevlerinden biri olduğunu savunmuştur. Onlarla işbirliği yapmamalarını, kurumlarına başvurmamalarını, devlet işleri için para ödememeleri ve kendilerini korumak adına takiyeye başvurmamalarını söylemiştir (Abrahamian, 2002:31). Ayrıca kendini siyasetten uzak tutmuş ve şahlara boyun eğmiş fakihleri de eleştirmiştir. Humeyni'ye göre vahiy alma dışında peygamberin tüm sorumluluk ve yetkileri On İkinci İmam'ın kaybolmasından sonra fakihe devredilmelidir. Kur'an'daki Nisa Suresi 59. ayete¹⁶ dayanarak ülkeye fakihin liderlik etmesi gerektiğini savunmuştur. Ona göre yaşananlara razı olarak imamı beklemek doğru değildir. İmam gelinceye kadar yerine peygamberin vahiy dışındaki yetki ve sorumluluklarını taşıyabilecek bir fakih vekalet etmelidir (Okyar, 2013:82-86).

Özetle Allah peygambere, peygamber, imamlara, imamlar fakihe, fakihler de başkalarına velayet yetkisi verebilmektedir (stn, 1999:25).

Humeyni'nin Velayet-i Fakih doktrinine karşı görüşler de ifade edilmiştir. Ayetullah Muntazari Velayet-i Fakih'in uygulanan şekli ile diktatörlüğü yeniden canlandıracağı, şah döneminden daha fazla müstebit bir devlet anlayışının ortaya çıkacağı görüşündedir. Muntazari'ye göre otorite bütün işleri fakih kendinde

¹⁵ Müçtehit: Bir konuda ayet ve hadislere dayanarak yargıya varan, karar veren yetkin din bilgini (URL-9).

¹⁶ Nisa Suresi 59. Ayet: Ey iman edenler! Allah'a itaat edin, peygambere itaat edin, sizden olan l'l-emre de (l'l emr: inandığınız gibi hak ve hayır üzere sizi yönetenlere, gerçek ilim ve içtihat ehline yani yetki sahiplerine) (URL-10).

toplamamalı profesyonel işleri ehline vermelidir. Ayetullah Tebatabai ise din ve devletin birbiriyle uzlaşamayacağı dolayısıyla din işlerinin siyasete konu olmaması gerektiğini savunarak Velayet-i Fakih doktrinini reddetmiştir.

3.3.2. Veliyi Fakih

Rehber, nihai otorite veya dinî lider olarak da isimlendirilen ve İran siyasal sisteminin en önemli aktörü olan bu kurum Humeyni'nin Velayet-i Fakih doktrinine göre tesis edilmiş olup gaip olan On İkinci İmam gelinceye kadar ulemadan yetkin bir fakihin imameti devam ettirmesi mantığına dayanmaktadır. Devrim sonrası Anayasanın 5. maddesinde gerekli şartları taşıyan bir fakih tarafından İran İslam Cumhuriyeti'nin yönetileceği, eğer böyle bir fakih yok ise de 107. maddesi gereğince Fakihler Meclisi tarafından yönetileceği belirtilmiştir. Anayasanın 109. maddesinde ise fakihin hangi özellikleri taşıması gerektiği belirtilmiştir. Bu bağlamda rehberde aranan şartlar şu şekilde belirlenmiştir;

- Fıkhnın çeşitli alanlarında fetva verebilecek ilmi yetkinliğe sahip olmak,
- İslam ümmetine rehberlik edecek derecede adaletli ve takvalı olmak,
- Rehberlik edebilecek nitelikte doğru siyasi ve içtimai görüşe sahip olmak, tedbirli, cesur, yöneticilik vasfına haiz olmak (Koç, 2017:7).

Rehberin tüm İslam aleminin imamı olarak kabul edilmesinden dolayı herhangi bir milliyet bağıyla bağlı olmasına gerek yoktur. Rehber seçildiğinde ömrünün sonuna kadar görevde kalır. Ancak kanuni görevlerini yerine getiremez duruma gelirse Uzmanlar Meclisi tarafından görevinden uzaklaştırılır.

Rehber, mali bakımdan da sorumlu olup kendisinin veya ailesinin haksız yere mal varlığının artması hâlinde durum Yüksek Yargı Başkanı tarafından denetlenebilmektedir. Rehber gerekli gördüğü takdirde yetkilerinin bir kısmını devredebilir ve istediği zaman geri alabilir. Rehber aynı zamanda her türlü dış siyaset kararını alıp uygulayabilecek konumdadır. Rehberin görev ve yetkileri anayasanın 110. maddesinde şu şekilde sıralanmaktadır;

- Düzenin Yararını Teşhis Konseyine danışarak ülkenin genel politikalarını belirlemek,
- Düzenin genel politikalarının tam uygulanmasını denetlemek,

- Referandum talimatı vermek,
- Ordunun başkomutanlığını yürütmek,
- Savaş ve barışa karar vermek, seferberlik ilan etmek,

-Anayasa Koruyucular Konseyinin fakih üyelerini, yargı başkanını, radyo ve televizyon kurumu başkanını, genelkurmay başkanını, İslam Devrimi muhafızları genel komutanını, silahlı kuvvetler ve emniyet teşkilatı üst düzey komutanlarını atamak, azletmek ve istifalarını kabul etmek,

- Üç erkin anlaşmazlıklarını gidermek, aralarındaki ilişkileri düzenlemek,

-Düzenin normal yollardan çözilemeyen sorunlarını Düzenin Yararı Teşhis Konseyi aracılığı ile çözmek,

- Cumhurbaşkanının mazbatasını imzalamak,

- Af çıkarmak (Üstün, 1999:78-82).

Rehberin fiilen sahip olduğu başka bir yetki de ekonominin büyük çoğunluğunu elinde tutan vakıfların yönetimini belirlemektir. Rehber ayrıca idarenin işleyişini kontrol etmek üzere kamu kurumlarında kendi temsilcisini bulundurmaktadır. Cuma imamlarının atanması da rehberin yetkileri dâhilindedir. Cuma imamları aynı zamanda gittikleri bölgede rehberin temsilcileridir. Rehberin ayrıca üniversitelerde de temsilcileri bulunmakta olup bu temsilciler müfredat ile ilgili düzenlemeler yapabilmektedir (Sinkaya, 2011:23). Rehber sistem içinde egemen olan İran'a has İslami kuralların tehlikede olduğunu hissederse toplumsal hayata da müdahalede bulunabilmektedir (Okyar, 2013:111).

3.3.3. Merci-i Taklit Kurumu

1700'lü yıllardan itibaren Şiiliğin uygulama bakımından alt kolları olan Ahbari ve Usuliler arasında tartışmalar çıkmaya ve süratle büyümeye başlamıştır. Ahbariler hukuki meselelerin çözümünde kutsal metinlerin yeterli olduğunu ve içtihadı gerek olmadığını savunurken Usuliler zaman içerisinde ortaya çıkacak ihtilaflara çözüm bulmak için “Müçtehit” dedikleri kutsal metin tefsirleri yapabilecek din âlimlerine ihtiyaç olduğunu savunmuşlardır. Usulilerin bu fikrî çatışmadan galip gelmeleri sonucunda Şii dünyasında Merci-i Taklit Kurumu ortaya çıkmıştır. Bu şekilde bir

müçtehidin liderliğine tabi olma inancı “taklit”, taklit eden kişi ise “mukallit” olarak adlandırılmaktadır. Taklit edilen müçtehit ise “Merci-i Taklit”, diğer bir deyişle taklit edilme kaynağı olarak tanımlanmıştır. Bir müçtehidin ne kadar çok müridi varsa nüfuzu da o nispette artacaktır. Dolayısıyla Şia’ya göre müçtehibi olmayan halk, kesinlikle bir Merci-i Taklit bulmak ve ona tabi olmak anlayışı ile devrim zamanı Humeyni’ye de kayıtsız şartsız itaat etmiştir. Zira Humeyni, teorize ettiği Velayet-i Fakih Kurumunu bu taklit esasına göre belirleyerek halkın yabancı olmadığı bir kurumu revize ederek (Mutlak Taklit Mercii=Velayet-i Fakih sıfatıyla) halkın onayını almıştır. Buna paralel olarak Velîyi Fakih ile Merci-i Taklit arasında hiyerarşik bir ilişkiden de söz edilebilir. Dinî hiyerarşiye göre çoğunluk bir müçtehibi, yaşayan bir din adamını taklitle mükelleftir. Bu müçtehidin taraftarları sadece kendi müçtehitlerinin yolunu izlerler ve diğer müçtehitlere bağılılıkları söz konusu değildir. Bu durumun devlet idaresi ve toplumsal yaşamda soruna yol açmaması için de kişilerin dinî ve kişisel alana giren sorunlarını kendi müçtehitlerine götürmeleri istenmiş, devlet işlerinde ise Lider’e (Rehber) tabi olmaları uygun görülmüştür (Üstün, 1999:115-116; Koç, 2017:7).

3.3.4. Meclis (Meclis-i Şûra-yı İslam)

İran İslam Cumhuriyeti’nde yasama iki şekilde yapılmaktadır. Birincisi ve yaygın şekli Meclis tarafından yapılan ve Anayasa Korucular Konseyi tarafından onayladıktan sonra yürürlüğe giren kanunlar şeklinde ve ikincisi ise Anayasanın 59. maddesine göre istisnai durumlarda halk oylamasına gidilerek yapılmasıdır. Anayasanın 58. maddesine göre; yasama gücü halk tarafından seçilen temsilcilerden oluşan İslami Şûra Meclisi aracılığıyla yapılmaktadır. Ayrıca Meclis Anayasada belirtilen sınırlar içerisinde, İslam’a ve Anayasaya aykırı olmamak kaydıyla her sorun için kanun koyabilir (Md. 71). Bu konudaki denetim yetkisi Koruyucular Şûrasına aittir (Md. 72). Bakanlar Kurulu tarafından veya en az 15 milletvekili tarafından önerilen yasa tasarıları Mecliste işleme konulur (Md. 74). Bununla birlikte Eyaletler Yüksek Şûrası da kendi görev sınırları içinde teklifler hazırlayarak doğrudan doğruya veya hükûmet aracılığıyla Meclise başvurabilmektedir (Md. 112). Milletler arası antlaşma, sözleşme ve muvafakat belgeleri (Md. 77) ve devlet tarafından ödünç alıp verme ile karşılıksız yardımlar Mecliste kabul edilmelidir (Md. 80). Yabancı uzmanların devlet tarafından istihdamı için de Meclis’in onayı gereklidir (Md. 82).

Anayasaya göre hükûmetin savaş ve buna benzer olağanüstü şartlarda bazı hak ve hürriyetlerde zorunlu sınırlamalar getirebilmesi için de Meclisin onayını alması gereklidir (Md. 79). Her milletvekili iç ve dış bütün meselelerde görüş açıklayabilir (Md. 84). Anayasanın 86. maddesi ile milletvekillerine dokunulmazlık da getirilmiştir. Milletvekilliği süresi dört yıl, üye sayısı 290'dır. Bunun beş tanesi dinî azınlıklara tahsis edilmiştir. Bu azınlıklara vekillik dağılımı şu şekildedir: Zerdüşter, Museviler, Kuzeyli ve Güneyli Hristiyan Ermenilere birer ve Süryani ve Keldani Hristiyanlarına bir olmak üzere toplamda beş milletvekili (Md. 64).

Meclis tarafından oluşturulan yasa tasarılarının Anayasa Koruyucular Konseyinin onayına tabi olma ve Meclisin Veliyi Fakih ile uyum içerisinde hareket etme zorunluluğu vardır. Anayasanın 67. maddesinde milletvekillerinin yapacağı yemin metninin giriş kısmı şu şekildedir: “Bismillahirrahmanirrahim. Mukaddes Kur'an'ın önünde Kadir ve Yüce Allah'a yemin ediyorum ve insani şerefime dayanarak taahhüt ediyorum ki...” Aynı maddede azınlık vekillerinin bu yemini kendi kutsal kitaplarının ismini söyleyerek yapacakları belirtilmektedir (Aktaş, 2020:79).

3.3.5. Anayasa Koruyucular Konseyi (Şûra-yı Nigehban)

Anayasa Koruyucular Konseyi rejimin tam merkezinde bulunan ve üstün yetkilerle donatılmış, kendine has bir kurumdur. On iki kişiden oluşan Anayasa Koruyucular Konseyi, Meclis'te alınan kararların İslam ahkâmına ve Anayasaya aykırı olup olmamasını denetlemek amacı ile oluşturulmuştur.

Bu bağlamda İran Anayasasının 91. ve 99. maddeleri bu denetimi düzenlemektedir. Anayasanın 4. maddesindeki “Tüm kanun ve kararlar İslam'a uygun olmalıdır” emrinde bu denetimin Şii fakihler tarafından yapılması gerekmektedir. Ayrıca Anayasanın 72. maddesi İslami Şûra Meclisi'nin ülkenin resmî mezhebine ya da Anayasaya aykırı kanun çıkaramayacağını vurgulamaktadır. Üyelerin yarısı olan altı fakih, Rehber tarafından doğrudan atanmaktadır. Diğer altı kişi ise hukukun çeşitli alanlarında uzman olan Müslüman hukukçulardan, Yüksek Yargı Başkanı tarafından İslami Şûranın onayı ile atanmaktadır.

Halk tarafından seçilen Cumhurbaşkanının göreve başlarken yemin etme töreninde Yargı Erki Başkanı ile Koruyucular Şûrası üyelerinin hazır bulunması şarttır (Md. 121). Koruma Konseyinin diğer önemli görevlerinden biri de seçimleri ve halk

oylamalarını denetlemektir. Bu konularda Konseyin kararı nihai ve kesindir. Üyeler diğer hiçbir devlet görevinde ya da buna benzer işlerde çalışamazlar. Ülkede yapılan Cumhurbaşkanlığı seçimleri, Uzmanlar Meclisi üyeliği seçimleri, İslami Şûra Meclisi seçimleri, seçime girme yeterliliğinin kabulü ya da reddi Koruma Konseyinin yetkisindedir. Üyeler 6 yıllığına atanmakta fakat 3 yıl sonra kura usulüyle üyelerin yarısı değişmekte ve yerine yenileri seçilmektedir (Md. 92). Koruyucu Şûranın onayı olmaksızın Meclisin kabul ettiği karar ve kanunların geçerliliği yoktur (Md. 93). İslami Şûra Meclisinde kabul edilen kanunlar ve kararların tamamının Koruyucu Şûraya gönderilmesi gerekir. Ayrıca hükûmet yönetmelik ve kararnameleri ve İslami Şûra Meclisindeki komisyonların faaliyetleri de Koruma Konseyi yetki alanı içerisinde. Koruma Konseyi aynı zamanda Anayasada belirtilen dış siyaset hedeflerinden sapılmamasını denetlemek gibi bir görevi de olup İran'ın dış siyasetinde de etkiye sahiptir.

Koruyucu Şûra, kanunların İslam ahkâmına veya Anayasaya herhangi bir şekilde aykırı olduğuna karar verirse tekrar görüşülmek üzere Meclise iade eder. Herhangi bir aykırılık saptanmaz ise Meclis'in kabul ettiği kanun ve mevzuat uygulamaya konulur (Md. 94).

3.3.6. Düzenin Yararını Teşhis Heyeti (Mecmae-ye Teşhis-i Maslahat-i Nizam)

Düzenin Yararını Teşhis Heyeti/Konseyi; Humeyni döneminde İslami Şûra Meclisi ve Anayasa Koruma Konseyi arasındaki tıkanmalar Humeyni'nin müdahalesi ile çözülmekte iken İran-Irak Savaşı döneminde Meclisin çıkardığı kanunların onay için Koruma Konseyine gönderilmesi ve bazı kanunların şeriata aykırı olduğu gerekçesiyle Meclise geri gönderilmesi nedeniyle tıkanan yasama faaliyetlerini çözmek amacıyla 6 Şubat 1988'de Humeyni tarafından kurulmuş, bir buçuk yıl siyasi bir yapı olarak görev yaptıktan sonra Anayasa değişikliği ile anayasal bir kurum hâlini almıştır. Anayasanın 112. maddesi uyarınca bu heyet daimî ve geçici üyelerden oluşmakta, tüm atamayı ise Rehber yapmaktadır. Heyetin üyeleri hukukçulardan, Yasama, Yürütme ve Yargı Başkanlarından, Koruma Konseyi üyelerinden, bakan ya da ilgili kurumun başkanından atanmaktadır. Heyet iç tüzüğü üçüncü maddesi gereği konseye cumhurbaşkanı başkanlık etmektedir. Konsey kendi kurduğu komisyonlar ile

faaliyetlerini sürdürebilmektedir. Komisyonlar her türlü uzmanın görüşünü dinleyebilir, bilgi ve belgeleri inceleyebilir. Netice itibarıyla bu heyetin görevi, Meclisin çıkardığı yasanın gerçekten milli güvenlik veya menfaat gereği olup olmadığını belirlemektir.

Bir konunun heyet tarafından görüşülmesi ancak Rehber'in talebi ile mümkündür. Ayrıca Anayasanın 110. maddesine göre Düzenin Yararını Teşhis Heyetinin bir diğer görevi de ülkenin genel siyasetinin belirlenmesinde Rehber'e danışmanlık etmektir. Heyetin aldığı kararların icra gücüne kavuşması için ise Rehber'in onayı gereklidir (Md. 112). Bu bağlamda heyete, Meclis kararının gitmesi için önce Koruma Konseyinden Meclise geri gönderilmesi gerekmektedir. Eğer Meclis bu yasanın çıkmasını isterse o zaman o yasa doğrudan Düzenin Yararını Teşhis Heyetine gitmektedir. Heyetin yasa hakkındaki kararı nihaidir. Rehber onayladıktan sonra yasa yürürlüğe girmiş sayılır. Ayrıca Heyetin, Anayasada belirlenen ve Dinî Lider'in görevini yerine getirmemesi durumunda yerine yenisi seçilinceye kadar oluşturulacak Liderlik Konseyine üye seçimi ve Dinî Lider yerine vereceği kararların yürürlüğe girebilmesi için dörtte üç çoğunlukla onaylama görevi de bulunmaktadır.

İran İslam Cumhuriyetinde Yasama organı Meclis merkezli gözüktüğü de esasında üçlü bir yapı söz konusudur. Bunlar halkın seçtiği milletvekillerinden oluşan İslami Şûra Meclisi, üyeleri, Lider tarafından direkt ve dolaylı olarak atanan Anayasa Koruyucular Konseyi ve üyeleri, Lider tarafından atanan Düzenin Yararını Teşhis Heyetidir. Böylece yasama sürecinde ilk sözü Meclis söylerken son sözü Lider ve ona bağlı kurumlar söylemektedir.

3.3.7. Uzmanlar Meclisi (Meclis-i Hibregan)

Uzmanlar Meclisi 1979 Devrimi'nin ardından ülkenin yeni anayasasını hazırlayan kurumdur. Bu çalışmayı yürüten Kurucu Uzmanlar Meclisinin bütün üyeleri din adamlarından oluşmamaktaydı. Yeni anayasa onaylandıktan sonra ise Uzmanlar Meclisi üyelerinin içtihat düzeyinde dinî ilimlere vakıf, siyasi ve toplumsal meseleleri bilen din adamları arasından seçilmesi kararlaştırılmıştır.

Uzmanlar Meclisi seçimleri 99. Maddeye göre Koruyucular Konseyinin gözetimi altında ve 108. Maddeye göre de üyeleri halk tarafından seçilir.

Seksen sekiz üyesi bulunan Uzmanlar Meclisi üyeleri sekiz yılda bir seçilmektedir. Uzmanlar Meclisi Başkanlık Divanı bir başkan, bir başkan vekili ve iki kâtip olmak üzere dört kişiden oluşmaktadır. Uzmanlar Meclisinin resmî toplantıları en az iki gün olmak üzere yılda bir defa düzenlenmektedir.

Uzmanlar Meclisinin çeşitli görevleri bulunmaktadır. Anayasanın 107. maddesi gereği Uzmanlar Meclisi, 5. ve 109. maddede belirtilen şartları haiz bütün fakihleri inceleyip görüş alışverişinde bulunduktan sonra aralarından şeri hükümleri ve fıkhi konuları daha iyi bilen veya siyasi ve içtimai meselelere daha vakıf veya genel kabul gören ya da 109. maddede yer alan şartlardan birine daha fazla vakıf olduğunu tespit ettikleri bir kişiyi liderliğe seçer. Anayasanın 111. maddesine göre ise Uzmanlar Meclisi; Rehberi'nin ölümü, istifası veya azli durumunda en kısa sürede yeni Rehber'i seçmekle yükümlüdür. Rehber, görevlerini yerine getirmekte yetersiz kalırsa veya anayasanın 5. ve 107. maddelerinde yer alan şartlardan birini yitirirse veya en başından bu şartlardan bazısına sahip olmadığı anlaşılırsa görevinden azledilir. Uzmanlar Meclisi içtüzüğünün 21. maddesi açık bir şekilde bu meclisin normal oturumlarının ana konusunun 111. maddede belirtilen hususların takibi ve teşhisi ve Rehberlik kurumunun daha etkin işleyişini sağlamak amacıyla görüş alışverişinde bulunmak olduğunu belirtir.

3.3.8. Kültür Devrimi Yüksek Konseyi (Şûra-yi Âli-yi İnkılab-ı Ferhengi)

Aralık 1984 yılında kurulan Kültür Devrimi Yüksek Konseyi kültür devriminin merkezini oluşturmaktadır. Eğitim, bilim ve kültür alanlarında alınmış olan kararları onaylar. Bu kuruma cumhurbaşkanı başkanlık eder. Konsey ilgili konuları tartışır, onaylar ve kanunen geçerli kılar. Onaylanan kararların İslami temellere uygun olmasına dikkat edilir. Bu kurul eğitim ve kültür alanındaki karar verici en üst mercidir. Konsey kurulma gerekçesini rejim değişikliğiyle beraber birçok sosyal alanda değişimlerin yapılması gerektiği olarak belirtmiş, bu bağlamda, "kültür" kategorisinin özel bir yeri ve ayrıcalıklı bir konumu olduğunu ifade etmiştir. Buradan hareketle de kültürde bir değişiklik olmadan sistemde değişiklik olmasının eksik olacağı vurgulanmıştır (Foruzan, 1390: 37).

Kültür Devrimi Yüksek Konseyinin faaliyetlerinin hareket noktası Humeyni'nin İslam Devrimi'nden hemen sonra yayınlamış olduğu, kültür devrimi tarihinde bir dönüm noktası olarak kabul edilen mesajında yer alan "ülke çapında üniversitelerde temel bir devrim yaratma", "Doğu ve Batı ile ilişkili profesörleri arındırma" ve "üniversiteyi yüksek İslami bilimlerin gelişimi için sağlıklı bir ortama dönüştürme" fikridir. Bu bağlamda aldığı kararlar doğrultusunda İslam'ın temel değerlerine aykırı ve Batı yanlısı olduğu düşünülen birçok kitap yasaklanmış ve bu kapsamda üniversitelerden birçok hoca ve öğrenci atılmıştır (Süleymani, 1397:74).

Kültür Devrimi Yüksek Konseyi'nin görev alanları üçe ayrılabilir: politika oluşturma, düzenleme ve izleme. Kadın, propaganda, enformasyon, yayıncılık, cehalet, üniversiteler, diğer ülkelerle bilimsel ve kültürel ilişkiler kurulması, çeşitli kültürel alanlarda ülkenin politika ve stratejik planlarının hazırlanması ve oluşturulması, üniversitelerdeki dinî ve manevi faaliyetler, kültürel saldırganlık ve diğer ilgili kültürel alanlar bu konseyin görev alanları içerisinde. Ayrıca bilim ve eğitim merkezlerinin kurulma kriterleri ile müdür, profesör ve öğrenci seçim kriterlerinin belirlenmesi de bu konseyin görevleri arasındadır (Foruzan, 1390:44).

3.3.9. İran İslam Cumhuriyeti Anayasası

Devrimden sonra devrime katılanlar arasında devletin yönetimi konusunda farklı görüşler mevcuttu. Ancak Bazargan'ın deyimiyle kağıt üstünde yetki hükûmetin elinde olsa da gerçekte yetkiyi elinde tutan Humeyni'ydi. Bazargan ile Humeyni arasında İslam Cumhuriyeti'nin kurulması için yapılacak referandumda evet veya hayır oylamasının hazırlıkları sırasında ikilemler ortaya çıkmış, Bazargan “evet ve hayır”ın yanında üçüncü bir seçenek olarak “Demokratik İslam Cumhuriyeti” seçeneğini de koymayı istemekteydi. Ancak Humeyni demokratik kelimesinin Batılılara ait bir terim olduğunu, ülkenin ihtiyacının İslam cumhuriyeti olduğunu, böyle taleplerle ortaya çıkanların İslamiyet hakkında hiçbir şey bilmediklerini söyleyerek reddetmiştir (Ettelaat 1 Mart 1979; URL-2).

1 Nisan'da yapılan referanduma 21 milyon seçmenin yaklaşık 20 milyonu katılarak %99 oranında evet oyu kullanmıştır. Sonrasında Meclis-i Hibregan (Uzmanlar Meclisi) denen seçici meclis kurulması için ağustos ayında seçim

yapılmıştır. Daha çok Humeyni yanlısı kişilerden oluşan Meclis-i Hibregan İslam Anayasasının taslağını hazırlamıştır.

Oluşturulan taslak 175 maddeden oluşuyordu. Humeyni'nin ölümünün ardından 40 kanun değişikliği yapıldı.

Anayasa Mehdi gelene kadar yürürlükte kalacaktı. Giriş bölümünde İlah'a, İlahi adalete, Kur'an'a, kıyamet gününe, Hz Muhammed'e, On İki İmam'a, Mehdi'nin gelişine ve Humeyni'nin Velayet-i Fakih kavramına inanç vurgulanmaktadır. Humeyni'ye adanmış tanıtıcı maddelerde “Büyük Fakih, Ruhani Lider, Devrim Rehberi, İslam Cumhuriyeti'nin Kurucusu, Müstezefinin İlham Kaynağı ve Ümmetin İmamı” gibi ünvanlar öne çıkmaktadır. Humeyni ömrünün sonuna kadar Ruhani lider olarak kabul edilmiştir. Anayasanın Ruhani Lider'e tanıdığı yetkiler şunlardan oluşuyordu: İslam'ın çıkarlarını belirleme, İslam Cumhuriyeti'nin genel ilkelerini saptama, politikaların uygulanmasını denetleme, yürütme, yasama ve yargılama arasında arabuluculuk yapma. Ayrıca Rehber af ilan edebilir, cumhurbaşkanlarını azledebilir, bu göreve gelebilecek adayları inceleyebilir, başkomutan olarak savaş ve barışa karar verebilir, seferberlik ilan edebilirdi (Abrahamian, 2020b:214-215).

Seçmen yaşı ise 16 olarak saptandı sonra 15'e indirildi. Ancak 2005 yılında yeniden 16 yaşına çıkarıldı. Dört yılda bir seçilen ve iki dönemle sınırlandırılan Cumhurbaşkanı yürütmenin başı ve Ruhani Lider'den sonra gelen en yüksek devlet görevlisi konumunda yer almaktadır.

Humeyni'nin ünlü doktrini ile birebir örtüşen bu anayasa Şariatmedari başta olmak üzere ılımlı ulema tarafından hoş karşılanmamış, bu otoriter yapının Şah monarşisini bile geride bırakan bir yönetim olduğu ifade edilmiştir (Kavala 2019:291).

Bazargan ile birlikte geçici hükûmetin yedi üyesi Humeyni'ye bir dilekçe göndererek sunulan anayasa önerisinin halk egemenliğini ihlal ettiği, gerekli mutabakata uzak kaldığı, ülkeyi Ahundizm tehlikesine soktuğu, ulemayı egemen sınıf hâline getirdiği ve gelecek kuşakların bütün eksikliklerin sorumluluğunu İslam'a yükleyecekleri için dini baltaladığı gerekçesiyle Bilirkişi Meclisini dağıtmasını istemiştir (Ettelaat 19 Eylül 1979; URL-2; Abrahamian, 2020b: 219). Günümüz İran'ı göz önüne alındığında Bazargan'ın kaygılarında haklı olduğu görülmektedir.

Devrimden sonra devletin şeklinin İslami Cumhuriyet olmasının bir referandumda kararlaştırılmasından sonra hazırlanan ilk anayasa taslağı 1906-1907

Anayasası'nın monarşiden arındırılmış hâliyle benzer özellikler taşımaktaydı. Humeyni bu taslağı kabul etmesine rağmen gelen itirazlar sonucu müzakereye açmıştır. Ancak bu tartışmalara ulema sınıfı da dahil olunca kendilerine geniş yetkiler tanıyacak şekilde taslağın demokratik olmayan yönlerini güçlendirmişlerdir (Aktaş, 2020:71). Aslında İran İslam Cumhuriyeti Anayasası 1906 Anayasasının İslami renge büründürülmüş ve ulemanın lehine olacak şekilde gözden geçirilmiş hâlidir denilebilir.

Anayasa referandumu Aşure Günü'nün hemen ertesi 2 Aralık'ta yapılmıştır. Humeyni çekimser ya da hayır oyu kullananların Amerikalılar ile suç ortaklığı yapmakla eşdeğer olduğunu söyleyip İslam Devrimi şehitlerine de saygısızlık anlamına geleceğın belirtmiştir (Abrahamian, 2020b:220). İçeriğinde demokrasi karşıtı hükümlerin yer aldığı yeni Anayasa halk oylaması sonucu onaylanmıştır. Teokratik rejimin kurumları böylece Amerikan karşıtı ve dış müdahalelere karşı koymaya dayalı bir temelın üzerinde yükselmiştir (Takeyh, 2007:34). Anayasanın son şekli Dini Lider'e tanıdığı geniş yetkilerle otoriter bir görünüm kazanmıştır.

3.3.9.1 1989'da Yapılan Değişiklikler

Humeyni ölmeden önce bir komisyon kurarak anayasadaki bazı maddelerin gözden geçirilmesi talimatını vermiştir. Komisyonun çalışmaları sonucu anayasa 4 Haziran 1989'da 42 maddede değişikliğe gidilerek ve iki yeni madde eklenerek referandumla kabul edilmiştir. Yapılan en önemli değişikliklerden biri Hamaney'in dinî lider olmasının önünde engel olarak duran “mercii taklit” olma şartının kaldırılmasıydı. Ayrıca liderin halk tarafından seçilmesi seçeneğı de kaldırılmıştır. Başbakanlık makamı da kaldırılarak cumhurbaşkanlığının yetkileri arttırılmıştır.

Yapılan değişiklikler devlet kurumları arasındaki uyumsuzluğu düzeltmeye dönük kararlardı. Bu değişiklikler devletin merkeziyetçi yapısını ve rejimin ideolojik temelini temsil eden kurumların otoritesini daha da güçlendirmiştir (Aktaş, 2020:73-74).

3.4. İran İslam Cumhuriyeti'nin Kültür Politikasının Temelleri

Hiç kimsenin doğanın ekseninde reform yapmayı düşünmediği doğal çevrenin aksine kültür, insanoğlu için bir ilerleme ve yaratıcılık kaynağıdır. Hükûmetler insanların kültürünü belirleyemeseler de onun üzerinde olumlu veya olumsuz etkiler kurmaktadır. Böylece değişim ve gelişim açısından küresel, ulusal veya yerel düzeylerde kültürel yönetimin temel sorumluluklarından biri kültürel gelişmeyi teşvik etmektir. UNESCO tarafından geliştirilen ve yeni yüzyılda dünya programlarının temeli olan Dünya Kültürel Gelişim On Yılı Programına göre dünyanın tüm ülkelerinde kültürel kalkınmanın hedefleri: "Kültürel kimliğin güçlendirilmesi, kültürel mirasın korunması, kültürel katılımın güçlendirilmesi ve uluslararası kültürel işbirliğinin teşvik edilmesi." olarak belirlenmiştir. Bu bağlamda kültür yönetimi, kültürel kalkınma hedeflerine ulaşmak için "kültür politikası, kültürel planlama, kültürel eğitim, kültürel araştırma, kültürel bilgi, kültür ekonomisi ve kültürel haklar" gibi yöntem, teknik ve araçları kullanmak zorundadır (Humayun, 1393:11-13).

Kültürün yaratıcısı ve koruyucusu insandır. Ancak bu temel rol, düzensiz ve dağınık hareketlerle olabileceği gibi tamamen düzenli, planlı, tutarlı ve yönlendirilmiş olabilir. Tarih boyunca yöneticiler halkın kültürel yolundan saptıklarında, popüler olmayan ve halk karşıtı olan başka kültürel politikalar izlediklerinde özellikle çeşitli coğrafi, ekonomik, siyasi, manevi vb. nedenlerle kültürel gelişmelerden uzaklaşıp dağıldıklarında kültür de ister istemez gelişim akışını kaybetmiş ve kesintiye uğramıştır. Böyle bir durumda insan kültürel yükünü ve fikri gücünü topluluk içinde ve kolektif ruhuna uygun bir şekilde değerlendirememiş ve buna bağlı olarak da varlık rezervlerini en üst düzeyde kullanamamıştır. Bu konuda Humeyni şunları söylemektedir:

"Kusursuz bir mükemmelliğe sahip olmayan insan tek başına hiçbir şey yapamaz. Kültürün toplumsal gücünün geçmişe göre çok daha büyük bir hâle geldiği günümüz dünyasında her ülkenin kültür planlayıcıları toplumun kültürel ihtiyaçları ile uyum içerisinde hareket etmelidir." Humeyni ayrıca reşit toplumu, kültürel ihtiyaçlarını toplumsal hareket yoluyla fark edebilen, onu yanlış ve geçici eğitimlerden ayırabilen ve bu ihtiyaçlara cevap verebilen, bunları manevi ve maddi büyüme için kullanma gücüne sahip olabilen topluluk olarak tanımlamaktadır. Bu bağlamda her ülkede ilkeli ve gerçekçi yöneticilerin toplumdaki büyük derin ve özgün kültür akışına eşlik edebilmesi gerekmektedir. Kültür politikası belirlenirken kültürel hayatta uyulması gereken ilke ve önceliklerin belirlenmesinden sorumlu görevlilerin ve

yetkililerin fikir birliği içerisinde olması gerekir. Ayrıca kültür politikası idealler ve inançlardan ilham alan deneyim ve gerçekleri denetleyen kapasite ve olanaklar açısından sınırlı, geleceğe ve olası hedeflere dikkat çeken anayasada yer alan bir sözleşmedir (Cankurban 1401: 29-30).

Humeyni ayrıca kültür politikasının belirleyicilerinin İran İslam Cumhuriyeti hükûmet ve sistemine bağlı yetkililer, yöneticiler ve tüm kültür merkezleri olduğunu bildirmiştir. Ülkenin kültür politikası ile ilgili olarak şu noktalara dikkat çekmiştir:

“Kültür politikası İslam İnkılabı politikasıdır. İslam Devrimi İslam kültürünün ülkenin tüm bireysel ve sosyal işlerinde temel hâline gelmesi anlamına gelir. Bu nedenle İslam İnkılabının bir kültür devrimi olduğu unutulmamalıdır.” (URL-3).

İran İslam Cumhuriyetinin kültür politikası İslami dünya görüşüne ve aşağıda belirtilen ilke ve kavramlara dayanmaktadır;

- Tek tanrılı vizyonun bireysel ve toplumsal hayatın tüm yönleri ve alanlarına hâkim olması,

- İnsanın büyümesinin, iyiliğinin ve doğruluğunun kökü olan ilahi doğadan zevk alması,

- İslam'ın evrenselliği, insanların yaratılıştaki eşitliği,

- İnsanın maddi, manevi, sosyal, fiziksel, duygusal tüm yönleriyle gelişimi,

- Hayırseverlik, idealizm, bilim, ibadet ve ahlaki durum,

- Toplumda oluşturulması hedeflenen manevi değerler, ahlaki erdemler, bağımsızlık, özgürlük ve insan ilişkilerini güçlendirme ilkelerinin temelinde iman gücü,

- İslam toplumunda manevi değerlerin ve ahlaki erdemlerin özgünlüğü ve insanın haysiyet ve fazilet derecesini belirlemede takva, bilim ve cihadın yüksek konumu (Namhah 1392:85).

Humeyni ayrıca kültür politikasının temelini ne Doğu'ya ne Batı'ya dayalı, ikiyüzlülükten ve aldatmacadan uzak saf bir İslam'ı temel alan bir sistem getirebilmek olduğunu belirtmiştir Bir ülkeyi reform etmenin yolunun bu ülkenin kültüründen geçtiğini ve bu yüzden reformlara kültürden başlanması gerektiğini ifade etmiştir (URL-3).

3.4.1. İran İslam Cumhuriyeti Kültür Politikasının Esasları (Usul-i Siyaset-i Ferheng-i Cumhur-i İslam-i İran)

İran İslam Cumhuriyeti Kültür Politikasının Esasları (Usul-i Siyaset-i Ferheng-i Cumhur-i İslam-i İran) başlıklı kültür politikasına ilişkin metin Kültür Devrimi Yüksek Konseyi (Şûra-yi Ali-yi İnkılab-ı Ferhengi) tarafından 1371 yılında hazırlanmış Kültür Devrimi Yüksek Konseyi'nin 69.8.22, 69.8.29, 70.2.24, 70.4.4, 70.4.25, 70.5.8, 70.8.21, 70.10.17, 70.11.8, 70.11.15, 70.12.13, 71.1.25, 71.3.5, 71.4.2, 71.5.20 tarih ve 228, 229, 244, 248, 251, 252, 264, 269, 271, 272, 273, 277, 281, 284, 288 numaralı oturumlarıyla onaylanmıştır (Sayı:2014 - Tarih 71.6.2).

Söz konusu metin İslam Cumhuriyeti'nin kültürel hedeflerine giriş, kültür politikasının kaynakları, kültür politikaları, sanat politikaları, İslam inkılap tarihi gibi bölümlerden oluşmaktadır. Metnin girişinde kültür politikasında dikkate alınması gereken en önemli ilke ve önceliklerin belirlenmesi, derlenmesi, yetkililerin ve yöneticilerin resmî anlaşması ve görüş birliği yer almaktadır (Amiri ve Devletabadi, 1387:81-82). Şeriat odaklı modelin hâkim olduğu maddelerde İslami yönetimden bahsedilmekte, kültürel ve sanatsal ürünlerin dini propaganda amaçlı kullanımına hizmet etmesi gerektiği belirtilmektedir. Ayrıca insan doğası ve ahlaki erdemlerin dikkate alınarak dinî kimliğin korunması gerekliliği belirtilmiştir. Bu bağlamda kültürel komplekslerin donatılması ve inşa edilmesi, sanatsal yatırımlara destek verilmesi, Fars dilinin uluslararası etkileşiminin yaygınlaştırılması, kültürün çeşitliliğinin korunması esas alınmıştır (Monavari ve Ermaki, 1391:22-23).

Bu belgeye göre kültür politikası İslam Devrimi'nin politikasıdır ve bu politikanın temeli İslami dünya görüşüdür. Bunu kalkınma programlarında da görmek mümkündür. Bu kalkınma programlarında kültür sektörü için niteliksel ve niceliksel hedefler belirlenmiştir Son planda belirlenen hedefler ilk kalkınma planlarına göre değişmiş, devlet burada müdahaleci konumdan destekleyici bir konuma geçmiştir (Muktedai ve Ezgandi, 1394:12-16).

Bu belge kültürün farklı yönlerine dikkat çekmeye ve kültürle ilgili her konuyu planlamaya çalışmak için bir referans olarak kabul edilmektedir. İran İslam Cumhuriyeti'nin temelini İslam Devrimi oluşturmaktadır.

Kültür Devrimi Yüksek Konseyi tarafından 1371 yılında onaylanan kültür politikası ilkelerine ilişkin belge İran'daki kültür politikası boşluğunu doldurmaya yönelik bir girişimdir ve bu belge kültür alanındaki tek kapsamlı belge niteliğindedir. Belgede İran İslam Cumhuriyeti'nin kültürel hedefleri, kültür politikasının amaçları ve ilkeleri maddeler hâlinde ifade edilmiştir.

3.4.1.1. İran İslam Cumhuriyeti'nin Kültürel Hedefleri

- İslam kültürünün mükemmelliğini topluma ve dünyaya yaymak,
- Toplumun yabancı kültürlerden, sapkın gelenek ve hurafelerden arındırılarak kültürel bağımsızlığa ulaşmak,
- Yaratıcının insana verdiği yetenekleri harekete geçirmek, insan varlığını her yönden mükemmelleştirmek,
- İlahi sıfatlarla süslenmiş ahlaki erdemlere ulaşmak,
- İslam Devriminin değerlerini toplum hayatına yerleştirmek ve korumak (Monavari ve Ermaki 1391:35).

3.4.1.2. Kültür Politikasının Amaçları

- Kültür hareketinde yol gösterici ilkeleri belirlemek,
- İslam Cumhuriyeti'nin çeşitli organları arasında kültürel uyumu oluşturmak, toplumun kültürel ihtiyaçlarını karşılamak ve bu ihtiyaçlara rehberlik etmek için kültürel programları harekete geçirmek,
- İslami değerler yolunda fedakârlık ve bağlılık ruhunu güçlendirmek, zayıflıkları ortadan kaldırmak,
- Ekonomik, sosyal ve kültürel olmayan plan ve programların kültürel sonuçları ile ülkenin kültür politikasını uyumlu hâle getirmek ve bunlar için gerekli hazırlıkları yapmak (Humayun vd. 1400:53-55).

3.4.1.3. Kültür Politikasının İlkeleri

- Dinî alanlarda tarihî, ulusal miras ve geleneklerin değerlendirilmesi; bilimsel, edebi, sanatsal halk kültürü ve mirasının korunması; İran'da İslam medeniyetinin olumlu ve değerli başarılarının korunması, yeniden canlandırılması,
- İran ve İslam medeniyetinin ve tarihinin önemli şahsiyetlerinin tanıtılması,
- Müslümanlar ve diğer milletlerle dayanışmanın ve dostluk bağının güçlendirilmesi,
- Milli ve dinî birliğin güçlendirilmesi ve birliğin önündeki engellerin kaldırılması,
- Toplumun bilimsel, kültürel ve teknik gelişimine, eğitimin yaygınlaşmasına yönelik hareket edilmesi,
- Fars dili ve edebiyatının güçlendirilmesi, tanıtılması ve yaygınlaştırılması,
- Çeşitli kültürel, siyasi, hukuki ve ekonomik alanlarda insan özgürlüğünün ve güvenliğinin korunmasını,
- Düşünmenin, akılcılığın ve eleştirel gücün güçlendirilmesi,
- Ülkenin genç nüfusunun gücünün, ihtiyaçlarının tanınması ve ideolojik olarak gelişmesine katkıda bulunulması; bu bağlamda kültürel, sanatsal ve politik alanda yanlış vizyona sahip inançlarla mücadele edilmesi (Aslanzade, 1394:76-78).

3.5. Kalkınma Planlarında Yer Alan Kültürel Hedefler

İran İslam Cumhuriyeti'nde 1368 1373- 1374 1378, 1379 1383, ve 1384-1388, 1389-1393 yıllarını kapsayan beş kalkınma programında kültür sektörüne yönelik niceliksel ve niteliksel pek çok hedef yer almıştır.

Kültürel hedeflerin gerçekleştirilmesi için izlenmesi gereken stratejiler şunlardır: İslam kültürünün ve değerlerinin büyümesi ve yayılması için İslami referanslara vurgu yapılması, Ulusal dayanışmanın sürdürülmesi, uluslararası işbirliğinin genişletilmesi, dünyada İslami dayanışmanın güçlendirilmesi için kamuoyunun bilinçlendirilmesi, kültürel etkinliklerin evrenselleştirilmesi, denetleyici ve yönlendirici politikalara ağırlık verilmesi, ifade ve haber alma özgürlüğünde bireysel ve toplumsal hakların desteklenmesi (Monavari, 1389:96).

Genel politikalar ise; programlarda çocuklara ve gençlere, dezavantajlı grup ve bölgelere öncelik verilmesi, yurt dışındaki kültür ve sanat programlarında İslam ülkeleri ve İranlılara öncelik verilmesi, yetenek ve yaratıcılığın geliştirilmesi, kültür ve sanat programları çerçevesinde projelerin desteklenmesi, faaliyetlere halkın katılımının sağlanması, kültür alanında uzmanların yetiştirilmesi şeklinde ifade edilebilir (Amiri ve Devletabadi 1394:181-183).

3.5.1. Birinci Kalkınma Planında Kültürel Hedefler

- Yüksek ve evrensel İslami değerlere sahip insan yetiştirmek,
- İslam kültür ve sanatına ait bilgi ve değerlerin doğru bir şekilde İran'da ve dünyada tanıtmak,
- Toplumda insan haklarına ve hukuka saygılı fertler yetiştirmek, milli ruhu güçlendirmek ve fedakârlık duygusunu yaygınlaştırmak,
- İman ve takvaya dayalı güzel ahlakın gelişmesi için uygun ortam yaratmak,
- Toplum her alanda bilinçlendirmek,
- İslami ve tüm bilimsel alanlarda araştırma ve yenilik ruhunu güçlendirmek,
- İnsanlar arasında İslam kardeşliğini ve işbirliğini geliştirmek ve pekiştirmek,
- Toplumda kültürel ve sanatsal eserlerle kültürel refahı geliştirmek,
- Kültürel yayılımın en önemli faktörü olan yazılı kültürü güçlendirmek,
- Ülkenin kültürel mirasını, eserlerini ve değerlerini korumak, canlandırmak ve tanıtmak,
- Kültür devrimi alanında araştırmalar yapmak,
- Devrim kültürünü uluslararası alana aktarmak,
- Fars dilinin korunmasına yönelik araştırmaların sayısını arttırmak,
- Gençlerin kültürel ve sanatsal yaratımlarını desteklemek,
- İslami ve milli bağları pekiştirmek amacıyla basında kültürel ve bilimsel yayınları genişletmek,
- Gazete ve dergilerin içeriklerinin kalitesini iyileştirmek,

- Ülkedeki dinî okulları geliştirmek ve güçlendirmek (Mücarad, 1394: 105).

3.5.2. İkinci Kalkınma Planında Kültürel Hedefler

İran İslam Cumhuriyeti'nin bu kalkınma planında ülkenin kültürel hedefleri ve programları için özel bir bölüm bulunmamakla beraber kalkınma planının bir bütün olarak incelenmesinden kültüre dair ibareler çıkarmak mümkündür. Bu hedefler;

- İslam ahlakına dayalı erdemlerin yaygınlaştırılması, gençlere dinî inanç, kültür, yaratıcılık, sanat, bilim, beden eğitimi, aile ve sosyal alanlarda insan ilişkileri ve kültürel faaliyetlere katılım sağlamaları konusunda rehberlik etmek,

- Humeyni'nin fikirlerini ve eserlerini tanıtmak,

- Ahlaki ve manevi alanlarda kültürel faaliyetler organize etmek,

- Sorumluluk, disiplin, işbirliği ve sosyal dayanışma ruhunu geliştirmek, israftan kaçınmak ve buna uygun politika geliştirmek,

- İslam İnkılabı kanunlarına ve değerlerine saygı gösterilmesini sağlamak, ailenin kutsallığını korumak ve milli dayanışma ruhunu geliştirmek,

- Gençler arasında bedeni ve ruhu geliştirmek amacıyla sporu yaygınlaştırmak,

- Kadınların sosyal, kültürel ve ekonomik alanlarda katılımını sağlamak,

- Bağımlılık gibi kötü alışkanlıkların ortadan kaldırılması için tüm imkânları seferber etmek,

- Kültürel istilaya karşı mücadele etmek,

- Ahlaki erdemlerin ve manevi değerlerin geliştirilmesi için camilerin geliştirilmesine önem vermek,

- İslami düşünce ve dinî inancın güçlendirilmesi için dinî ritüelleri teşvik etmek,

- Üstün yetenekli çocukların keşfedilerek yetiştirilmesini planlamak, ülkenin ihtiyaç duyduğu alanlara yönlendirmek ve böylelikle beyin göçünü önlemek,

- Gençleri zengin İslami ve ulusal kültürel miras konusunda bilinçlendirmek ve Batı kültürü ile mücadele etmek,

- Evlilik ve aile oluşumunun teşvik edilmesi için şartları kolaylaştırmak,

- Gençlerin siyasi işlere aktif katılımı için gerekli şartları sağlamak (Humayun vd. 1400:69-71).

3.5.3. Üçüncü Kalkınma Planındaki Kültürel Hedefler

- Toplumun farklı kesimlerine yönelik eşitsizlikleri ortadan kaldırmak amacıyla kültürel sportif ve sanatsal mal ve hizmetlerin Adil kullanım olanağını sağlamak, sosyal adaleti yaygınlaştırmak

- Din ve kültür işlerinin yürütülmesi için İslami şehir ve köy meclisleri kurmak,

- Genç kuşak arasında şehitlik, devrim değerleri ve cihad kültürünün temellerini sağlamlaştırmak, dinî ve Kur'ani bilgileri artırmak amacıyla Humeyni'nim düşüncelerinden faydalanmak,

- Sinema sektörünün yeniden inşası için on beşten fazla şehirde sinema ve tiyatro salonları inşa etmek,

- Toplumun kültürel gelişimini artırmak için kültürel faaliyetler düzenlemek,

- Dinî mekân ve camilerin sayısını arttırmak,

- Ülkenin kültürel mirasını korumak ve tarihî yapı ve anıtların restorasyonunu gerçekleştirmek,

- Dinî liderin toplumdaki farkındalığının artması ve Üçüncü Kalkınma Planı'nın genel politikalarının yerine getirilmesi amacıyla medyayı etkin kullanmak; bunun için de renkli televizyon ithalatı, televizyon programlarının yapımı ve televizyon ağlarının geliştirilmesi amacıyla vergi desteği sağlamak (Abargavi 1392:110).

3.5.4. Dördüncü Kalkınma Planındaki Kültürel Hedefleri

- Kültürel ürün ve hizmetlerin sunulması ve kültür ve sanatın yaygınlaştırılması için gerekli zemini oluşturmak,

- Nüfusu 150 binden fazla olan şehirlerde yeni sinema ve kültür kompleksleri ile tiyatro salonları inşa etmek,

- Değerleri, inançları, kültürü, maneviyatı ve kimliği korumak,

- Mekan ve camilerin sayısını çoğaltmak, yenileme ve onarım çalışmalarını yapmak,
- Fars dili başta olmak üzere İran kimliğinin bileşenlerini tanıtmak ve korumak,
- Uluslararası ilişkilerde medeniyetler arası diyalogu gerçekleştirmek,
- Kadınların toplumsal rolünü güçlendirmek,
- Gençlerin gelişimine önem vermek,
- Kültürel mirası korumak ve turizme kazandırmak, bunun için tarihî ve kültürel yapıların restorasyonunu gerçekleştirmek,
- Kültürel ve sanatsal eserlerin üretimini desteklemek (Alışiri, 1388:63-68).

3.5.5. Beşinci Kalkınma Planındaki Kültürel Hedefleri

Beşinci Kalkınma Planının kültür bölümünde hedefler şu şekilde belirlenmiştir:

- İslam kimliğine dayalı değerler, inançlar ve kültürleri belirlemek,
- İslam'ın temellerini anlatmak,
- Humeyni'nin düşüncelerinin canlı tutulmasını sağlamak,
- Dinî mekanların gelişmesine öncülük edilmesi ve İslam kültürünün yaygınlaştırılmasını sağlamak (Abargavi 1392:73).

3.5.6. İran'ın 20 Yıllık Kalkınma Programlarındaki Kültürel Hedefler

İran'ın Kültür Alanındaki Yirmi Yıllık Vizyon Belgesi'nde (2008) İran İslam Cumhuriyeti'nin 20 yıllık kalkınma programlarındaki kültürel hedefler genel olarak şu şekilde belirtilmiştir:

- Dinî bilgiyi korumak ve yaygınlaştırmak,
- Dini ve ideolojik farkındalığı teşvik etmek,
- İslami değerleri desteklemek,
- Mezheplerin talimatları doğrultusunda güzel ahlaklı yurttaşlar yetiştirmek,

-Dini ileri gelenlerinin ve din büyüklerinin düşünce ve davranışlarını topluma tanıtmak ve din kültürü ile ilgili faaliyetlerin etkinliğini artırmak için yeni teknolojilerden yararlanmak,

- Fars dili ve medeniyeti başta olmak üzere İran kimliğinin ulusal ve yerel unsurlarını korumak ve tanıtmak,

- Toplumun kimliğini İran İslam kültürü algıları üzerinden yeniden inşa etmek,

- Kültürel istilanın hilelerini ve araçlarını bilmek ve bunları etkisiz hâle getirmeye çalışmak,

- İran kültürünü dünyaya tanıtmak,

- Medeniyetler arası diyalog fikrini gerçekleştirmek (İran'ın Kültür Alanındaki Yirmi Yıllık Vizyon Belgesi 2008:7-9),

- Dini eğitim ve dinî kimliği güçlendirmek,

- Öğrencilere İslami bilgileri ve dinî kaynakları tanıtmak,

- İnsanlarda dindarlık ruhunu yerleştirmek ve ibadetlerin yerine getirilmesini teşvik etmek,

- Sapkın fikirlerin nüfuz etmesini engellemek,

- Gelenekleri İslami kural ve kültürüne uygun olarak korumak ve yaşatmak,

- İslami tören ve ritüelleri teşvik etmek, şeriata uygun görgü ve davranışları yaygınlaştırmak,

- Ulusal dinî kimliğin temelleri ile İran ve İslam kültür ve medeniyetinin ayırt edici özelliklerini tanıtmak,

- Din eğitiminde kültürel etkinliklere öncelik vermek,

- Müslüman düşünürlerin görüşlerinin gözden geçirilmesi amacıyla bilimsel ve dinî meclisler oluşturmak,

- Kur'an-ı Kerim'in eğitim ve propaganda faaliyetlerini düzenlemek ve koordine etmek amacıyla Kur'an merkezleri kurmak,

- Farklı düzeylerde Kur'an okuma yarışmaları düzenlemek,

- İslami gelenek ve görenek ile İslami törenlerin tanıtılmasına yönelik özel sergiler düzenlemek,

- İslam ahlakı üzerine oturumlar düzenlemek,
- Görgü kuralları ve sosyal ahlakın öğretilmesi amacıyla eğitim kampları düzenlemek,
- Farklı düzeylerde İslami öğretiler konulu yarışmalar düzenlemek,
- Dinî soruları yanıtlamak ve şüpheleri yok etmek amacıyla danışmanlık oturumları düzenlemek,
- Gençlerin kutsal mekânları ve dini şahsiyetleri tanımaları için kamplar düzenlemek,
- İslami dernekleri güçlendirmek,
- Gençlere İslam kültür ve medeniyetini tanıtarak İslam bilim adamlarının Batı medeniyetinin inşasındaki rolünü anlatan toplantılar düzenlemek,
- Gençlere siyonizmle mücadele yöntemlerini öğretmek (İran'ın Kültür Alanındaki Yirmi Yıllık Vizyon Belgesi, 2008:18-29; Golampur, 1392:76-77; Feribayi, 1399:88-90),

Tüm bu uygulamalar özellikle genç ve çocuklar için planlanmış olup gerekçe olarak da elli yıllık şahlık rejiminin gençlerin ahlakını bozduğu, sekülerleştirdiği gösterilmiştir.

3.5.7. Kalkınma Programlarındaki Kültürel Hedeflerin Değerlendirilmesi

İran İslam Cumhuriyeti'nin kültür sektöründeki kalkınma planlarının birçok güçlü ve zayıf yönü bulunmaktadır. Ülkenin kalkınma programlarında kültür sektörü için belirlenen niteliksel hedefler çok belirsiz ve sayıca fazladır. Ancak bu belirsizlik son programlarda bir miktar azaltılmıştır. Belirlenen kültürel hedeflerin niceliksel olarak gerçekleştirildiğinde niteliksel olarak başarıya ulaşılacağı anlayışı hâkimdir. Nitekim belirlenen niceliksel hedeflerin gerçekleştirilme oranı hedeflenen sayının üstünde olmuştur ancak bunun niteliksel olarak hedefe ulaştığı uzmanlar tarafından tartışma konusu olmuştur. Örneğin ilk kalkınma programında 60 civarı tarihî eserin restore edilmesi yer alırken gerçekleştirilen restorasyon ve onarım çalışma

sayısı 1700 civarındadır. Yine 14.000 tiyatronun sahnelenmesi hedeflenmişken yaklaşık 25.000 tiyatro sahnelenmiştir (Arani, 1394:121; Monavari, 1389:112-113).

Ayrıca üçüncü ve dördüncü kalkınma planlarının maddeleri şekil bakımından birbirine benzemektedir. Belirlenen kültürel hedefler için öngörülen zaman kısa olmakla beraber bunun sonuçlarının uzun bir zaman sonucu görüleceği kestirilmemiştir. Hükûmetlerin ve milletvekillerinin değişmesiyle belirlenen kültürel programa dikkat edilmemesi kültürel hedeflere ulaşmayı zorlaştırmıştır. Kültürel hedeflere karşı uzun vadeli tutumun olmaması ve sürekli olarak takibinin yapılmaması kültürel hedeflere ulaşmada başarıyı düşürmüştür (Muhtarian, 1391:86).

Kalkınma programlarında kültür sektörüne yönelik belirlenen hedefler genel ve belirsiz olmasının yanı sıra ülkenin gerçekleri ve imkanlarıyla da pek örtüşmemektedir. Hatta bazı uzmanlar İran'daki kültürel planlamanın hayali olduğunu belirtmiş çünkü orta ve uzun vadeli uygulamalardaki olası sınırlamalar ve buna yönelik çözümler dikkate alınmamıştır. Bir diğer zayıf nokta ise belirlenen maddelerin uygulanmasında ortaya çıkan zorluklardır. Özellikle maddi olarak desteklenmesi gereken kurum, kuruluş ve faaliyetler istenilen düzeyde desteklenmemiş yahut verilen ekonomik destek dengeli dağıtılmamıştır (Amiri ve Devletabadi 1394:197)

3.6. İran'ın Anayasaya Dayalı Kültür Politikalarının İçerik Analizi

İran İslam Cumhuriyeti Anayasası'nda 1'den 30'a kadar olan maddeler kültürel konuları ele almaktadır.

Anayasada İslam Cumhuriyeti'nin resmî dini esasları ve değerleri anlatılmaktadır. Emretme ve kötülükten sakınma konularına önem verilmekte, erdemlerin gelişmesi için uygun ortamın yaratılması noktasına değinilmekte, yabancıların kültüre nüfuz etmesinin önlenmesi üzerinde durulmaktadır. Ayrıca İslam kardeşliğinin pekiştirilmesi ve dış politikanın İslami değerlere göre düzenlenmesi yer almaktadır (İran İslam Cumhuriyeti Anayasası, 1996:1-37).

Anayasada kültürün desteklenmesi gerekliliği vurgulanan en önemli özelliktir. Kimlik inşası, sosyalleşme ve birlik olma vurgulanan diğer özelliklerdir. Kültürel hedeflerden beklenen toplumun ıslahı, ulusal kimliğin oluşturulması, yabancı kültürlerin nüfuzunun önlenmesi ve ulusal değerlerdir.

3.7. İran Kültür Politikasının Toplumsal Yaşamdaki İzleri¹⁷

3.7.1. Kültür Politikasının Sinemaya Etkileri

Kültür politikalarının en kullanışlı uygulama alanlarından biri sinemadır. Özellikle okuma yazma oranının düşük olduğu toplumlarda sinema halka belli ideolojileri benimsetmek için kullanılacak en iyi fırsattır. Bu bağlamda İran'da İslam Devrimi sonrası kültür politikalarının sinemaya yansımaları tam anlamıyla görebilmek için sinemanın İran'daki tarihî seyrine bakılması faydalı olacaktır. Özellikle 1979 sonrası İran'ın resmî ideolojisinin temsilcisi olan ulemanın sinemaya karşı tutumunun Devrim sonrası politikaların karşılaştırılması açısından bilinmesine yarar sağlayacaktır.

3.7.1.1. Sinemanın İran'a gelişi

İran'da sinemanın başlangıcı modernleşme ile beraber başlamıştır. 1900'lerde Batılıların Muzaffereddin Şah'a hediye ettikleri sinematograf aygıtı İran'da sinemanın başlangıcı olarak kabul edilmektedir. Modernleşme projesi dâhilinde yer alan sinema kısa sürede İran'ın vazgeçilmezlerinden biri olmuştur. Toplumun çoğunluğunun muhafazakarlardan oluşması sebebiyle sinema başlangıç yıllarından itibaren sert bir muhalefete maruz kalmıştır. Bu nedenle sinema ilk yıllarda Şah'ın modernizm projesi kapsamında göstermelik olarak yerini almış takip eden uzun yıllarda ise Batı'nın taklidi olarak kalmıştır. Bu dönemde sinema salonlarında Batı'dan ithal sinemalar gösterime girmiştir. Bundan dolayı 1950'lerin ilk yıllarına kadar tamamıyla özgün bir İran sinemasından bahsetmek mümkün değildir (Revadrad ve Esadzade, 1389:59).

Sinema başlangıçta sadece saray ve çevresine hitap etmiş bu nedenle saray ve çevresinde Batı kaynaklı bir eğlence aracı olarak görülmüştür. Bu yıllarda sadece saray

¹⁷ Kültür politikası kavramı ve etki alanı çok geniş olup bu başlık altında seçilen toplumsal yaşam alanları konuyla ilgili yapılmış çalışmalar, ulaşılabilen kaynaklar, incelenen kurumsal yapılar, yaşanan toplumsal hareketler, kültür politikasının en fazla hissedildiği sosyal dinamikler, kültür politikasının geniş kitlelerce kabul ve reddi, yöneticilerin siyasi, ekonomik, kültürel yönden müdahaleleri doğrultusunda belirlenmiş ve sınırlandırılmıştır.

çevresinde yaşanan olayları anlatan belgesel filmler çekilmiş, bu belgesel filmler de Şah tarafından maddi olarak desteklenmiştir (Batur, 2007:47).

3.7.1.2. Ulemanın ve Şah'ın Sinemaya Bakışı

Sinema ilk yıllardan itibaren muhafazakar kesimin yoğun muhalefetine karşı monarşi tarafından modernizm projesi dahilinde desteklenmiştir. Bu durum monarşi yönetimi ve muhafazakar kesim arasında büyük bir uçurum oluşturmuştur. İran halkını sinemayla tanıştıran Mirza Ebrahim Khansahafbashi'dir. Aynı zamanda Muzaffereddin Şah'ın Avrupa gezisini çektiği "Kings Trip To Europa" filminin de yönetmenidir.

Halk sinemayı saray çevresinin bir eğlence aracı olarak gördüğü için sinemadan uzak durmuş ancak görsel sanatlara yatkınlıkları nedeniyle kısa süre sonra kabul etmişlerdir. 1904 yılında Tahran'da sinema salonlarının açılması ile halk sinemaya yoğun bir ilgi göstermiş, sinema geniş bir izleyici kitlesine erişmiştir. Halkın sinemaya olan ilgisi Şah'ın da dikkatini çekmiş ve bu durum Şah'ın propaganda aracı olarak kullanılmasına neden olmuştur. Her gösterimden önce halk hazır ola geçerek milli marşı söyler ve Pehlevi rejimini öven görüntüler izlerdi (Debaşı, 2004:48).

Avrupa'dan gelen filmlerle kendi kültürleri dışında başka yaşam tarzlarıyla tanışmaya başlayan halk bu durumdan oldukça etkilenmiş, orada gördükleri modern yaşam tarzlarını günlük yaşamlarında uygulamaya başlamışlardır. İran'da kadınlar filmlerde gördükleri aktrislerin giyimlerinden makyaj ve saç stiline kadar birçok şeyi taklit etmişlerdir. Günlük yaşam tarzında meydana gelen bu değişimler din adamları tarafından çok sert bir tepkiyle karşılanmış, batı hayranlığının ve batı yaşam tarzının taklit edilmesinin gelenekleri yok ettiği gerekçesiyle sinema eleştirilmiştir. Bundan dolayı sinemanın kamuya açıldığı ilk yıl İran'ın önde gelen dinî lideri Şeyh Feyzullah Nuri sinemayı yasaklamıştır. Bu karşı çıkış sinemanın bir ay kapalı kalmasına neden olmuştur. Buna karşın halkın sinemaya olan ilgisi tüm dinsel yasaklamalara rağmen artmış, sinema salonları açılmaya devam etmiştir. Sinema aracılığıyla halkın dinî değerlerinin yok edildiği, geleneklerinin değiştiği yönünde din adamları tepkilerini şu gerekçeler dâhilinde dile getirmiştir:

1- Sinemanın Allah'ın yaratıcılık özelliğini taklit etmesi sebebiyle günah olduğu belirtilmiş,

2- Müslümanlıkta puta tapmanın olmadığı ifade edilmiş,

3- İran halkının günlük hayat tarzlarına uymayan, aykırı bulunan yaşamların filmlerde gösterilerek halka kötü örnek olması sakıncalı bulunmuştur (Amuzadi, 1396:66-68).

İran sineması dinî ve siyasi otoriteler arasında varlık göstermeye çalışarak gelişmede büyük zorluklar yaşamıştır. Denilebilir ki İran sineması hem dinî hem siyasi otoritelerin gölgesinde ve kontrolünde ilk yıllarda azınlıkların kılavuzluğunda oluşmaya başlamıştır.

3.7.1.3. Azınlıklar Tarafından Yapılan İlk Filmler

Sinemanın başlangıç yıllarında Müslüman yönetmenler din adamlarından gelecek tepkilere maruz kalmamak için film yapmaya cesaret edememişlerdir. Bu nedenle İran'da ilk film çalışmaları azınlıklar tarafından gerçekleştirilmiştir. Güldürü tarzında Ovans Oganyan tarafından çekilen Abi ve Rabı (1930) ve Hacı Ağa Sinema Aktörü (1932) filmleri İran'ın ilk filmleri olarak kabul edilir. Bu filmlerden Hacı Ağa Sinema Aktörü filmi sinema karşıtı olan bir dinî yetkilinin değişim göstererek aktör olmasını konu edinmesi nedeniyle dikkat çekicidir.

1933 yılında İranlı ve Müslüman yönetmen Abdülhüseyin Sepanta tarafından Hindistan'da çekilen Lor Kızı filmi İran sinemasındaki ilk yerli film olarak kabul edilir. Lor Kızı filmi birçok ilki de içinde barındırmaktadır. Bu film ilk defa İranlı ve Müslüman bir yönetmen tarafından çekilmiş, filmde ilk defa İranlı kadın oyuncular rol almıştır. Ayrıca ilk Farsça filmidir¹⁸. Bu film gişe rekorları kırmıştır (Batur, 2007:49-50). Filmde kadınlar rolleri gerektirmediği sürece peçe kullanmamışlardır. Bu durum kadının İran'da özgürleşmesi adına önemli bir adım olarak görünmüştür. Filmin gösterildiği yıl Rıza Şah modernizm kapsamında kadınların çarşaf giymesini yasaklamıştır (Erol, 2022:118).

Sinema sayesinde modernleşmenin 1940'lı yıllarda hız kazanması ile birlikte din adamı Nevvab Safevi önderliğinde Fedayan-ı İslam hareketi kurulmuştur. Fedayan-ı İslam hareketinin amacı geleneksel toplum yapısının sürmesi konusunda

¹⁸ Türkiye'de bir fotoğrafçı tarafından 1932 yılında filme alınan İran Başbakanı Muhammed Ali Furuki'nin Atatürk ile yaptığı bir görüşmeyi konu alan ve Farsça kısa bir konuşmayı aktaran film bazı kaynaklar tarafından ilk Farsça film olarak kabul edilmektedir.

muhafazakâr bir tutum sergilemek, özellikle çarşı esnafının ve tüccarların görüşlerinden hareketle modernizm adı altında ülkede yaşanan değişimlere, Şah'ın çarşaf yasağına, alkol ve uyuşturucuya, müzik ve sinemaya karşı bir savaş başlatmaktır. Bu konuların İran halkının gözünde abartılması sonucu sinemaya maddi destekler engellenmiştir. Bununla birlikte halk da sinemaya şüpheyile bakmış ve her türlü kötülüğün kaynağı olarak görmüştür. Bu tepkiler ve maddi desteklerin olmaması nedeniyle İran sineması 1950'li yıllara kadar varlık gösterememiş ve sinema salonları ithal filmlerin istilasına uğramıştır (Erol, 2022:89).

3.7.1.4. Yabancı Filmlerin Sinema Alanını İşgali

Devlet daha çok yerli filmler yerine ithal filmlerin ülkeye gelmesine kolaylıklar sağlama noktasında destek sunmuştur. Bunda film konusunda bir geçmişe sahip olmayan bir ülke için film çekiminde kullanılacak araçların pahalı olması nedeniyle yerli filmlere destek vermek mantıklı bulunmuyordu. Getirilen yabancı filmlerin dili Farsça olmadığı için halk sadece görüntüleri izlenmek zorunda kalmıştır. İran'da sinema her zaman siyasi güçlerin yönelimleri ile gelişim göstermiştir. 1930'ların sonunda Rıza Şah'ın Hitlere duyduğu sempati ülkeye birçok Alman filminin gelmesine neden olmuştur. Bu durum 1940'larda Sovyetler Birliği lehine değişmiştir (Batur, 2007:51).

İran'ın Ruslar tarafından işgalinden sonra Alman filmleri Ruslar tarafından toplatılmıştır. 1931-1948 yılları arasında İran'da 22 sinema salonu açılmıştır. 1936 yılında İran'da yer alan 10 sinema salonunda yılda 100'den fazla yabancı film oynatılmaktaydı. 1947 yılında bu rakam 200'ü geçerken 1950'de 400'e ulaşmıştır (Aktaş, 1997:31). Bu durum İran sinemasının 1950'lere kadar varlık gösteremeyerek yabancı sinemanın istilasına maruz kaldığını göstermektedir.

Dönemin güçlü devletleri ile ilişkiler kurma çabasında olan Şah İkinci Dünya Savaşı'ndan güçlenerek çıkan Amerika Birleşik Devletleri ile iyi ilişkiler kurmuştur. Özellikle 1942 yılında Amerikan askerlerinin İran'a girmesi ile birlikte Amerika yaşam tarzı benimsenmeye, sinema salonlarında Amerikan filmleri gösterilmeye başlanmıştır. Aynı dönemde İran'da diğer bir baskın güç olan Sovyetler Birliği varlığını göstermeye çalışmıştır. Yönetimde hangi ülke daha baskın ise sinemalarda da o ülkenin filmleri daha fazla yer bulmuştur (Amuzadi, 1396:77).

3.7.1.5. Milli Cephe Hükûmeti ve Ulusalçılık Akımı

Musaddık'ın başbakanlığı döneminde yaşanan Milli Cephe yıllarında millileştirme adına yapılan atılımlar sinema alanında da görülmüştür. Bu dönemde sinema alanında büyük bir gelişme ve düzenleme yaşanmış, 1960'ların sonuna kadar hızlı bir büyüme meydana gelmiştir. Bu dönemde birçok yeni yapımcı firma kurularak 1960'a kadar 324 film üretilmiştir. 1965 yılına gelindiğinde sadece Tahran'da 72 sinema salonu faaliyet göstermekteydi. Diğer bölgelerde ise bu rakam 192'ye ulaşmıştır (Laleh, 2014:28).

Milli Cephe yıllarındaki ulusalçılık akımı kendini sinemada da göstermiş Golem Hüseyin Nakşineh tarafından 1952 yılında “Vatansever” adlı bir film çekilmiştir. Böylece sinemada ulusalci temalara yer vermeye başlanmıştır. Ulusal miras, vatan, düşman ve yabancı kavramları bu dönem sinemasının temalarını oluşturmaktaydı. İran yönetimindeki Amerika'nın baskın gücü sinemayı da olumsuz etkilemiştir. Amerikalılar İran kültürü üzerinde tam hâkimiyet kurmak amacıyla “United States Information Agency” aracılığı ile büyük bir film gösterim ve yapım projesine başlamıştır. Bu kurum himayesindeki bir grup Amerikalı profesör ve sinemacı İranlıları sinema konusunda eğitmek için İran'a gelmiştir. Bu ekip aynı zamanda 402 değişik konulu “İran Haberleri” adında (Ekber-e İran) halka açık sinema salonlarında gösterilen Şah ve Amerikan yanlısı bir dizi haber filmi de çekmiştir (Nafici 1997:673).

Böylece İran'da gerçek anlamda sinema endüstrisinin kurulması ve bu alanda iş gücü ihtiyacının giderilip yetiştirilmesi Amerikalılar tarafından sağlanmış ve sinema sektörü tamamıyla Amerikalıların eline geçmiştir (Batur 2007:53).

3.7.1.6. İran Sinemasının Oluşumu ve Tefrika Romanları (Farsi Filmler)

Musaddak'ın darbe ile indirilişi sonrası İran halkı bağımsızlık ile ilgili umutlarını yitirmiş, gerçeklerden uzaklaşmak için macera ve aşk romanlarına yönelmiştir. Halk ve dönemin çalkantılarından ve baskısından bu sayede kaçmıştır. Edebiyatta meydana gelen bu kaçış sinemada da görülmüştür. 20 yıl sonra İran sineması Farsi filmlerle ilk kez varlık göstermiştir.

1950'lerde Esmail Koushan tarafından İran'da ilk film stüdyosu kuruldu. Koushan burada düşük bütçeli ve sanat değeri taşımayan filmler yaptı. 1950'de çektiği “Utangaç” filmi hasılat rekoru kırmış ve İran sinemasında yeni bir dönemi başlatmıştır. Bu film ile birlikte İran'da uzun bir aradan sonra yerli bir film gişe rekoru kırmış ve sonrasında Farsi film denen bir türün de başlangıcını oluşturmuştur. Farsi filmler hapishane, mahkeme salonları gibi mekanlarda ve çok az yerde geçmektedir. Kötü kadere sahip olan erkek ya da kadının hayatı konu edinir ve bu konu hiç değişmez. Filmlerde mutlaka dans ve şarkı vardır. Bu filmlerin kahramanları genellikle kadınlardır. Kadınlar filmde çokça şarkı söyleyeceği için oyuncular genellikle şarkıcılardan seçilmiştir. Farsi filmlerin hedef kitlesini yabancı filmlerden hoşlanmayan alt kesimler oluşturmaktaydı. Düşük bütçe ile çekilen bu filmlerin dili Farsçaydı. Ayrıca herkes tarafından rahatlıkla anlaşılabilir bir konuya sahipti ve mutlu sonla bitirdi (Nafeie, 2012:34).

Farsi filmler basit konular ve özensiz kurguya sahip olmasına rağmen halk tarafından ilgiyle karşılanmış ve beğenilmiştir. Konusu itibarıyla bu filmlerde halk kendi hayatından bir parça bulmuştur. Filmlerin Farsça olması gişe gelirlerini de olumlu şekilde etkilemiştir. Halk bu filmler aracılığı ile işledikleri konu itibarıyla toplumun sorunlarını sinemada görme imkanı bulmuştur. Farsi filmler 1950-1968 yılları arasında İran sinemasına hâkim olmuştur. Bunda yabancı sinemalara getirilen sansürün payı büyüktür. Bu dönemde 159'u Amerikan olmak üzere 250'nin üzerinde yabancı filme sansür uygulanmıştır. Şah kendi rejimini tehdit edeceği endişesiyle konusu ayaklanma, grev, devrim olan filmleri sansürlemiştir (Nafici, 1997:27).

Farsi filmlere gösterilen bu yoğun ilgi karşısında yabancı film şirketleri bazı önlemler almaya çalışmıştır. İlk olarak yabancı filmleri Farsça alt yazı ile göstermeye başlamışlar ancak İran halkının büyük çoğunluğunun okuma yazma bilmemesinden dolayı bu yöntem etkili olamamıştır. Bu kez filmlerde Farsça dublaj kullanarak seyirciyi çekmeye çalışmışlar ve bunda başarılı olmuşlardır. Halk konusu itibarıyla tekrara düşen Farsi filmler yerine yabancı filmlere ilgi duymaya başlamıştır. Halk kendi dünyaları dışında başka bir dünyayı yabancı filmlerde görmüş ve bu dünyanın koşullarına ve imkanlarına hayranlık duymuştur. Yabancı filmlerin teknik anlamda yerli filmlerden daha iyi olması ve halkın hayran olduğu yabancı aktör ve aktrislerin Farsça konuşması yabancı filmlerin tercih edilme sebeplerindendir. Bu kereden sonra

İran film yapım şirketleri yabancı filmlerin dublajını yapmaya yönelmişlerdir (Laleh, 2014:69).

3.7.1.7. Yeni Dalga Sineması

Yabancı filmlerin Farsça seslendirilmesi kısa süreli olarak yabancı filmlere rağbeti arttırmış ancak bu kez yabancı filmlerin karşısına Yeni Dalga Sinemacıları çıkmıştır.

İran'a sinema 1900'lü yılların başında gelmiş ancak sinemanın gelişerek ciddi bir sanat olarak kabulü 1960'ların başını bulmuştur. Bu yıllarda İran sanat dünyası şiir ve roman alanındaki başarılarına sinemayı da eklemiştir. Değişen siyasal ve kültürel ortam sinemaya da öncülük etmiş ve günümüz İran sinemasının şekillenmesine temel oluşturmuştur. 1960'lı yıllarda yurt dışındaki aydınlar İran'a dönerek sanat alanında kendisini göstermiş, bu sinemaya da yansımış ve sinema yeni bir yapılanma içine girmiştir (Amuzadi, 1396:89).

Bu dönemde Fars sinemasında yeni tarzlar denenmiştir. Bu bağlamda Ferruh Gaffari tarafından 1958 yılında çekilen “Şehrin Güneyi” filmi ilk gerçekçi film olarak karşımıza çıkmaktadır. Filmde Tahran'ın güneyinde yaşanan olumsuz yaşam koşulları konu edinmiştir. Ancak sadece üç gün gösterimde kaldıktan sonra sansürlenmiştir. Bu film ayrıca entelektüel sinemanın da ilk örneğini teşkil etmektedir (Erol, 2022:147).

İran entelektüelleri ve sinemacıları toplumda meydana gelen değişimlerin etkisiyle 1950'lerde ulusal sinema olma yolunda ciddi adımlar atmışlardır. Özellikle 1962 yılında yerli filmlerin yabancı filmler karşısında izleyici sayısının artması için devletten yabancı filmlere sansür uygulanması istenmiş ancak devlet yönetimi bu isteği geri çevirmiştir. Buna karşın yönetime muhalif yönetmenler tarafından köklerini İran'ın geleneklerinden, kültüründen ve edebiyatından alan “Ulusal Sinema” oluşturulmuştur (Laleh, 2015:47).

Pehlevi yönetimi bir yandan kendi rejimini tehdit edecek yapıdaki filmlere sansür uygularken bir yandan da halkın tepkisini çok çekmemek için isteksiz de olsa bazı muhalif yapıdaki filmlerin yapımını desteklemiştir. Bu durum sinemada çok sesli bir yapının gelişimine de zemin hazırlamıştır. Aynı durum 1979'dan sonra İslam Cumhuriyeti yönetimi için de geçerli olmuştur. Her iki durumda da karlı çıkan taraf sinema olmuştur.

1960'lı yıllarda başlayan ve günümüze kadar etkisini sürdüren İran Yeni Dalgası bu dönemde oluşmaya başlamıştır. İran Yeni Dalgası dönemin değişen şartları çerçevesinde yapılan kaçış filmlerinden farklı olarak yeni bir tarz geliştirmiştir. İran Yeni Dalgası hem kaçış filmlerini eleştirirken hem de Fars edebiyatının en önemli eserlerini sinemaya uyarlamaya çalışmıştır. Edebiyatçıların eserlerinde oluşmaya başlayan toplumsal bilinçlenme sinemaya da yansımıştır (Batur 2007:61).

1969'dan 1979'a kadar olan süreçte Yeni Dalga sinemacıları toplumsal yaşamda meydana gelen değişimleri konu edinmişlerdir. Bu sinemanın temelini İran gelenekleri, kültürü ve edebiyatı oluşturmaktaydı. İran sinemasının ulusal bir sinema olma yolunda Yeni Dalga sinemacıları büyük uğraşlar vermişlerdir. Bu dönemde sinema ve edebiyat iş birliği içinde olmuş edebiyattaki toplumsal bilinçlenme sinemaya taşınmıştır (Laleh, 2015:53).

Bu dönemde şair ve yazarlar da film yapmaya başlamışlardır. İran edebiyatında önemli bir yere sahip şairlerden biri olan Furuğ Ferruhzad 1962 yılında "Kara Ev" adında bir film yapmıştır. Furuğ Ferruhzad "Kara Ev" filmi ile 1963 yılında Almanya Oberhausen Film Festivali'nde en iyi belgesel film alanında İran'ın ilk sinema ödülünü almıştır. Ayrıca Ferruh Gaffari tarafından 1964 yılında çekilen "Kamburun Gecesi" filmi İran edebiyatının en önemli eserlerinden biri olan Bin Bir Gece Masalları'ndan bir öykünün sinemaya uyarlanmasıdır. İran sinemasındaki bu hareketli ortam İran toplumsal hayatına farklı pençelerden bakan yeni ve genç sinemacılar kuşağının oluşmasını sağlamıştır (Şener, 2020:51).

İran Yeni Dalga sineması filmlerde insancıl konuları işlemiş, profesyonel olmayan oyuncular ve doğal mekanlar kullanılmış ve belgesel görüntülerle konunun gerçekliği sağlamlaştırılmıştır. Bu dönem sinemacıları İran kültür ve geleneklerini günlük yaşamın gerçekleriyle sentezleyerek sunmuştur.

İran Yeni Dalga sinemacıları edebiyattan referans aldıkları konularla özellikle toplumu ilgilendiren siyasal konulara değinirken simgesel anlatım yoluna giderek sansürden kaçmışlardır. Ancak Yeni Dalga yönetmenlerinin sansürden kurtulmak için başvurdukları bu zor tekniklerden ve kendilerine ağır gelen toplumsal eleştirilerden sıkılan halkın ilgisi tekrar yabancı filmlere kaymıştır. Bu dönemde Farsi filmlere benzerliğinden dolayı Hint filmleri ilgi ile karşılanmıştır (Şener, 2020:55).

3.7.1.8. Yeni İran Sinemasının Kaynakları

3.7.1.8.1. Taziye Oyunları

1979 İran İslam Devrimi'nden önce Taziye Oyunları din adamlarının Pehlevi yönetimine muhalefetini yapabildikleri bir zemin yarattığından dolayı Rıza Şah 1931 yılında bu oyunları yasaklamıştır. Rejim değişiminden önce siyasi bir yapıya sahip olan Taziye Oyunları'nın devrimden sonra daha da gelişeceği düşünülse de seyircisinin büyük bir kısmını yitirmiştir. Devrimden sonra Humeyni'nin sinemanın haram olmadığı yönündeki açıklamalarına dayanarak Taziye Oyunları'nın da gelişeceği düşünülmüştür ancak beklenen olmamıştır. Taziye Oyunları'nın pek çok konusu dini sinemaya aktarılacak istenmiş ancak Hz. Hüseyin'in sinemada canlandırılmasına din adamları pek sıcak bakmamıştır (Batur, 2007:66-67).

3.7.1.8.2. Binbir Gece Masalları

Bin Bir Gece Masalları İran sinemasını konu ve öykü yapısı itibariyle etkilemiştir. Ayrıca İran sinemasının temelini oluşturan evrensel konular da Bin Bir Gece Masalları'ndan ödünç alınmıştır. Bin Bir Gece Masalları'ndan sadece İran sineması değil dünya sineması da etkilenmiştir Amerikan sineması tarafından çekilen Ali Baba ve Kırk Haramiler, Alaaddin'in Sihirli Lambası ve Sinbad filmleri buna örnektir (Batur, 2007:72).

3.7.1.8.3. Fars Şiiri ve Romanı

1960'lı yılların hem siyasal hem toplumsal hem de kültürel yaşamda görülen hareketlilik İran'ın ileri görüşlü teorisyenleri olarak da kabul edilen şairlerinden Şamlu ve Sepehri'nin şiirlerine de yansımıştır. İran edebiyatının en marjinal şairi olarak kabul edilen Furuğ Ferruzad yazdığı şiirlerle İran sinemasının en önemli yönetmeni Kiyarüstemi'yi etkilemiştir. Kiyarüstemi'nin şiirsel sinema yapmasındaki en büyük etken Furuğ Ferruzad olmuştur. Furuğ'un şiirlerinde karşılaştığı görsel duyarlılığı sinemaya başarılı bir şekilde aktarmıştır (Erol, 2022:49).

İran edebiyatında romanın ortaya çıkışı meşrutiyetçi düşüncelerin bir ürünü olarak görülmüştür. İran romanının bu dönemde ortaya çıkışı İran toplumunun hem kendisi hem de dünya ile kurduğu etkileşimi göstermesi açısından önemlidir.

Meşrutiyet ile birlikte toplumda hissedilmeye başlanan değişimler nedeniyle Rıza Şah kendisini halka bir kurtarıcı olarak sunmuştur. Tarihî roman yazarları da geçmişteki olayları kendi çıkarları doğrultusunda yeniden kurgulayarak okurların bu doğrultuda hareket etmesini sağlamıştır. 1953'te Milli Cephe hükûmetinin darbe ile indirilmesinden sonra halk arasında yaşanan karmaşayı yatıştırmak amacıyla macera ve aşk romanlarının sayısı artmıştır. Bu romanlar okunuşu itibariyle kolay olmakla birlikte günlük yaşamın sorun ve sıkıntılarından kaçmak için iyi bir yol olarak görülmüştür (Laleh, 2015:96).

Alanında sürekliliği olan bir okuyucu kitlesinin artması kitap satışlarına da yansımıştır. Ancak bu durum monarşi rejimi tarafından pek hoş karşılanmamıştır. 1966 yılında Pehlevi hükûmetinin çıkardığı bir genelge ile bütün yayıncılar basılmış kitapları dağıtmadan önce Kültür ve Sanat Bakanlığının Yayın Dairesine göndermeleri zorunlu kılınmıştır. Bu sayede yönetim tarafından yazarlar üzerinde bir baskı oluşturulmuştur. İran edebiyatı ile sineması aynı döneme denk gelen bir başarı çizgisinde buluşmuşlardır. Bu dönem yönetmenleri var olan sinemadan farklı olarak edebiyattan aldıkları konu ve kahramanlarla oldukça gerçekçi filmler yapmışlardır. Bu filmlerde karakterlerin psikolojileri işlenmiş ve toplumsal sorunlar çerçevesinde filmler üretilmiştir (Batur 2007:80).

Ayrıca yazarlar yazdıklarını sinemaya uyarlayarak ya da ortaya koydukları eserlerle yönetmenleri etkileyerek Yeni İran sinemasının ana kaynağını oluşturmuşlardır. İran sineması Fars şiirini ve edebiyatını kendi içinde sentezleyerek yirminci yüzyılın sonlarına kadar İran sanatındaki canlılığın sinema alanına taşınmasını sağlamıştır.

3.7.1.9. İran Sinemasının Yeniden Yapılanması

3.7.1.9.1. Yapılanmanın İlk Evresi (1979-1989)

Din adamları sinemayı ilk günden itibaren Batı icadı ve her türlü kötülüğün kaynağı olarak görmüş, Pehlevi'nin sinema yoluyla Batılı yaşam tarzını topluma empoze etmeye çalıştığı bir siyasi propaganda aracı olarak değerlendirmiş ve bu duruma oldukça sert muhalefet etmiştir. Ancak Humeyni sinemayı tamamen reddedici bir düşünceye sahip olmamıştır. Hatta Humeyni sürgünden döndüğü ilk gün

sinema konusuna değinmiş ve olumlu bir konuşma gerçekleştirmiştir. Bu sinema için devrimden sonra umut verici bir ortam oluşturmuştur.

Rejim değışikliğı öncesinde her türlü protestonun sinema yakılarak gösterildiğı bir dönemde ülke genelinde 180 sinema salonu ya yakılmış ya da kapatılmıştır. Bu durum sinema ile ilgilenmek isteyenler için çekimser bir tavır takınmalarına neden olmuştur. Rejim değışikliğı sonrası ortaya çıkan belirsiz durum ve karmaşı ortamı sanatçıları film yapmaktan alıkoymuş ya da sanatçıların yurt dışına gitmelerine neden olmuştur. Bu durum rejim sonrası dönemde sinemayı durma noktasına getirmiştir. Ancak Humeyni'nin sinemaya, radyo ya da televizyona karşı olmadığını dile getirdiğı, sinemanın insanların eğitimi uğruna kullanılması gereken modern bir buluş olduğuna yönelik açıklamasından sonra sinemacılar yeniden film yapma konusunda cesaret bulmuşlardır (Özkan, 2020:79).

İran sineması da siyasi tarihi gibi belirli periyotlarla gelişmiş ve dönemin siyasi yapılanmasına göre şekil almıştır. İran rejim değışikliğinden sonra en hareketli dönemini ilk yıllarında yaşamıştır. Yeni rejim siyasi yapılanmayı toplumsal yaşamda yerleştirmeye çalışırken bir yandan da yeni yapının işlerlik kazanması için toplumun tüm katmanlarına getirdikleri kısıtlamaların yaşandığı bir dönem olmuştur. İran hem sosyal hem siyasal yapılanmayla uğraşırken Irak'ın saldırmasıyla savaş koşullarını da yaşamıştır. Humeyni ülke içindeki birliğı ve bütünlüğü sağlayabilmek için devrim öncesi rejimin yarattığı her şeyi yok etmeye yönelmiştir. Özellikle hukuktan eğitime, kültürel ortamdan toplumsal yaşama kadar devrim öncesi yapılmış olan her şeyde değışime gitmiştir. Bundan sinema da payını almıştır. İranlı din adamlarının sinemayı Batı'nın İran'a sokmaya çalıştığı her türlü kötülüğün kaynağı olarak görmeleri nedeniyle devrim öncesi yapılmış olan yaklaşık 1300 film yok sayılmıştır. Oysaki günümüz İran sinemasının temeli bu dönemde atılmış özellikle 1960'lı yıllarda İran sineması kendisini dünyaya bu dönemde duyurmayı başarmıştır. Bu dönemde ayrıca birçok yönetmen de yetişmiştir (Özkan, 2020:84).

Devrim sonrası yönetimin yapmak istediğı öncelikle sinemanın doğru kişiler tarafından yapıldığı takdirde doğruluğun, erdemin ve dinin halk tarafından kolayca benimsenmesini sağlayacak bir sinemanın oluşturulmasıdır. Dolayısıyla yeni rejimin halk tarafından kabul görmesi için sinema kullanılmak istenmiştir. İlk yıllarda da bu doğrultuda çalışmalar yapılmıştır. Sonuç olarak Batı tarzı sinema reddedilerek İslami rejime uygun bir sinema anlayışının oluşturulması gerektiğine karar verilmiştir. Bu

amaçla da sinema İslami rejimin amaçlarının halka aktarıldığı bir kanal olarak görülmüştür (Erol, 2007:58).

Bu dönemde yapılan filmlerin konusu genellikle devam etmekte olan İran-İrak savaşı sırasında şehit düşenlerin kahramanlık hikâyeleri ve dinî liderlerin yaşamları olmuştur.

3.7.1.9.2. Sinemada Yasakların Başlaması

Devrim sonrası sinemanın nasıl bir yol izlemesi gerektiğini belirlemek üzere sekiz kişiden oluşan bir kurul kurulmuştur. Bu kurul çerçevesinde İran sineması üç aşamalı bir süreçten geçmiştir

Birinci aşamada devrim öncesi seyirci potansiyelini kaybetmemek adına Şah döneminde çekilmiş olan filmler yeniden gözden geçirilmiş ve bu filmler İslami kurallara göre yeniden hazırlanmıştır. 1982 yılına kadar komitenin yaptığı incelemelerde devrim öncesine ait 2208 filmde 1956 tanesi İslami kurallara aykırı olduğu gerekçesiyle yasaklanmıştır. İkinci aşamayı sol görüşe sahip entelektüel sinemacılar oluşturmuştur. Bu aşamada sinema için önemli gelişmeler meydana gelmiştir (Güler, 2006:97). İlk aşamadaki düzenlemelere karşı çıkmış, niteliksiz filmlere karşı tepki geliştirilmiştir. Ayrıca İran Yeni Dalgası'nın önemli yönetmenlerine film yapma izni verilmesi ile sinemanın da önü açılmıştır. Üçüncü aşamada ise İslami rejime ve halkın geleneksel yaşantısına aykırı bulunan filmler yasaklanmıştır. Anti devrimci ve emperyalist özelliklere sahip olduğu düşünülen Türk, Hint ve Japon filmleri sonrasında da Amerikan filmlerinin gösterimi yasaklanmıştır. 1982'ye kadar geçen sürede ithal edilen 898 filmde 513'ünün gösterimine izin verilmemiştir. Daha sonra komite belli bir süre için yabancı filmlerin ithalini yasaklamıştır. Bu yerli filmlerin gelişimine katkı sağlamıştır (Aktaş, 1997:54).

Yasaklamalar ithal filmlerle sınırlı kalmamış Batı kaynaklı olduğu gerekçesiyle sinema salonlarının isimlerine de yansımıştır. Pehlevi döneminde sinema salonlarının isimleri modernleşme süreci bağlamında Batılı popüler isimlerden seçilmekteydi. Devrimden sonra bazı yabancı kaynaklı sinema salonlarının isimleri değiştirilmiştir. Atlantik Sineması'nın adı Afrika Sineması, Empire Sineması'nın adı da İstiklal Sineması olarak değiştirilmiştir (Batur, 2007:99). 1982 yılında sinemanın

denetimi İslami Rehber ve Kültür Bakanlığına devredilmiştir. Böylece yasaklamalar ve müdahaleler daha film senaryo aşamasındayken başlamış, film gösterime girdikten sonra da devam etmiştir (Aytekin, 2018:68).

3.7.1.9.3. Sinemada İslami Sansür Kuralları

Humeyni devrimden sonra halkı kontrol altında tutabilmek ve yeni İslami rejimin politikalarını halka benimsetmek amacıyla sinemayı bir araç olarak kullanmak istemiştir. Sinemanın devlete bağlanmasıyla da maddi olarak destek verilmeye başlanmıştır. Ancak destek almak isteyen sinemacıların uyması gereken belli başlı kurallar vardı. Bu kuralların başında 1998 yılına kadar devam eden Senaryo Tasvip Kurumundan filmlerin senaryolarının onay alması gerekliliği kuralı gelir. Kültür Bakanlığı bünyesinde bulunan bu kurul İslami değerlerin sinemada da uygulanırılığını denetlemekle yükümlüdür. Bu kapsamda 1980-1982 yılları arasında bu kurula sunulan 200 senaryodan sadece 50 tanesine onay verilmiştir (Güler, 2006:45).

1982 yılında yapılan düzenlemeye göre bir film aşağıdaki kurallara uymadığı takdirde yasaklanması gerekmektedir:

- İslami ilkeleri zayıflatmak veya herhangi bir şekilde aşağılamak,
- Doğrudan veya dolaylı olarak peygamberleri, imamları, Velayet-i Fakihi, Meclisi veya müçtehitleri aşağılamak,
- İslam ya da diğer dinlerce kutsal sayılan değerlere küfür etmek,
- Ahlaksızlık, yozlaşma ve fuhuşa özendirmek,
- Tehlikeli alışkanlıkları ya da yasa dışı yollarla para kazanmayı özendirmek veya öğretmek,
- Renk, ırk, din, etnik köken ve inanç fark etmeksizin tüm insanların eşit olduğunu inkar etmek,
- Yabancı kültür, ekonomi ve siyasetini övmek ve özendirmek,
- Yabancıların sömürmesine zemin hazırlayacak bir şekilde ülke siyasallarını ve çıkarlarını göstermek,
- Şiddet ve işkence içerikli sahneler yer vermek,

- Tarihî ve coğrafi gerçekleri çarpıtmak,
- Düşük bütçeli ve sanatsal değeri olmayan filmler ile izleyicinin seyir zevkini düşürmek,
- Ekonomik ve toplumsal bağımsızlık ve kendine yeterlilik ile ilgili değerleri inkar etmek (Nafici, 1997:63).

Yukarıda sayılan bu yasaklamaları İslami şartları yerine getirmeyen; emperyalizmi ve her türlü kötü alışkanlığı özendiren; yozlaşma ahlaksızlık, şiddet ve cinsellik unsurları bulunduran filmler olarak özetlemek mümkündür.

3.7.1.9.4. İran Sinemasının Kırmızı Hatları

Devrimden sonra kadının kamusal alandan uzaklaştırılması İran sinemasında da kadının sunumu noktasında bir sorun ortaya çıkarmıştır. Filmlerde kadın ve erkek ilişkilerinin gerçek anlamda işlenemeyişi inandırıcılık açısından bir sorun oluşturmuştur. Filmlerde evli çiftler birbirine dokunamazlar. Kadın evde yalnız olsa dahi hatta uyurken bile başını örtmek zorunda bırakılarak sahneler çekilmiştir. Ayrıca şiddet ve cinsellik içeren sahneler de asla yer verilmemektedir. Şah rejimini öven ya da İslam karşıtı propaganda içeren söylemler de yasaklanmıştır. Batı yanlısı propaganda yapmak ve Amerikan yaşam tarzını öven sözler söylemek de yasaklar arasındadır. Bunun yanında Lider'in ve Liderlik kurumunun eleştirilmesi ve mezheplerin konu edilmesi kırmızı hat içerisindedir (Batur, 2007:105).

Bunlara karşın İran İslam yönetimi özellikle Şah rejiminin halka uyguladığı baskıyı, Batı yanlısı yaşam tarzı ve yozlaşmış bir toplumu özendirmesini konu edinen; Şah rejiminin toplumu yozlaştırdığı fikrinden hareketle İslami değerlerle ahlaki değerlerin öneminin vurgulandığı; savaşın yaşandığı dönemde devlete ve millete kendini adama, şehitlik ve kahramanlık olgularını konu edinen filmleri onaylamış ve desteklemiştir. İslam rejimi yönetimine göre toplumun en çok ihtiyaç duyduğu konuların başında bunlar gelmektedir. Bu filmlerde geleneksel değerler ile halk kültürü İslami öğelerle sentezlenerek işlenmiştir (Amuzade 1396:46).

İran sinemasında kadın konulu filmlerin sakıncalı görünmesi ve sansüre takılması kadınların sinemada yok sayılmasına neden olmuştur. 1990'lı yıllara

gelindiğinde kadın konulu filmler neredeyse hiç çekilmemiştir. Çekilen filmlerde ise kadının gerçek yaşamından farklı sunulmaları gerektiğinden birçok yönetmen çocuk kahramanlara yönelmiştir. Çocuk kahramanlar özellikle ilk yıllarda yeni İran sinemasının önemli bir unsuru olmuştur. Çocuk kahramanların yer aldığı filmlerde seyirci İran'ı çocukların gözüyle sorgulama imkânı bulmuştur (Nafeie, 2012:69).

Hatemi'nin 1997 yılında cumhurbaşkanı seçilmesinin ardından kendini hissettiren özgürlük dalgası sinemaya da yansımıştır. Bu dönemde İranlı yönetmenler konusu kadın olan filmler yapmaya başlamışlar. Bu filmlerde aynı zamanda İslami rejime karşı eleştiriler de dile getirilmiştir. Bu özellikleriyle bu filmler belki de sinema tarihinin en iyi politik filmleri olma özelliğini kazanmıştır.

3.7.1.9.5. Hatemi'nin Kültür ve İslami Rehberlik Bakanlığı Dönemi İran Sineması

İran İslam Devrimi'nden sonra Sanat ve Kültür Bakanlığı İslam İrşad Bakanlığı'na dönüşerek Kültür Bakanlığı da eklenmiş ve sinema da bu bakanlığa bağlanmıştır. İran sineması İran toplumunda meydana gelen değişimlere paralellik göstermiş, siyasi atmosferinden birebir etkilenmiştir. 1983-1992 yılları arasında Kültür ve İslami Rehberlik Bakanlığına Hatemi'nin getirilmesi İran sineması açısından iyi bir gelişme olarak görülmüştür. Bu dönemde Hatemi'nin reformcu eğilimlerinin yansımaları sinemada görmek mümkündür. Hatemi göreve gelmesinin ardından 1983 yılında Kültür Bakanlığına bağlı yarı özerk bir yapıya sahip bir kuruluş olan Farabi Sinema Kurumunu kurmuş, Pehlevi döneminde yerli sinemayı zarara uğratmak dışında bir işe yaramadığı düşüncesinden hareketle İthalatçılar Birliğini de kapatmıştır. Farabi Sinema Kurumunun en önemli görevi filmleri denetlemenin yanında sinemaya maddi destek sağlamaktır (Aytekin, 2018:61).

Hatemi göreve başladıktan sonra sinemanın İslami rejim tarafından bir propaganda aracı olarak kullanılmasını engellemiş, sinemanın sansürlenmesine karşı çıkmıştır. Aynı zamanda rejime muhalif yapıdaki filmleri de destekleyerek İran sinemasının tek boyutlu bir sinema olmasının önüne geçmiştir.

Hatemi'nin Kültür ve Rehberlik Bakanlığı dönemi sinemaya getirmek istediği özgürlükçü anlayış nedeniyle sinemacılar tarafından altın yıllar olarak değerlendirilmiştir. Bu yüzden de sanatçılar tarafından destek görmüştür. Hatemi

ayrıca kadınların sosyal yaşamdan ve kamusal alanlardan uzaklaşmasının, sinema ve müzik gibi sanatların kötü olarak yorumlanmasının sosyal ve kültürel açıdan halkı yoksullaşmaya götüreceği şeklindeki söylemleri nedeniyle mollaların tepkisini çekmiş, kadınların da takdirini ve desteğini kazanmıştır (Şener, 2020:76).

İslami rejim diğer alanlarda olduğu gibi sinemanın da kendi ideolojisini yansıtmayı istemekte bu nedenle de kendi politik sistemlerinin hizmetinde kendi kültürlerinden uzaklaşmadan ve milli kimliklerinin temelini bozmadan filmler üretilmesini istemektedir Bu nedenle bu dönem yapılan yeni yapılanma hareketi sinemayı İslamlaştırmaya çalışmıştır.

3.7.1.9.6. Sinema Alanında Yeni Çatışmalar (1989-1997)

İran'da ilk on yıllık dönemin bitimi yeni gelişmeleri de beraberinde getirmiştir Bu dönem Irak Savaşı'nın bitmesi ve Humeyni'nin ölümü ile önemli gelişmelerin yaşandığı bir dönem olmuştur. Sinema ve toplumsal değişimler birbirine paralellik göstermiştir. Muhafazakarların rejime hâkim olmaları ile birlikte kültürel ortamda katı bir siyasallaşmanın uygulaması da başlamıştır. O döneme değin belli bir seviyeye getirilen kültürel faaliyetler büyük bir zarar görmüştür. Kültür Bakanlığı gibi önemli bir bakanlığın reformcuların elinde olması muhafazakarları rahatsız etmiştir. Bu yüzden Hatemi Kültür Bakanlığından alınarak 1992 yılında Milli Kütüphane'nin başına getirilmiştir. Burada amaç Hatemi'yi pasif kılmaktır.

Bu dönemde sinemanın yeni hükûmete hem düşünce hem de ekonomik olarak işleyiş bakımından uygun olmaması hem de Irak ve Körfez Savaşı'nın olumsuz sonuçları ile beraber Amerika'nın İran'a uyguladığı ambargolar yüzünden ekonomik olarak sıkıntıya giren yeni hükûmet sinemaya desteğini kesmiştir. Bunun yanında yurt dışından alınan teknik malzemelere uygulanan döviz indirimi kaldırılmıştır. 1992'ye gelindiğinde ise yüksek enflasyon yüzünden film maliyetlerinin artması sinema sektörünü oldukça zor bir duruma sokmuştur (Laleh, 2014:84).

1993'te siyasi iktidarın değişiminden sonra muhafazakârlar sinemayı yeniden oluşturmak amacıyla girişimlerde bulunmuşlardır. Özellikle dinî filmleri desteklemek için Tahran'da "Dinî Sinema Festivali" düzenlenmiştir. Rafsancani'nin ikinci dönemine denk gelen bu dönemde toplumsal ve sanat alanında bir gerileme yaşandığı söylenebilir.

3.7.1.9.7. Hatemi'nin Cumhurbaşkanlığı Dönemi İran Sineması (1997-2005)

1997 cumhurbaşkanlığı seçimlerini reformcu ve özgürlükçü bir yapıya sahip olan Hatemi kazanmıştır. Böylelikle ülkedeki kültürel ve siyasal eksen bir kez daha yön değiştirmiştir. Sinemacıların neredeyse tamamı Hatemi'yi destekleyerek siyasal eğilimlerini ortaya koymuştur. Hatemi'nin cumhurbaşkanı seçilmesinden sonra ülkede özgürlükçü bir hava esmeye başlamış bu hava sinemaya da yansımıştır. Hatemi, seçim sürecinde kendisine destek veren yönetmen Seyfullah Dad'ı Sinema Dairesi Başkanlığına getirmiştir (Debaşı, 2004:56).

Bu dönem kültürel ve siyasal hoşgörünün ön planda olduğu bir dönem olmuştur. Bu dönemde hiçbir dönemde olmadığı kadar kadın yönetmen çağdaş filmler yapmıştır. Sinema okullarında yetişen bu kadın yönetmenler eleştirilerini daha radikal sunmaya başlamışlardır. Daha özgürlükçü konular sinemada işlenmeye başlanmış buna paralel olarak sinemaya maddi destek de yeniden sağlanmıştır.

3.7.1.9.8. İran Sinemasında Kadının Yeniden Sunumu

1979 Devrimi'nden sonra en büyük kısıtlama ve baskıyı kadınlar görmüştür. İslami rejimdeki kanunlar kadınların özgürlük alanını kısıtlamakla beraber erkek karşısında eşitsiz bir konuma düşürmüştür.

Sinemada kadının sunumunda da oldukça katı kurallar belirlenmiştir. 1996 yılında yapılan "Gebbe" filminde yer alan doğum sahnesinde bir erkek çarşaf giyerek sahne çekilmiştir. Evli çift rolünde oynayanların da film boyunca muta nikahı kıymaları zorunlu kılınmıştır (Aktaş, 1997:132). Bu ve buna benzer nedenlerden dolayı yönetmenler sinemada uzun yıllar kadını konu alan filmler yapmaktan çekinmişlerdir. Ayrıca kadını sinemada gösterme zorluğundan dolayı kadınlar daha çok yönetmen, senarist, müzisyen gibi görevleri üstlenmişlerdir.

Sonuç olarak İran sineması 1979 devriminden sonra siyasal havaya paralel olarak şekil almıştır. İslami rejime uygun filmler üretilmesi için sinema kurumları ve dernekler açılmıştır. İran sineması için atılan en iyi adım Hatemi'nin Kültür ve İslami rehberlik Bakanlığına getirilmesi olmuştur. Hatemi ile birlikte İran sinemasında

reformcu eğilimler görülmeye başlamıştır. Devrimle birlikte kadın ve kadın konusu sinemadan çıkarılmış Hatemi döneminde kadın konusu yeniden ele alınmıştır.

İran sineması devlet denetimine girdiği ill yıllardan günümüze kadar geçirdiği süreçler hep siyasal değişim ekseninde olmuştur. Bu nedenle İran toplumunun siyasal ve kültürel yansımalarını, ülkenin içinde bulunduğ u sıkıntıları sinemada görmek mümkündür.

3.7.2. Kültür Politikasının Basına Etkileri

İran'ın devlet yayıncılığını yapmakla görevli yegâne kuruluş İran Radyo Televizyon Kurumu olup bu kurum harici İran'da özel kanalların yayın yapması yasaktır. İran Anayasası'nın 175. maddesi radyo ve televizyon yayıncılığ ının şartlarına değ inmektedir: "İran İslam cumhuriyeti radyo ve televizyonda kamuoyunun yayın ve beyan serbestliğı, İslami ölçülere uymak ve ülke yararına olmak suretiyle sağ lanmalıdır. İran İslam Cumhuriyeti Radyo Televizyon Kurumu Başkanı'nın atanması ve azli Rehberlik Makamı tarafından olup Cumhurbaşkanı, Yüksek Yargı Başkanı ve İslami Şûra Meclisi temsilcilerinden oluşan (her birinden bir kişi) bir konsey tarafından denetlenir." (İran İslam Cumhuriyeti Anayasası Madde 175). Kurumun çizgisi, yönetim biçimi ve gözetimini yasalar belirler. İran Radyo Televizyon Kurumu Başkanı Rehber tarafından beş yıllığına atanır ve başkan sadece rehber e karşı sorumludur.

Humeyni 1979'da İran'a döndüğünde devrim sonrası İran'da yapılacak radyo ve televizyon yayıncılığı hakkında yaptığı bir konuşmada sinema, radyo ve televizyona karşı olmadıklarını karşı oldukları şeyin kötü alışkanlıklar, medyanın gençleri geri bırakması ve enerjilerini boşa harcaması olduğunu dile getirmiştir. Kendilerinin modernliğ in kendisine karşı çıkmadıklarını ancak bunların doğuya özellikle de İran'a getirilmesi medeniyeti geliştirmek için değ il kendilerini barbarlığ a sürüklemek için kullanıldığını öne sürmüştür. Sinemanın insanları eğ itmek amacıyla kullanılması gereken modern bir icat olduğ u ancak bu amaçla değ il de gençliğı bozmak için kullanıldığını dolayısıyla yöneticilerinin haince politikalarının sebep olduğ u bu yanlış kullanımlara karşı çıktıklarını söylemiştir (Aktaş, 2020:148).

Cumhurbaşkanı Hatemi döneminde medya alanında dikkate değ er bir değ iş im ve rahatlama gerçekleşmiştir. Kamu fonlarından aldıkları desteğ in de etkisiyle 5'ten 26'ya çıkan günlük gazete sayısının toplam tirajı 1,2 milyondan 3,2 milyona

yükselmiştir. Dergi sayısı ise 778'den 1375'e çıkmıştır. 1986'da basılan toplam kitap adedi 28 milyon iken Hatemi döneminde 118 milyona yükselmiştir (Abrahamian, 2020b:191).

İran'daki 2009 seçimlerinden sonra gerçekleşen protesto hareketlerinde insanların kısa bir süre içerisinde organize olmalarını sağlayan internet devletin sıkı kontrolüne rağmen gelişmeye ve yayılmaya devam etmektedir. Özellikle sosyal medya ve internetteki bloglar siyasi bilinci yükseltmiş, sosyal ve siyasi değişim için kolektif eylemi teşvik etmiştir. 2000'lerden itibaren İranlıların kendilerini ifade edebilecekleri sosyopolitik konuları paylaşılabilecekleri ve kamusal tepkileri hazırlayabilecekleri alternatif bir siyasi iletişim alanı oluşturmuştur. 2014'te Cumhurbaşkanı Hasan Ruhani internetin yeni nesillerin dış dünya ile temas kurmaları ve bilim dünyasına açılmaları için gerekli bir alan olduğunu belirtmiş fakat baskın olan muhafazakâr elit bu konuda olumsuz tepki göstermiştir (Aktaş, 2020:149). İran yönetimi internet kullanımı aracılığı ile küresel kültürün kendi kültürlerine nüfuz etmesini engellemek için bazı sosyal medya uygulamaları yasaklanmıştır. Bunda halkın rejime yönelik protesto hazırlıklarını bu yolla sağlamalarının da etkisi vardır. Çünkü internet aracılığıyla birkaç saat içerisinde organize olabilen halk tepkilerini anında ve daha geniş çaplı gösterebilmektedir. İran yönetimi bunun farkında olup internet ağına müdahalesi ile halk arasındaki iletişimi istediği şekilde ve zamanda engelleyebilmektedir. Bu da olası geniş çaplı örgütlenme ve tepkilerin önüne geçmelerine yardımcı olmaktadır.

İran'da özel televizyon kanalları bulunmamakta ve diğer kitle iletişim araçlarının büyük bir çoğunluğu devletin kontrolü altındadır. Bu da resmî televizyon kanallarına karşı ön yargının oluşmasına neden olmuştur. Ülke dışından Farsça olarak yayın yapan BBC, Manoto ve İran International gibi kanalların İran'da yüksek oranda izlenmesi resmî kanallara olan güvenin azaldığını ve devletin bu mecraları kültür politikaları çerçevesinde yönlendirdiği sonucunu ortaya çıkarmaktadır. Günümüzde halkın sorunlarını gündeme getiren bir medyanın olmaması halk ile devlet arasındaki iletişimin kopmasına neden olmaktadır (Şafak, 2023:2-3).

3.7.3. Kültür Politikasının Dış Politikaya Etkileri

3.7.3.1. Devrim Sonrası Genel Hatlarıyla İran Dış Politikası

İslam Cumhuriyeti'nin dış politikadaki yeni söylemi anti-Amerikancı ve anti-siyonist bir söylem çerçevesinde gelişmiştir. Bu doğrultuda Amerika ve İsrail düşman ülkeler hâline gelmiştir. Devrimden sonra İran'ın dış politikasının hareket noktası Batı karşıtlığı ve İslam kimliği olmuştur. Humeyni'ye göre dünya ezan zenginler ve ezilen yoksullar olmak üzere iki gruba ayrılmıştır. Humeyni ABD, SSCB gibi ülkeler ile Avrupa ülkelerini dinsizler dünyası olarak da ifade ettiği zenginler grubuna; emperyalizmin pençesine düşmüş üçüncü dünya ülkelerini ise fakirler grubuna dâhil etmiştir. Bu kapsamda İslam Devriminin lideri Humeyni dış politikasını “Ne Doğu Ne Batı” yaklaşımı üzerine inşa etmiştir.

Humeyni'nin görüşleri doğrultusunda İran dış politikası doğu ve batının yaşam tarzını dinî inanç yoksunluğundan dolayı reddetmek ve devrimin diğer bölge ülkelerine ihraç edilmesiyle İran'ın İslam dünyasının en güçlü üssü olmasının yanında bölgedeki tek egemen güç hâline gelmesini sağlamak üzerine hedeflenmiştir. Buradan hareketle devrimden sonra İran'ın dış politikasına bakıldığında İslami özellikler dâhilinde şekillendiği ve rejimin diğer İslam ülkelerine ihraç edilmesinin hedeflendiği görülmektedir (Arı, 1998:147-148).

Emperyalizmin tümüyle kovulması ve yabancıların nüfuzunun önlenmesinin İran'ın temel hedeflerinden biri olarak kaydedildiği Anayasanın 3. maddesinde bilim, teknik, sanayi, tarım askerlik vb. alanlarda kendine yeterliğin sağlanmasının bir hedef olarak ortaya konduğu bir bölüm yer almaktadır. Ayrıca anayasada hiçbir yabancıya orduda ve ülkenin güvenlik güçlerinde görev verilemeyeceği belirtilen 145. maddeye dayanarak ülkede barışçıl amaçlarla da olsa yabancı bir üssün kurulamayacağı anayasal güvence altına alınmıştır (Mokhtarpour, 2013:8-9).

Devrimden sonra Geçici Hükûmet'in ilk Başbakanı Mehdi Bazargan ABD nüfuzuna karşı çıkarak bir denge politikası sağlamaya çalışmış, ekonomik ve siyasi açıdan tam bağımsızlığın gerçekleştirilmesini dış politikanın temel yaklaşımı olarak kabul etmiştir. Bu kapsamda İran'ın bağlantısız bir ülke olduğunu ilan ederek Doğu-Batı çekişmesinin dışında kalmaya çalışmış, uluslararası ilişkilerde bağımsız davranmayı hedeflemiştir (Sarı, 2016:44).

İran devriminden sonraki ilk yıllarda güdülen dış politika ilkeleri şu şekilde sıralanabilir:

- Mutlak tarafsızlık

- Uluslararası güç blokları ve ittifaklardan uzak kalmak
- Üçüncü dünya ülkeleri ile yakın siyasi ve ekonomik ilişkiler kurmak (Çetinsaya, 2002:296).

3.7.3.2. Humeyni Dönemi (1979-1988)

Devrim ile birlikte İran'ın dış politika ve uluslararası ilişkileri köklü değişiklikler geçirmiştir. Özellikle Şah döneminde ABD ile olan yoğun askeri, ticari ve siyasi bağlar tamamen kopmuştur. ABD için müttefik olan İran artık bir düşman konumuna gelmiştir.

Geçici Hükûmet ve Devrim Konseyinin kaldırıldığı sonraki dönemde cumhurbaşkanı olan Beni Sadr ülkenin tamamen izole edilmesine karşı çıkmış, pragmatistik bir yaklaşımla yeni rejimi tanıyan devletlerle ilişkiler içerisinde olunmasını ısrar etmiştir.

Devrim sonrası İran'ın ABD karşıtlığı İslami kaygılardan ziyade ABD'nin İran'a karşı izlediği politikalardan kaynaklanmıştır. Bunda ABD'nin Musaddık'ı devirmesi ve Şah'ın güçlendirilmesi için giriştiği gizli faaliyetlerin etkisi büyüktür (Sarı, 2016:214). İki ülke arasındaki askeri anlaşmaların iptal edilmesi, ülkede görev yapan Amerikalıların sınır dışı edilmesi ABD'nin Şah döneminde alınan silahları İran'a teslim etmemesi, Amerikalı yetkililerin ve basının İran'a karşı tutumları, ABD'nin Şah'ı ülkesine kabul etmesi, ABD'nin Tahran büyükelçiliğindeki rehine krizi gibi durumlar iki ülke ilişkilerine zarar vermiş ve zamanla açık bir düşmanlığa zemin hazırlamıştır (İzzeti, 2005:83).

Bu dönemde İran yetkililerinin ortak ve tutarlı bir şekilde savundukları şey ülkenin bağlantısız bir dış politika izlemesi gerektiği olmuştur. Ancak bu dönemde yaşanan iki gelişme İran dış politikasına büyük ölçüde yön vermiştir. Birincisi ABD'nin Şah'ı kabul etmesi üzerine 1979'da ABD büyükelçiliğinin işgal edilerek personellerinin rehin alınması olayı, ikincisi İran-Irak Savaşı'dır. Çünkü birincisi rejimin güvenliğine bir tehdit olarak algılanmış ikincisi ise doğrudan ülke güvenliğini hedef almıştır (Sarı, 2016:218).

Bu dönemde dış politikadaki gerilim ve anlaşmazlıkların merkezinde Irak ile devam eden savaş ve devrimin ihracı siyaseti vardır. Humeyni dış politikada Şiilere

öncelik vermiş ve İran'ı Şiiilerin koruyucusu ilan etmiştir. Bu dönemde İran'ın dış politikası stratejisi daha üst bir kimlik olan İslam vurgulanmış olsa da Şii nüfusu üzerine yoğunlaşmıştır (Güler, 2010:94).

Humeyni devrimden sonra İslam devrimi ideolojisini diğer Müslüman ülkelere ihraç etmek istemiştir. Bu düşünce ise Humeyni'nin "Devrim İslami'dir, sadece İran'a özgü değildir, tüm insanlık için bir kurtuluş yoludur. Bu yüzden, İslami bir hareket kendisini belirli bir ülke ile sınırlayamaz. Devrimimizi ihraç etmek istiyoruz dediğimizde, İran'da gördüğümüz ruhaniyet coşkusu dışarıya taşırmamızdır maksat..." sözlerinden anlaşılmaktadır. Devrim ihracı politikası doğrultusunda İran, Irak tarafından işgal edilen toprakları 1982'de geri almasına rağmen savaşı sonlandırmayıp Irak'ta İslami bir rejim arayışına girmiştir. İran'ın almış olduğu bu karar karşısında ABD ve bölgesel güçler Irak'ı destekleme kararı almış, böylece sekiz yıl süren kanlı bir savaş ortaya çıkmıştır. İran ayrıca devrimin ihracı siyaseti doğrultusunda 1980'den itibaren Lübnan'daki Şii hareketlere destek vermek amacıyla Devrim Muhafızlarını göndermiştir (Sarı, 2016:220).

3.7.3.3. Rafsancani Dönemi (1988-1997)

İran'ın devrimin ihracı politikasında başarılı olduğu söylenemez. Çünkü kolay hedef olarak gösterilen Irak'ta bile bu amacını gerçekleştirememiştir. Ancak Irak ile olan savaş İran'ın yeni rejiminin yerleşmesine hizmet etmiştir.

Humeyni'nin ölümünden sonra cumhurbaşkanı seçilen Rafsancani ile birlikte İran'ın uluslararası sistemle tekrar bütünleşme süreci de başlamış oldu. Meclis Başkanı olan Ali Ekber Haşimi Rafsancani'nin cumhurbaşkanı seçilmesi, Hamaney'in de "Rehber" olması İslam rejiminin yumuşak bir politikaya doğru adım atacağı umutlarını doğurmuştu. Yapıcı bir diplomasi açılımını gerçekleştirmeye çalışan Rafsancani döneminde pragmatist ve realist eğilimlerin arttığı görülmektedir (Yurdakurban, 2007:30). Rafsancani ve ekibinin genel anlamda dış politik düşünceleri; İran'ın savaştan kaynaklanan sıkıntılarını aşmak, yaşadığı acı izolasyon tecrübesi nedeniyle de dış dünya ile diplomatik ilişkileri geliştirmeye çalışmak şeklinde özetlenebilir (Nağısoy, 2019:85).

Uzun bir savaş döneminden çıkan İran Irak'a nazaran daha avantajlı bir konum elde etmiş, çatışmacı tavrını bırakarak politikasını işbirliği ve uzlaş zemininde

yürütmeye çalışmıştır. Bu bağlamda İran başta komşular olmak üzere özellikle Sovyetlerden ayrılan bütün ülkelerle iyi ilişkiler kurmak istemiş, bunu yaparken de Rusya'yı rahatsız etmemeye ve Sovyetlerden ayrılan devletlerin ABD'nin nüfuz alanına girmesini engellemeye dikkat ve özen göstermiştir. Bu dönemde İran'ın dış politikası “Hem Doğu Hem Batı Hem Kuzey Hem Güney” şeklinde tanımlanan bir açılım stratejisi olmuştur. İran bu strateji ile İran'ı uluslararası sisteme dahil etme ve ülkenin yalnızlığını kırmayı ayrıca İran'ın bölge coğrafyasında etkili bir güç olmasını hedeflemiştir (Sarı, 2016:229).

3.7.3.4. Hatemi Dönemi (1997-2005)

İran politikasındaki asıl değişim cumhurbaşkanına seçilen Hatemi ile birlikte kendini göstererek ılımlı ve yapıcı bir tutum sergilenmiştir. Hatemi döneminde İran gerek bulunduğu coğrafyada gerekse uluslararası alanda diplomasiye önemine vurgu yaparak Batı ve komşu ülkelerle diyalog içerisine girmiştir. Hatemi şiddet ve terörizmi kınayarak medeniyetler arası diyalog fikrini hayata geçirmek için uluslararası alandaki gerilimi düşürmeyi teşvik etmiştir. Basra Körfezi'ndeki komşularıyla iyi ilişkiler geliştirerek bu konudaki kararlılığını göstermiştir (Ramazani, 1388:15).

Hatemi ile birlikte İran dış politikasında radikal yaklaşımlar yerine ulusal çıkarları önceleyen kısa ve orta vadeli uzlaşmalar ve yakınlaşmalar ön plana çıkmıştır. Hatemi seçildikten sonra İran'ın dış politikasında köklü değişikliklere gidileceğini açıklamıştır. İran'ın yeni dış politikası içeride güvenlik dışarıda istikrar anlayışı üzerine oturtulmaya; yumuşama ve medeniyetler arası diyalog zemininde yürütülmeye çalışılmıştır. Hatemi dış politikada Amerika ile ilişkilerin düzeltilmesinden yana olarak İran'ın yalnızlığını kırmaya çalışmıştır Ayrıca bölgede barış ve güvenliğin devam etmesi için bölgenin dış güçlerin etkisinden arındırılması gerektiğini düşünmektedir. Hatemi ayrıca İsrail dışında İran'ın bağımsızlık ve çıkarlarına saygı gösteren bütün ülkeler ile ilişki kurulabileceğini söylemiştir. Böylelikle Hatemi Çin, Rusya, Japonya, Hindistan ve Avrupa ülkeleri ile olan ilişkilerin artırılmasına gayret etmesinin yanında Birleşmiş Milletler gibi uluslararası nitelik taşıyan örgütlenmelerde de daha aktif rol almayı öncelemiştir. Özetle Hatemi döneminde İran Arap komşularıyla ilişkilerini geliştirerek Kafkasya ve

Orta Asya'da yapıcı roller üstlenmiş ve Avrupa ülkeleri ile ilişkiler düzeltilerek uluslararası örgütlerle işbirliği içerisine girilmiştir (Mokhtarpour, 2013:33-35).

3.7.3.5. Ahmedinejad Dönemi (2005-2013)

Ahmedinejad'ın cumhurbaşkanı seçildiği döneme kadar iktidarda bulunan Rafsancani ve Hatemi'nin ülkenin uluslararası alandaki yalnızlığı konusundaki çözümleri içte demokrasi dışta ise Batılı devletler başta olmak üzere dünya ülkeleri ile uyumlu olmak olmuştur. Özellikle Hatemi iç politikada demokratikleşme ve dış politikada ise tansiyonu düşürme ve medeniyetler arası diyalog söylemi ile İran'ın dünya ile bütünleşmesi ve uyum içerisinde olması yönünde bir politika takip etmiştir (Ramazani, 1388:21).

2005 yılında cumhurbaşkanı seçilen Ahmedinejad iktidara geldiğinde yürütmeyi ele geçirerek yasama ve yargı erkini elinde bulunduran dinî kesim ile birlikte ülkede siyasi iktidara tamamıyla hükmetmiştir. Sonrasında ise Ahmedinejad bir din adamı kimliğine sahip olmamasına rağmen en muhafazakâr din adamından bile daha tutucu olduğunu göstererek Hatemi ve Rafsancani döneminde sürdürülen reform yaklaşımını sona erdirmiştir. Ahmedinejad'ın iktidara gelmesi ile birlikte iç politikada reformcu taraf dışlanmış radikal muhafazakarlar yönetimde etkin olmuştur (Mokhtarpour, 2013:42).

Bu dönemde Ahmedinejad dış politikada pragmatist yaklaşımların iflas ettiğini düşünmüş, bu kapsamda İran Batı ile olan pragmatist uyum sürecinden uzaklaşmaya başlamıştır. Ahmedinejad pragmatist fikre sahip kadroları tasfiye etmiş, dış politikada ise farklı bir bakış açısı geliştirmeye çalışmıştır. Ahmedinejad dış politikada tansiyonu düşüren politikadan vazgeçerek uzlaşmacı üslup yerine sertliğe dayalı bir yaklaşımdan yana olmuştur. Ahmedinejad'ın "İsrail yeryüzünden silinmelidir" sözüyle Batı ile olan uyum geleneği tamamen kopmaya başlamıştır. Ahmedinejad'ın dış politika tutumu Humeyni dönemi dış politikasının ilk yıllarıyla benzerlik göstermektedir. Bu bağlamda İran'ın dış politikası "güçlü gözükme, saldırgan olmak ve krizi farklı bir krize dönüştürerek çözmek" olmuştur (Mokhtarpour, 2013:44-45).

Ahmedinejad'ın dış politika öncelikleri; Irak'taki farklı Şii aktörlerle iletişim içerisinde olmak, Suudi Arabistan'la yaşanan gerilimi en aza indirmek, Orta Asya

ve Kafkasya’da İran’ın söz sahibi olmasını sağlamak, Çin ile işbirliğine gitmek, Filistin siyasetinde HAMAS üzerinden etkili olmak, Suriye ile birlikte hareket ederek bölgede Amerikan karşıtı bir çizgi oluşturmak, Lübnan’daki Hizbullah vb. örgütlenmelerle irtibatta olmak şeklinde olmuştur. İran’ın bu tutumundan ötürü ABD Savunma Bakanı Condoleezza Rice İran’ı terörizmin merkez bankası olarak tanımlamış, İran’ın özellikle Filistin ve Lübnan’da başta Hizbullah olmak üzere diğer terörist gruplara destek verdiğini dile getirmiştir. Ahmedinejad dış politikada izlediği radikal politikalarla, İran’ın nükleer enerji dosyası BM Güvenlik Konseyine devredilmiş ve böylece dört kez İran’ın aleyhine karar ve yaptırımlar çıkmıştır. Ayrıca bu dönemden itibaren İran rejiminden nükleer enerji programıyla ilgili daha detaylı bilgiler verilmesini ve ayrıca şeffaf olmalarını isteyen Uluslararası Atom Enerji Kurumu İran’la ilgili sürekli raporlar hazırlamıştır. Ancak İran rejimi Uluslararası Atom Enerji raporlarını ve ayrıca BM Güvenlik Konseyinin kararlarını hiçe sayarak tam hızla nükleer programını ileriye götürmüştür. Bundan dolayı hemen her gün İran’a karşı yeni ambargo kararları onaylanarak ülkenin ekonomisi sekteye uğratılmış ve zaman içinde hükûmet iç politikada başarısız olması ile beraber dış politikada izlediği radikal politikalar neticesinde Batı ile sorunları artırarak her zaman İran’a karşı savaş senaryolarını gündemde olmasına neden olmuştur (Nağisoy, 2019:58)

3.7.3.6. Hasan Ruhani Dönemi (2013-2021)

Cumhurbaşkanı Hasan Ruhani’nin döneminde en önemli dış politika gündemi nükleer mesele ve ekonomi olmuştur. Ruhani bu dönemde dış politika yaklaşımını “yapıcı etkileşim ve itidal” kavramları çerçevesinde şekillendirmiştir. Uluslararası arenada yapıcı etkileşim içinde ilişkileri sürdürmek isteyen Ruhani başta ABD olmak üzere Batılı ülkelerle iyimser ilişkiler içerisinde nükleer meselede anlaşma sağlayarak İran’a yönelik yaptırımları kaldırmayı ve ülke ekonomisini rahatlatmayı hedeflemiştir. Bu kapsamda 2015 yılında nükleer mesele konusunda mutabakata varılmış ancak Donald Trump’ın ABD başkanı seçilmesi ile birlikte İran’a yönelik politikalarında yaşanan değişim ile İran-ABD ilişkilerinde yaşanan kısmi yumuşama süreci zarar görmüştür (İram, 2017:16). Buna karşın Ruhani’nin İran’ın demokratikleşmesine yönelik çabaları ve seçim sürecinden önce vatandaşlık hakları bildirgesini yayınlaması Avrupa ile olan ilişkilerin gelişimi açısından önemli altyapı oluşturmuştur (İram, 2017:17).

2015'te yapılan nükleer anlaşma Ruhani döneminin en önemli başarısı olarak görülmektedir. Çünkü belirli kısıtlamalar olsa da İran'ın nükleer hakları tanınmış, İran BM Sözleşmesinin yedinci bölümünden (uluslararası güvenliğe tehdit değerlendirmesi) çıkarılmış ve bu konu ile ilgili yaptırımlar büyük ölçüde hafifletilmiştir. Ancak Trump'ın nükleer anlaşmadan çekilmesi İran üzerindeki ekonomik ve siyasi baskıları yeniden artırmıştır. ABD'nin bu tutumuna karşı İranlı yetkililer nükleer anlaşmaya bağlı kalacaklarını vurgulamıştır (Sinkaya, 2017:26).

Ruhani'nin dünya ile yapıcı ve etkili ilişkiler kurulmadıkça hak edilen sürdürülebilir milli kalkınma hedeflerine ulaşamayacağı ve izolasyonla hiçbir ülkenin ilerleyemeyeceği görüşleri doğrultusunda bu dönemde ekonomi konusunda devletçi ve korumacı politikalar terk edilerek uluslararası ekonomi ve finans sistemine dâhil olunması, ekonominin dışa açılması, kamu iktisadi teşebbüslerinin özelleştirilmesi ve piyasa ekonomisi savunulmuştur (Sinkaya, 2017:27)

Genel itibarıyla Ruhani dönemi dış politikası gereksiz gerilimlerden kaçınmak ve uluslararası ve bölge ülkeleri ile yapıcı ilişkiler içinde olmak ilkeleri doğrultusunda şekillenmiştir.

3.7.3.7. İbrahim Reisi Dönemi (2021-2024)

Hiçbir ılımlı ve reformist adayın yer almadığı ve katılımın rekor düzeyde düşük olduğu 2021 seçimlerinde zafere ulaşan İbrahim Reisi muhafazakâr bir yapıya sahiptir. Reisi ilk basın toplantısında dış politikada önceliğin komşular olacağını söyleyerek İran'ın balistik füze programı ve bölgesel siyasetinin müzakere konusu edilemeyeceğini net bir şekilde belirtmiştir. Ayrıca ABD başkanı ile görüşüp görüşmeyeceğine yönelik bir soru üzerine net bir şekilde hayır cevabını vermiştir (Caner, 2021:1).

Dış politikada “dostlarımızı çeşitlendirmeliyiz” söylemi ile birlikte yönünü Asya'ya ve bölge ülkelerine çevirmiştir. Bu çerçevede Rusya ve Çin ile kalkınma ve işbirliği anlaşmaları imzalamıştır. İran, Reisi döneminde Şangay İşbirliği Örgütü ve BRICS'e¹⁹ üye olmuştur. Özetle Reisi ile birlikte İran; dış politikada dostlarını

¹⁹ Gelişmekte olan ülkelerin uluslararası konularda daha çok söz sahibi olmasını isteyen Brezilya, Rusya, Hindistan ve Çin 2006'da, "BRIC" grubunu kurmuştur. Grup adını, bu ülkelerin İngilizce baş

çeşitlendirmeye, yönünü Asya'ya ve bölge ülkelerine çevirerek komşularıyla ilişkilerini normalleştirmeye ve ABD yaptırımlarına rağmen kendisini dünyaya Entegre etmeyi hedefleyen politikalar izlemeye çalışmıştır (Şahin, 2024: 2-3).

İbrahim Reisi aşırı muhafazakâr yapısı ve bir bin adamı olması hasebiyle Hamaney sonrası Dini Liderlik için en güçlü isim olarak kabul edilmekteydi. Ancak Reisi 19 Mayıs 2024 tarihinde kendisini taşıyan helikopterin düşmesi sonucu hayatını kaybetmiştir. Helikopterin suikast sonucu düşürüldüğü söylentileri gündeme gelmiş, İsrail yahut ülke içinde bazı siyasi gruplar tarafından suikastın gerçekleştirildiği iddialar arasında yer almaktadır (URL-12).

3.7.3.8. İran Dış Politikasının Sonuçları

Devrimden sonra İran'ın dış politikasındaki değişim 1989 yılında Humeyni'nin ölümü ve sonrasında Rafsancani'nin cumhurbaşkanlığına gelmesi ile değişime uğramaya başlamıştır. Bu dönemde cumhurbaşkanlığına seçilen Rafsancani İran'ın dış dünyayla ilişkilerini düzeltmeye çalışmış, dış politikada pragmatizmin belirleyiciliği artmıştır. Ardından ise 1997'de Rafsancani'den sonra cumhurbaşkanlığına seçilen Hatemi ile birlikte kendini göstermiştir. Hatemi ile birlikte İran gerek bulunduğu coğrafyada, gerekse uluslararası alanda imaj tazeleme yoluna gitmiş ve uluslararası ilişkilerde diplomasi seçeneğine başvurmuştur (Güler, 2010:75). Bu sayede İran hem bölgede ve hem dünyada güçlü ve saygın bir devlet olma yolunda ilerlemiştir. Ancak Hatemi'den sonra İran cumhurbaşkanlığına seçilen Ahmedinejad, 1989 yılından beri izlenen ılımlı politikanın aksine radikal ve sertlik yanlısı politika takip etmiştir. Ahmedinejad döneminde nükleer faaliyetlerin hızlandırılması, “İsrail haritadan silinmelidir” ve “Yahudi soykırımı yoktur” söylemlerinin dile getirilmesi İran'ı dış politikada zor duruma sokmuştur. Daha doğrusu Ahmedinejad döneminde nükleer çalışmalar nedeniyle İran uluslararası camiadan dışlanmakla birlikte bölge ülkeleri nazarında yeniden Şiiliği destekleyen ülke olarak görülmüş ve dolayısıyla bu dönemde İran ekonomik sıkıntılar, yolsuzluk, gelir dağılımındaki adaletsizlikler gibi karmaşık problemlere maruz kalmıştır. Ruhani döneminde ise nükleer mesele ve ekonomik

harflerinden almaktadır. 2011'de Güney Afrika'nın da katılımıyla grubun adı "BRICS" olmuştur (URL-13).

açılım en önemli gündem olmuştur. İbrahim Reisi'nin seçilmesiyle birlikte İran yönünü komşularına dönerek ilişkilerini normalleştirmeye çalışmıştır.

Her ne kadar İran dış politikası cumhurbaşkanlarının dönemlerine göre tasnif edilse de karar merciinin Dini Lider olduğu gerçeği göz ardı edilmemelidir. Cumhurbaşkanları sadece uygulayıcı konumda olup Dini Lider'in çizdiği sınırlar dâhilinde hareket etmektedirler.

3.7.4. Kültür Politikasının Beluçistan Özelinde Azınlık Politikalarına Etkileri

İran İslam Cumhuriyeti'nin etnik ve dini azınlıklara yönelik politikası kendi Şii ve Fars temelli ulusal kimliğinden taviz vermemek ve buna yönelik muhtemel tehdit oluşturacak unsurlara temkinli davranmak üzerine kuruludur.

Pehlevi döneminde Fars temelli bir ulus devleti modelinin benimsenmesinden dolayı yerel gelenek ve kültürün güçlendirilmesine yönelik her türlü eylemin İran'ın ulusal bağımsızlığına bir tehdit olarak algılanmıştır. Bu bağlamda ana dilde eğitim, kültürel faaliyetler ve azınlık dillerinde yapılacak her türlü yayın yasaklanmıştır. İslam Devrimi'nden sonra ise Pehlevi politikaları paralelinde azınlık haklarına birtakım kısıtlamalar getirilmiştir. İran Anayasası'nın 15. maddesinde basın ve kitle haberleşme araçlarında yerel dillerin kullanılmasına izin verilmiş olsa da İran bu konuda temkinli davranmaktadır. Çünkü yerel dillerin ve kültürlerin güçlendirilmesi etnik ve dinî azınlıkların ileride bağımsızlık talepleriyle siyasi bir eyleme dönüşeceğine dair bir tedirginlik yaratmaktadır (Kocatepe, 2020:77).

İslam Cumhuriyeti Anayasası 1979 yılında yapılan İslam Devrimi sonrası gerçekleştirilen referandum ile yürürlüğe girmiş, 1989 yılındaki değişikliklerle günümüzdeki hâlini almıştır. 177 maddeden ibaret olup 13. maddede yalnız Zerdüşti, Musevi, Hristiyan İranlılar kanun dairesinde dinî merasimlerini icrada serbest olan azınlıklar olarak belirtilmiş ve kendileriyle ilgili dinî öğretimlerinde kendi yollarında davranabilecekleri ifade edilmiştir. 14. maddede İran İslam Cumhuriyeti'nin gayrimüslimlere İslam'ın iyi ahlak kuralları, dürüstlük ve adalet ile muamele ve onların insan haklarına riayet etmekle görevli olduğu; 15. maddede yerel dillerin kendi dillerinde basında ve kitle haberleşme araçlarından yararlanmasının ve okullarda bunun edebiyatının öğretilmesinin Farsçanın yanında serbest olduğu ifade

edilmiştir. Ayrıca 64. madde gereğince Zerdüşter ve Museviler birer temsilci, Ermeniler iki temsilci, Asuriler ve Keldaniler beraber bir temsilci olmak üzere azınlıklar 5 üye ile Mecliste temsil edilebilmektedir.

İran İslam Cumhuriyeti Anayasası'nda Hristiyan, Yahudilik ve Zerdüştlük dinleri azınlık dinleri olarak kabul edilmiş olmasına rağmen Sünniliğin tanınmasına yönelik bir ibare bulunmamaktadır. Ancak bunun yanında Hanefi, Hanbeli, Maliki, Şafi ve Zeydiye gibi İslam mezheplerine de saygı duyulacağı belirtilmiştir.

Pehlevi yönetiminin kendilerine uygulamış olduğu politikalardan rahatsızlık duyan etnik gruplar devrime giden süreçte Humeyni'nin "İran'daki tüm etnik azınlıklar için eşitlik" sloganı etrafında Humeyni'ye ve devrime destek vermişlerdir. Ancak devrimden kısa bir süre sonra kurulacak olan Şiilik ve Farslılık esaslarına dayalı İslam devletinde etnik farklılıklar ve talepleri dışarıda bırakılmıştır. Bu durum etnik gruplar arasında memnuniyetsizlik meydana getirmiştir. Özellikle temel hakların elde edilmesinde ısrarcı olan başta Beluçlar olmak üzere azınlıklara yönelik İslam Cumhuriyeti'nin cevabı sindirme politikası olmuştur. Humeyni'den sonra rehber seçilen Ayetullah Ali Hamaney de dinî azınlıklara yönelik Farsça ve Şiilik üzerinden sindirme politikalarını sürdürmüştür (Kocatepe, 2020:151).

İran, bünyesindeki etnik ve dinî azınlıklara yönelik son derece katı bir politika uygulamaktadır. Başkan Yardımcısı Sayed Mohammad Ali Abtahi'nin Huzistan'ın etnik yapısını değiştirme ve eyaletteki Arap dili ve kültürünü ortadan kaldırma prosedürü hakkında hükûmet birimlerine gönderdiği bir mektup durumu net bir şekilde ortaya koymaktadır. Gönderilen mektup Cumhurbaşkanı Hatemi'nin ekibinden bir üye tarafından doğrulanmıştır. Mektupta 10 yıl içerisinde Huzistan'ın Arap nüfusunun toplam nüfusunun üçte birine indirilmesi, nüfusun geri kalanının Farsça konuşanlardan oluşturulması; bölgeye diğer etnik grupların özellikle Türklerin yerleştirilmesi; eğitimli Arap nüfusunun Tebriz, İsfahan ve Tahran'a yerleştirilmesi; şehirlerin, köylerin, sokakların Arapça isimlerinin yerine Farsça isimler konularak bölgedeki bu etnik grubun varlığına dair delillerin ortadan kaldırılması gerektiği yer almaktadır (URL-4).

Beluçistan²⁰ denilen bölge İran, Afganistan ve Pakistan sınırını kapsamakta olup İran'ın güneydoğusunda yer alan geniş ve dağlık bir bölgedir. Nüfusları net olmamakla birlikte 20 milyon civarı olduğu tahmin edilmektedir. İran'da yaşayan Beluç nüfusunun ise 2 milyon civarında olduğu düşünülmektedir. Pakistan'da yaşayan Beluçların ayrılıkçı taleplerinin İran'da yaşayan Beluçları da etkilemesinden tedirginlik duyan İran istatistiksel olarak burada yaşayan Beluç sayısını kasıtlı olarak düşük gösterdiği söylenmektedir (Kocatepe, 2020:3)

Beluçistan İran'ın en yoksul bölgelerinden biridir. Bölge insanı geçimini hurma ticareti yahut balıkçılıkla sağlamaktadır. Ayrıca kaçakçılık da yaygın olarak yapılmaktadır. Beluçlarda ataerkil bir toplum yapısına dayanan geleneksel bir yaşam tarzı mevcut olup çoğu köylerde veya küçük şehirlerde ikamet etmektedirler. İran'da az da olsa yapılan bilimsel çalışmalarda Beluçların dil, din, kültür ve tarih bakımından farklı olduğu ancak İran milletinin bünyesiyle uyum ve benzerlik taşıdığı vurgusu yapılmaktadır. Beluçların kendilerini İran kökenli saydıklarından da bahsedilmiştir. Ayrıca Batılı devletlerin de kendi çıkarları doğrultusunda bölgeye müdahale ettikleri ifade edilmiştir (Hafezniya vd. 1390).

Beluçistan stratejik konumu itibarıyla de Hürmüz Boğazı'nı kontrol eden ve Arap Denizi aracılığıyla Hint Okyanusu'na açılan, Hindistan ve Çin başta olmak üzere küresel güçlerin dikkatini çeken bir coğrafya konumundadır. Ayrıca bölge Taliban ve El Kaide unsurlarının mevzilendiği bir yer olarak bilinmektedir (Tüysüzoğlu, 2015:41)

İran'ın bölgeyi ekonomik olarak ihmal etmesi sonucu yoksullaşma artmış; birçok köy su, elektrik, ulaşım ve sağlık gibi temel hizmetlerden yoksun kalmıştır. Bölgede özellikle kız çocuklarında okuma yazma oranları çok düşük seviyelerde seyretmekte ve okullarda Farsçanın tek dil olarak kullanılması birçok öğrencinin okulu bırakmasına neden olmaktadır (Kocatepe, 2020:153).

Beluçlar iklim ve coğrafya koşullarının uygun olmaması ve İran hükûmetlerinin yalnızlaştırma politikaları nedeniyle İran'daki ortalama yaşam standartlarının çok altında bir hayat sürmektedirler. Beluçlar Beluçça dilini

²⁰ Çalışmada bu terim Farsça yazılışı (بلوچستان) dikkate alınarak “Beluçistan” ve “Beluçlar” şeklinde kullanılmıştır.

konuşmakta ve Sünni mezhebi inanca sahiptirler. Bu yönleriyle Farslılık ve Şiilik üzerine kurulu İran ulus kimliğinden ayrılmaktadırlar (Eker, 2020:23).

Beluçlar Şii ve Farsi ulusal kimliğini benimseyen İran yönetimi tarafından etnik, dinî ve kültürel farklılıklar nedeniyle asimilasyon politikasına maruz kalmışlardır. Bu politika Rıza Şah'ın 1928 yılında bu bölgeyi İran topraklarına katmasıyla başlamış ve bölgede farklılaştırma politikası yoğun bir şekilde uygulanmıştır. Bu dönemde birçok Beluç İran'ın farklı bölgelerine zorla göç ettirilmiştir. Beluçistan'da birçok yer adı Farsça isimlerle değiştirilmiştir. Bu, aşiret kimliklerine de yansımıştır. Bu bağlamda her Beluç'a Farsça bir soyad verilmiştir (Boğatemur, 2019:24).

Beluçlar 1979 sonrası etnik azınlık olmaktan çıkıp dinî bir azınlığa dönüşmüştür. Humeyni'nin Beluç Sünnilerinin lideri Mevlana Abdülaziz'e devrim sonrası hükûmetin siyasi yapısında orantılı bir güç payı elde edeceklerinin sözünü verdiği iddia edilmektedir. Ancak devrimden kısa bir süre sonra İslam Cumhuriyeti'nin Anayasası'nın kabul edilmesi bu sözün tutulamayacağını göstermiştir (Gamshadzehifar ve Kamal, 1390:66).

1979 İran İslam Devrimi'nden sonra aşiret liderlerinin Şah'a olan bağlılıklarından ötürü yeni rejim tarafından güvensizlik duyulmuş bu da aşiret liderlerinin toplumdaki nüfuzunun erimesine neden olmuştur. Buna din adamları da destek vermiştir. Devrimle birlikte gelen yönetimin Şii olması Beluçları tepki olarak din adamlarına destek vermeye sevk etmiştir. Böylece din adamlarının nüfuzu artmıştır. Din adamları konumlarının yükselmesini yönetimin Şii karakterde olmasına borçludur (Boğatemur, 2019:47).

Pehlevi döneminde dinî kimlikleriyle ön plana çıkmayan Beluçlar devrimden sonra dinî kimliklerini vurgulamaya başlamıştır. Ayrıca devrimden önce bir arada barış içerisinde yaşayan Sistan Şiileri ile Beluçistan Sünnileri devrimden sonra devletin kışkırtma politikaları dolayısıyla çatışma yaşamışlardır. Ayrıca Şiiler cenaze törenlerini düzenleme noktasında serbest bırakılmışken Sünnilerin kamusal alanlarda cenaze töreni düzenlemeleri yasaklanmıştır. Ülkede birçok kilise bulunmasına rağmen Sünnilerin yaşadığı bölgelerde cami bulundurulması yasaklanmış ve var olanların da bir kısmı çeşitli gerekçelerle yıkılmıştır. 1993 yılında Meşhed'in en büyük Sünnî camisi olan Şeyh Feyz Camisinin yıkılması ve bu durumu protesto etmek amacıyla toplanan

kalabalığa güvenlik güçlerinin ateş açması sonucu onlarca Beluç'un hayatını kaybetmesi Beluçlarla İran yönetiminin arasını iyice açmıştır. Ayrıca 2007 yılında Beluçistan'da Ebu Hanife Camisinin lisansının uygun olmaması nedeniyle yıkılması Beluçların İran yönetimine karşı tepkilerini artırmıştır. Bölgede uyuşturucu ticareti ve kaçakçılığın yaygın olmasından ötürü de devlet bu durumu bahane ederek keyfi olarak birçok Beluç'u tutukladığı veya infaz ettiği de iddia edilmektedir (Kocatepe, 2020:183-187).

Beluç dili Beluçların kimliğinin kanıtı olması dolayısıyla onu korumak ve geliştirmek için gayret sarf etmektedirler. İran yönetiminin Beluçlara yönelik asimilasyon politikasına rağmen Beluçlar kültürlerini ve sözlü anlatım geleneklerini korumayı başarmışlar. Üstelik bu baskı Beluçların kendi kültürlerini koruma noktasındaki isteklerini de perçinlemiştir. İran yönetimi ise Beluçların dilini halka açık yerlerde ve resmîyette yasaklamış ve bu dilde yayımlanan gazete ve dergileri yasa dışı olarak ilan etmiştir.

İran hükûmetinin bu uygulamalarına karşı Beluçlara eşit haklar verilmesi için mücadele etmek maksadıyla 2022 yılında Abdülmelik Rigi tarafından Cundullah (Tanrı'nın askerleri) terör örgütü kurulmuştur. Hatemi döneminde ılımlı havada müzakereler devam etmiş olsa da 2005 yılında Ahmedinejad'ın cumhurbaşkanı seçilmesiyle müzakereler sona ermiş ve ayrımcılık politikaları artarak uygulanmaya devam etmiştir. Ahmedinejad ile ılımlı hava yerini çatışmaya bırakmıştır. Bu konuda İran hükûmeti ülkedeki tüm medya üzerinde kontrol yetkisine sahiptir. Medyada Beluçlar ABD ve İsrail ile işbirliği yapmakla suçlanmakta; Beluçların terörist eylemleri ve İran hükûmetine karşı düşmanlık besledikleri halka sunulmaya çalışılmaktadır (Kocatepe, 2020:192-202).

Beluçistan'daki Sünni camilere ve diğer dinî kurumlara hükûmet tarafından herhangi bir fon sağlanmamaktadır. Tamamen Beluç Sünnilerinin gönüllü bağışlarına bağımlı olarak varlıklarını sürdürmektedir. Pehlevi döneminde bölge halkının Sünniliği hoşgörü ile karşılanmış ve etnik bir azınlık olarak görülmüştür. Ancak 1979 İran İslam Devrimi'nden sonra devletin resmî dinin Şiilik olmasından ötürü Beluçlar dinî azınlık olarak kabul edilmiştir. Beluçların Pehlevi döneminde dinî yönlerinin bir önemi yok iken İran İslam Cumhuriyeti döneminde Şiiliğe yönelik bir tehdit unsuru olarak görülmüştür (Gamshadzehifar ve Kamal, 1390:93)

Merkezi hükûmetin etnik farklılıklara yönelik ayrımcı politikaları Beluç halkının farklılığını artırmıştır. İran'da araştırmacılar bölgedeki yoksulluk işsizlik ve ekonomik sorunların tüm krizlerin temelini oluşturduğunu ve İran'ın etnik meselelerini planlayanların bu bölgedeki ekonomik kalkınmaya özel önem vermeleri gerektiğini belirtmişlerdir. Ayrıca Belucistan'ın coğrafi olarak merkeze uzak olmasından dolayı ülke merkezi ile bu bölgenin ortak noktalarının dikkate alınarak bu ortak noktaların güçlendirilmesinin gerekliliği de ifade edilmiştir (Alipour vd. 1390:141-142).

Kendilerinin yakındığı en önemli olaylardan biri devlet tarafından bölgeye gönderilen yöneticilerin Beluç karşıtı olmalarıdır. Bu durum Pakistan'da da söz konusudur (Tüysüzoğlu 2015:65).

Buna karşın hükûmet yetkilileri devletin kendilerine herhangi bir ayrımcılık ve ön yargısının olmadığını ifade ederek Beluçistan halkını “İslam Birliği” söylemi etrafında birleştirmeye çalışmaktadır.

3.7.5. Kültür Politikasının Kadın Hareketlerine Etkileri

Kadınların erkeklerle eşitsizliğini temel alan hukuk yasaları; kadını ikinci planda ve erkeğe göre daha kusurlu kabul eden, küçümseyen kültürel tutumlar İran'da kadın mücadelesinin konusunu oluşturmaktadır. Bu mücadelenin amacı kadın erkek eşitliğinin sağlanması ve kadının insan onuruna önem verilmesidir (Lorestan, 1382:34).

İran'da modern dönemdeki ilk örgütlü kadın hareketinin başlangıcı olarak Meşrutiyet Dönemi gösterilebilir. Meşrutiyet Dönemi'ne kadar İran'da anayasal olmayan bir monarşi mevcuttu. Batı'da ortaya çıkan değişim ve dönüşüm doğu ülkelerini de etkilemiştir. Bu bağlamda İran'da ilk kez kadın sorunlarına yaklaşımın değiştirilmesi ve kadına yönelik geleneksel anlayış ve tutumun yeniden düşünülmesi çağrısında bulunan bir söylem ortaya çıkmıştır. Kadınların mevcut durumları eleştirilerek ve Batılı kadınlarla kıyaslanarak eğitim, oy hakkı ve özgürlük gibi konular ele alınmıştır. Meşrutiyet ilan edilmiş ancak kadınlar hala oy kullanma ve Mecliste temsilci olma hakkına erişememiştir. Bu bağlamda toplumsal cinsiyet taleplerinin yerine getirilmesi için kadınlar iki alanda mücadele vermekteydi. Bu mücadeleler yalnızca erkeğin otoritesini tanıyan geleneksel aile biçimine karşı olan ve

diğeri ise otoriter hükûmete yönelik mücadeleydi. Ayrıca ilk defa bu dönemde kadın haklarının elde edilmesi amacıyla dernekler kurulmuştur (Malmiri vd., 1397: 125).

Pehlevi Dönemi'nde Rıza Şah ülkeyi modernleştirme çabaları kapsamında kadınların toplumda daha çok yer almasına yönelik birçok girişimde bulunmuştur. Kadınlar toplumsal hayatta daha fazla söz hakkına sahip olmuş bu da daha feminen tutumlar sergilemelerine neden olmuştur. Rıza Şah dönemi sona erdiğinde İran toplumuna özgürlük ve göreceli demokrasi için açık bir alan sağlanmıştı. Bu ortamda kadınlar da taleplerini ifade etme olanağı bularak özel kadın örgütleri şeklinde kendilerini örgütleyebilmişlerdir. Muhammed Rıza Şah döneminde toplumsal hayatta daha fazla yer edinen kadınlar, erkeklerle eşit ücret alma ve kadınların sosyal ve siyasal haklarını savunma, kadınların sömürülmesine karşı mücadele etme konularında taleplerde bulunmuşlardır. Bu dönemde kadın haklarını savunmayı amaçlayan çok sayıda gazete ve dergi de bulunmaktaydı. Ayrıca bu dönemde kadın hareketleri sonucunda kadınlar oy kullanma hakkını elde etmişlerdir (Malmiri vd., 1397:134).

İran İslam Devrimi'nden sonra Pehlevi dönemindeki kadınların haklarının birçoğu ellerinden alınmış, kadınlar toplumsal statü olarak geri plana atılmıştır. Kadın evde aile bakıcısı ve ev işlerinden sorumlu kişi olarak görülmüştür. Devrime giden süreçte Şah karşıtı hareketlere destek veren kadınlar devrimden sonra kurulan yeni rejimde haklarının birçoğunun ellerinden alınmasına tepki olarak devrimi izleyen mart ayında Tahran başta olmak üzere birçok şehirde gösteriler düzenlemiştir. Düzenlenen bu gösteriler Humeyni taraftarı küçük gruplar tarafından sert şekilde bastırılmış, engellenmiştir. Özellikle örtünme zorunluluğuna karşı tepki gösteren kadınlar İran hükûmeti tarafından yok sayılmış üstelik devrime verdikleri destek inkâr edilmiştir.

Yeni hükûmet tarafından kadın erkek arasındaki doğal eşitsizlikler yaratılmış kuralları olarak kabul edilmiş ve erkek egemen bir toplum oluşturulmaya çalışılmıştır. Devrimden sonra kadınların konumu İslami öğretiler üzerinden yeniden tanımlanmıştır. Çeşitli platformlarda kadınların dile getirdikleri talepler hukuki eşitsizliklerin giderilmesi, çocukların velayeti, boşanma hakkı, çalışma ve güvenlik haklarının eşitliği konularında olmuştur.

İran'da bu konuda yapılan çalışmalar kadın erkek arasında bir eşitsizliğin olmadığı aksine var olan düzenin kadınların onurunu ve doğuştan gelen değerini

korumak için koruyucu önlemler içerdiğini ileri sürmüştür. İran dışında yapılan çalışmalar ise daha çok kadınların kıyafet serbestliği, hukuki eşitlik ve siyasal katılım konularındaki eleştirileri kapsamaktadır.

Kadın hareketlerine dinî kesimin tepkisi kadın özgürlüğünün kadın erkek ilişkilerini düzenleyen geleneksel düzenin zayıflamasına yol açtığı ve İslam kültürüne özellikle de Şii kültürüne ölümcül bir darbe indirdiği yönündeydi (Atarzade, 1384:114).

İran İslam Cumhuriyeti'nde başörtüsü takma kuralına uymama suçu İslam Ceza Kanununun 638. maddesine göre düzenlenmiştir. Bu maddeye göre sokaklarda ve kamusal alanda başörtüsü takmadan görünen kadınlara 10 günden 2 aya kadar hapis cezası veya 50 bin riyalden 500 bin riyale kadar para cezası verilmektedir²¹ (Musavadi, 1399:125).

Devrimden sonra Humeyni İran'a döndükten kısa bir süre sonra kadınların hâkim olmalarını yasaklamış ve iki kadın şahitliğinin tek bir erkek şahitliğine eşit olduğunu ilan etmiştir. Ayrıca kamusal alanlarda kadınlara başörtüsü takma zorunluluğu getirilmiştir. Kadınlar takip eden 8 Mart gününde birçok şehirde protesto gösterilerinde bulunmuştur. (Tinas ve Tok, 2024:138)

Kadınlar devrimden hemen sonra yapılan gösterilerde devrimi eleştiren ilk kesim oldukları için yabancı güçlerin maşası veya Pehlevi taraftarı olma gibi suçlamalarla itham edilmelerinin yanında protestoya katılanların uyuşturucu kullandıkları iddia edilmiştir. Gösteriye katılan kadınların birçoğu “Devrimi biz bunun için yapmadık.” cümlesini çok kere kullanmışlardır (Baherirad, 2023:469; Tandoğan, 2021:226).

1981 yılına gelindiğinde kadınlar devrime kadar elde ettikleri hakların tamamına yakınıni yitirmiş durumdaydılar. İran hükûmeti kadınları politikaları gereğince “asıl yerleri olan” evlerinde tutmak amacıyla kreşlerin kapatılması, erken emeklilik hakkının verilmesi, kadınların gelirlerinin eşlerine aktarılması, hicaba uymayan kadınların işlerinden kovulması, doğum kontrolü ve kürtajin yasaklanması, kadınların seyahat etmek ve yurt dışında eğitim almak için eş veya akrabalarından izin

²¹ Mehsa Emimi olaylarının üzerine 2023'te örtünmeyle ilgili yeni bir düzenleme getirilmiştir.

alması gibi uygulamaları yürürlüğe koymuştur (Tinas ve Tok 2024:138; Tandoğan, 2021:216).

Humeyni'den sonra Rafsancani ve Hatemi dönemlerinde biraz daha ılımlı bir hava hâkimdi. Ancak yine de devletin çizmiş olduğu kesin sınırlar dışına çıkılamamaktaydı. Bu dönemde dikkat çeken olaylardan biri 1991'de görev yaptığı Tahran Üniversitesinden başörtüsü kuralına uymadığı gerekçesi ile atılan Homa Darabi'nin 1993 yılında Hicap Kanunu'nu protesto etmek amacıyla kendini yakarak intihar etmesi olmuştur (Darabi, 2000:1-6).

2005 yılında Ahmedinejad'ın seçilmesi ile hicap konusunda daha katı bir tutum sergilenmiş aynı yıl Ahlak Polisi²² birimi kurulmuştur. Ahlak polisleri hicabın denetlenmesinden sorumlu olup geniş yetkilerle donatılmıştır.

2010'lardan sonra dikkat çeken ve sosyal medya aracılığı ile dünyaya yayılan iki önemli kadın hareketi vardır. Birincisi Beyaz Çarşamba Hareketi diğeri ise Mehsa Emami'nin ölümü sonrası yapılan protestolar. 2014 yılında Mesih Alinejad başı açık bir şekilde araba sürdüğü videosunu Facebook hesabı üzerinden paylaşarak Benim Gizli Özgürlüğüm (My Stealthy Freedom) kampanyasını başlatmıştır. Mesih Alinejad İran'da örtünme zorunluluğundan şikâyetçi olan birçok kadına çağrıda bulunarak başörtüsü olmadan çekildikleri fotoğrafları “Benim Gizli Özgürlüğüm” adlı Facebook sayfasında paylaşmalarını istemiştir. Bu çağrıya pek çok İranlı kadın karşılık vererek sayfaya başları açık şekilde çekildikleri fotoğraflarını yüklemişlerdir (Irak, 2022:845). İki gün içerisinde 30 bin İranlı kadın başörtüsüz fotoğrafını “Benim Gizli Özgürlüğüm” adlı Facebook sayfasına yüklemiş ve iki hafta içinde sayfayı beğenen kişi sayısı 200 bin olmuştur²³.

2017 Mayıs ayında Mesih Alinejad yeni bir eylem çağrısında bulunarak İranlı kadınlardan örtünme zorunluluğuna tepki göstermek amacıyla her çarşamba günü kamusal alanlarda beyaz başörtüsü takmalarını veya beyaz bir kıyafet giymelerini istemiştir. Bu çağrı da kısa sürede destek görmüş, destek veren kişiler fotoğraflarını

²² Ahlak Polisi: İrşat Devriyesi (Geşti İrşat) Cumhurbaşkanı Ahmedinejad döneminde kadınların hicaba uyup uymadıklarını kontrol etmeleri amacıyla cumhurbaşkanlığına bağlı bir polis teşkilatı olarak kurulmuştur. Kuruluş amacı olarak Batının kültürel işgaline karşı mücadele etmek olan Ahlak Polisleri şehir merkezlerinde önemli cadde ve meydanlarda bekleyerek gelip geçen kadın ve erkeklerin kılık kıyafetinin İslam'a uygunluğunu denetleyerek uymayanlara uyarıda bulunup ceza kesebilmektedir.

²³ Günümüzde söz konusu sayfanın 1 milyondan fazla takipçisi bulunmaktadır.

sosyal medyada "WhiteWednesdays" etiketi ile paylaşmışlardır (Irak, 2022:845; Tandoğan, 2021:223).

2017 yılında ise İran'da Başkent Tahran'ın en kalabalık caddelerinden biri olan inkılap Caddesi'nde bir elektrik kutusunun üzerine çıkarak başörtüsünü bir sopanın ucuna bağlayıp beyaz bayrağı andıran şekilde sallayan Vida Movahed örtünme zorunluluğunu protesto etmiştir. Daha sonra "İnkılap Caddesi Kızları" adını alan bu eylem sosyal medyada oldukça fazla destek almıştır (Tinas ve Tok, 2024:148). Çarşamba Hareketi 2014 yılında Alinejad tarafından başlatılan "Benim Gizli Özgürlüğüm" adlı kampanyanın bir devamı olarak ortaya çıkmış ve Eva Movahed'in başörtüsünü çıkarıp bir sopanın ucuna bağlayarak sallandırması da kampanyayı fiili bir eyleme dönüştürmüştür (Tandoğan, 2021:229).

2016 yılında geliştirilen ve ahlak polislerinin konumunu kullanıcılarıyla paylaşan "Guershad" adlı uygulama ile İranlı kadınlar ahlak polislerinin kontrolünden kaçmanın yolunu bulmuşlardır.

13 Eylül 2022'de ise erkek kardeşiyle Tahran'a akraba ziyareti için gelen Jina Mehsa Emmini hicap kuralına uymadığı gerekçesiyle ahlak polisleri tarafından tutuklanarak polis karakoluna götürülmüştür. Olaydan iki saat sonra beyin kanaması geçirerek komaya girmiş ve 16 Eylül'de hayatını kaybetmiştir. Mehsa'nın ölümü bir kadın gazeteci tarafından haber ajanslarına servis edilmiştir. Mehsa'nın polisler tarafından uygulanan fiziki şiddet sonucu hayatını kaybettiği iddia edilmiştir. İran hükûmeti yetkili makamlarınca bu iddia reddedilerek ²⁴ olay örtbas edilmeye çalışılmıştır. İranlı kadınlar ise caddelerde başörtülerini yakarak, saçlarını keserek duruma tepki göstermişlerdir. Emmini'nin memleketi Sakız'da başlayan protestolar kısa bir süre içerisinde diğer şehirlere de sıçramıştır. Protesto esnasında özellikle polislerin saldırılarını içeren görüntüler sosyal medya aracılığı ile tüm dünyaya yayılmıştır (URL-5). Gösteriler "Kadın, Yaşam, Özgürlük" (Zan, Zendegi, Azadi) sloganıyla İran içinden ve dışından destek gören kitlesel bir harekete dönüşmüştür. Protestolara uluslararası alanda insan hakları savunucuları, medya kuruluşları, yazarlar, politik kişiler ve ünlü diye tabir edilen popüler kişiler destek vermişlerdir

²⁴ İran Adli Tıp Kurumunun yaptığı açıklamaya göre Mehsa Emmini'nin ölümü sekiz yaşında geçirdiği beyin tümörü ameliyatına bağlı olarak yaşadığı çoklu organ yetmezliği dolayısıyla gerçekleşmiş olup darp almaktan kaynaklanmamaktadır (URL-11).

(Baherirad, 2023:472; Asa, 2022:43; Tinas ve Tok, 2024:150). İran hükûmeti olayları şiddetli bir şekilde bastırmaya çalışmış, göstericiler arasındaki iletişimi koparmak adına da internete erişimi engellemiştir. Çıkan olaylarda yaklaşık 500 protestocu ve yüzden fazla emniyet mensubu hayatını kaybetmiştir. Binlerce gösterici de gözaltına alınmıştır. Olaylardan sonra çıkarılan af yasası kapsamında İran Yargı Erki Başkanı Muhsin Ejei 22 bin göstericinin bu aftan yararlandığını dile getirmiştir (Özdemir, 2024:32). Mehsa Emimi olayı gelecekte muhtemel protestoların da önünü açmıştır.

Mehsa Emimi olaylarında siyasetçi ve aydınlardan ziyade sporcu, sanatçı ve fenomen diye nitelendirilen kimselerden daha çok tepki gelmiştir. Birçok sporcu milli takım için mücadele etmeyeceğini açıklamıştır. Özellikle 2023 yılında Katar’da düzenlenen Dünya Kupası maçında İran milli takımı oyuncuları milli marşı söylemeyi reddederek tepkilerini göstermesi dünya kamuoyunun dikkatini çekmiştir (Şafak, 2022:1-2).

Hükûmet tarafından dayatılan İslamileştirme politikalarına karşı dönemsel olarak farklı direniş biçimleri ortaya çıkmıştır. Bu direnişler ideolojik bir amaçtan ziyade cinsiyet eşitsizliği içeren politikalara karşıydı. Özellikle 2010'lardan sonra sosyal medyanın yaygınlaşması ile birlikte kadınlar taleplerini tüm dünyaya duyurma imkânı bulmuşlardır. Devrimden önce başörtüsü takmak siyasi bir eylem iken devrimden sonra başörtüsü takmamak siyasi bir eylem olarak karşımıza çıkmaktadır.

Günümüzde artık başörtüsü birçok İranlı kadın için bir aksesuar olmaktan öteye gitmemektedir. Ancak hicap İran yönetimi için kırmızı çizgidir. Bu konuda devlet hiçbir şekilde taviz vermemektedir. Devletin temel dayanağı durumundadır. Çünkü bu konuda vereceği bir taviz dağılmaya yol açacak ilk adımdır. Bundan dolayı İran hicap konusunda uluslararası hiçbir otoriteyi dikkate almayacaktır ve sonucu ne olursa olsun bu konudaki hiçbir talebe olumlu yanıt vermeyecektir.

Diğer taraftan İran devleti yukarıdan İslamleştirilmeye çalışılırken tabandan da sekülerleşmeye başlamıştır. Buradan hareketle bu tarz olaylar bastırılrsa bile ileride benzer durumlarda bu kez daha şiddetli bir şekilde ortaya çıkacaktır. İran halkı “Devrim bir gecede gelmedi” sözü çerçevesinde bu olayı ileride muhtemel bir devrimin bir adımı olarak görmektedirler.

3.7.6. Kültür Politikasının Eğitim Politikalarına Etkileri

Eğitim politikası eğitim öğretim alanındaki sorunları çözmek ve eğitim öğretimi geliştirmek amacıyla devlet kurumunun formüle ettiği ve uyguladığı bir dizi politika, prosedür ve önlemden ibarettir. Eğitim politikasının ana aktörü hükûmettir. Hükûmetler eğitim ve öğretim konularını ve sorunlarını belirlemek, karar vermek, çeşitli seçenekler arasından seçim yapmak, uygun politikaları tasarlamak, benimsenen politikaları doğru ve etkili bir şekilde uygulamak, kararların sonuçlarını değerlendirmek ve duruma göre mevcut politikaları ayarlamak sorumluluğunu üstlenir. Etkin ve verimli bir eğitim politikasının çıktısı daha eğitilmiş vatandaşlar ve bunun sonucunda da daha geniş bir sosyal ve kültürel insan sermayesidir.

İran eğitim sistemini tarihsel olarak Kaçar Dönemi, Pehlevi Dönemi ve İran İslam Cumhuriyeti dönemi olarak üçe ayırmak mümkündür.

3.7.6.1. Kaçar Dönemi

İran'da modern eğitim kurumları ve eğitim sisteminin oluşturulup geliştirilmesi 1800'lü yıllarda İngiliz, Amerikan ve Fransız misyonerlerinin ülke genelinde açtıkları kolejler ile başlamıştır. Gayrimüslimler etrafında şekillenen eğitim sistemine 1851 yılında Emir Kebir tarafından kurulan İran Darulfünunu ile başlayan kamu okulları ile karşılık verilmiştir (Kaya, 2020:6). 18. yy.ın sonuna kadar İran'da eğitim dinî otoriteler ve Müslüman âlimlerce yürütülmekte olup dinî derslerin verildiği mektep ve medreselerde devam etmiştir. Mektep denilen bu okullar tüccar ve esnaf sınıfı ile toprak ağalarının ve hükûmet görevlilerinin çocukları için ayrıcalıklı bir yer konumundaydı. Sınırlı fiziki imkânlarla sahip bu okullarda daha çok Kur'an eğitimi ve Farsça şiirlerin öğretimi yer almaktaydı (Domazeti, 2018:2).

19. yy.ın başında Rusların İran'a saldırması sonucunda İranlı yöneticiler orduyu ıslah etmek için Avrupa'dan çok sayıda askeri görevliyi İran'a getirtmiştir. Bununla birlikte Batı kültür ve teknolojisinin de İran'a giriş süreci başlamış oldu. Bu dönemde İran'a yabancı eğitimciler gelirken yurt dışına da birçok öğrenci gönderilmiştir (Arasteh'ten akt. Domazeti, 2018:2).

İran'daki ilk modern okul 1830'da Tebriz'de Alman misyonerler tarafından açılmış ancak yeterli öğrenci olmaması sebebiyle üç yıl sonra kapanmıştır. Sonrasında 1836'da Amerikalı misyonerler Urmiye şehrinde ilk okulunu açmıştır. Bu okullarda Müslüman çocuklar da eğitim görmekteydi. Amerikalıların bu başarısı kısa zamanda

diğer misyonerleri de harekete geçirdi. İngiltere ve Rusya'nın İran ile olan siyasi sıkıntıları sebebiyle bölgeye Amerikalılardan sonra en rahat giren Fransızlar olmuştur. Fransızlar 1839'da ilk okulunu açmış bu okullarda Hristiyan azınlıkların yanı sıra Müslüman çocuklarının da okutulması için düzenlemeler yapmıştır. 1871 yılına gelindiğinde Fransızların Urmiye'de 26 erkek, 10 kız okulu vardı (Askari vd. 2018: 121).

İran'da devlet eliyle modern eğitim sistemi ilk modern medrese olan Darülfünunun 1851 yılında kurulmasıyla başladı. İlk kez devlet dinsel kesimin tekeli kırılmak için eğitim-öğretimin sorumluluğunu üzerine almış oldu. Bu aynı zamanda İran'ın sosyo-politik yapısını ikili bir yapıya dönüştürmüştür. Bir yanda seküler Batılı hukuk kurallarını ve eğitim sistemini hayata geçirmeye çalışan reformcu bir yönetim ve Avrupa'da eğitim görmüş, devletin bu politikalarını destekleyen yeni bir entelektüel sınıf ortaya çıkarken diğer yanda İslam uygarlığına tehdit oluşturduğu iddiasıyla modernleşme ve Batılılaşma hamlelerine karşı çıkan bir ulema sınıfı rejime muhalefet etmiştir (Menashari 1992:99).

Müslümanlar tarafından özel okulların açılması ise 1887-1888'de Tebriz'de rüştiyelerin kurulması ile başlamıştır. Seküler eğitime karşı 1899'da Muhammed Tabatabai tarafından Medrese-i İlmiye adında dinî eğitim veren ilk modern medrese açılmış oldu. Hükûmet ise ülkede bir okul ağı kurmak için 1898'de Milli Eğitim Konseyini kurmuştur. 1910 yılında da Milli Eğitim Bakanlığı kurulmuş, bu dönemde devlet eliyle fen ve teknik eğitimi içeren dersler yanında Fransızca, İngilizce, Rusça gibi yabancı dillerin de okutulduğu okullar açılmıştır (Aşık, 2006:142).

Sonuç olarak Kaçarlar döneminde İran'da eğitim sisteminin oluşmasında ve gelişmesinde medreselerin yanı sıra dışarıdan gelen eğitimci ve misyonerlerin açtığı modern okullar, İran'daki dinî azınlık gruplarının açtığı okullar ve yurt dışına gönderilen öğrencilerin eğitim sistemine katılması etkili olmuştur.

3.7.6.2. Pehlevi Dönemi

Kaçarlar döneminde başlayan eğitimdeki reform ve yenilikler Pehlevi döneminde de artarak devam etmiştir. Rıza Şah 1921'de iktidara geldiğinde İran'ı değiştirmek için modernleşme, sekülerleşme ve Batılılaşma temalarında reformlar yapmıştır.

Rıza Şah'ın yaptığı ilk reform İran eğitim sisteminde milliyetçiliği tanıtmak amacıyla 1925'te Milli Eğitim Bakanlığının bir kolu olarak Halk Eğitimi Dairesini kurmak olmuştur. Özel okullar Milli Eğitim Bakanlığına bağlanarak takip edilmiştir. Farsça eğitim dili olarak kullanılmaya başlanmış, Türkiye'deki Halk Evlerine benzer yapıda İranlı yetişkinler için okuma yazma ve eğitim seferberliği için 1937'de Halk Aydınlanması Dairesi kurulmuştur. Farsça Arapça kelimelerden arındırılarak sadeleştirilmeye çalışılmıştır. Şah Pers milliyetçiliğini teşvik etmek amacıyla Firdevsi ve Ömer Hayyam gibi şairlerin eserlerini yeniden tanıtmıştır (Menashri, 1992:99).

Pehlevi Hanedanlığı'nın İran'ı modern, seküler ve dünya sistemi ile entegre bir ülke hâline getirme isteği misyonerlerin İran'da okul açmalarını ve yurt dışına öğrenci gönderilişini devam ettirmiştir.

Pehlevi Hanedanlığı başlangıçta eğitimdeki Batılılaşmayı radikal adımlar atarak sağlamış, bunun için ABD'den bir grup danışman davet edilmiş, bu danışmanlar Batı eğitim anlayışını İranlı eğitimcilere tavsiye etmiş, bunun sonucunda da İran'da Amerikancı bir ekol ortaya çıkmıştır. Muhammed Rıza Şah döneminde okul programlarında İslami eğitim anlayışı kaldırılmış, karma eğitim için düzenlemeler yapılmış, geleneksel eğitim kurumları kısmen kapatılarak buralarda eğitim gören öğrenciler modern okullara yönlendirilmiştir. Bunun sonucunda İran eğitim sistemi tek bir kalıba sokulmaya çalışılmıştır. Pehlevi döneminde yurt dışına gönderilen öğrenciler ulusçuluğu güçlendirmeye çalışmış, geleneksel ve tutucu gruplara karşı Batı kültürünü benimseyen yönelimlere öncelik vermiştir (Nadim, 1996:155).

Bu dönemde İran milliyetçiliği eğitsel ideolojinin temel taşı hâline gelmiştir. Bu bağlamda ulusun inşasında, ulusal değerlerin aktarılmasında vatanseverlik ve ülke hakkında genel bilgilerin verilmesinde eğitimin önemi öne çıkmıştır (Aşık 2006:146). Şah'ın temel amacı gelenek yerine modernite kurmaktır. İslam öncesi İran kültürünün geleneklerine ve tarihî figürlerine bağlı İran milliyetçiliğini öne çıkaran ve monarşiye sadakati öğreten bir eğitim anlayışını tüm ülkeye yaymaktır.

Şah döneminde din adamları neredeyse tüm reformlara karşı çıkmaktaydı. Muhammed Rıza Şah döneminde ülke çapında ilköğretimi ve okuryazarlığı teşvik etmek amacıyla “Okuryazarlık Birliği” (Sipah-i Daniş) kurulmuştur. Bu birlik askerlik çağında olan lise mezunlarından oluşmaktaydı. Mezunlar kırsal kesimde yaşayanlara iki yıl öğretmenlik yaparak askeri

yükümlülüklerini yerine getirmiş sayılmaktaydı (Bu yöntem Türkiye'deki Köy Enstitüleri modeli örnek alınarak uygulanmıştır). Bu birlik köylerde modern tarım yöntemlerini öğretirken ayrıca kırsal kesimde dayanışmayı ve birliği de sağlamaktaydı. Ancak bu durum kırsaldaki toprak sahiplerinin gücünü baltalamıştır. Lise mezunlarından oluşan birlik çok kaliteli olmamasından kaynaklı olarak eğitim sisteminin genelinde önemli iyileştirmeye katkı sunamamıştır. Muhammed Rıza Şah bu durumu “hiç öğretmen olmamasından daha iyidir” diyerek desteklemiştir. Artan petrol gelirleri ile birlikte eğitimde reformlara devam eden Muhammed Rıza Şah 1963 yılında Pehlevi Üniversitesini kurmuştur. Üniversite Amerika Birleşik Devletleri yükseköğrenimine benzer bir modelde kurulmuştur. Akademik kadrosu Amerikan üniversitelerinin mezunlarından oluşmaktaydı. Eğitim dili ise İngilizceydi (Aşık, 2006:149).

Daha sonra 1967 yılında Bilim ve Yükseköğretim Bakanlığı kurulmuştur. Bu kuruma Milli Eğitim Bakanlığında daha fazla özerklik verilmiştir. Kurum üniversitelerin ve kolejlerin açılıp kapanması, müfredatları ve akademik faaliyetlerin denetlenmesi ve yurt dışında eğitim programlarının kontrol edilmesinden sorumluydu (Heydari, 2018:47).

İran'da 1963 Ak Devrim reformları ve 1973 OPEC krizinden doğan finansal imkânlar sayesinde okul sayısı üç katına çıkmış öğretmen kadrosu artmıştır. Pehlevi dönemindeki yoğun modernleşme çabalarının beklenmeyen bazı sonuçları olmuştur. İlk olarak ülkenin ihtiyaçlarına göre iş gücü yetiştirme hedefi büyük ölçüde başarısızlığa uğramıştır. Devlet hem nicel hem nitel anlamda gereksinim duyduğu profesyonel insan gücü ihtiyacını karşılayamamıştır (Pele, 1394: 55).

Ortaöğretimin amacı masa başı bir iş kapmak için gereken diplomayı almaya ya da üniversitede okumaya dönüşmüştür. 1966 yılına gelindiğinde işsizlikte üniversite mezunu oranının okuma yazma bilmeyenlere oranla daha fazla olduğu görülmektedir. Bunun en önemli sonucu büyük umutlarla üniversiteye gelen öğrencilerin işsizlik yüzünden rejim muhalifi olmalarıdır (Nadim, 1996:159).

İkinci ve esas önemli sonuç ise benzerlerinin aksine seküler modern eğitim sisteminin geleneksel İslami eğitimi ortadan kaldıramaması ve ikili eğitim sisteminin varlığını korumasıdır. Türkiye'deki modernleşme çabalarında görülenin aksini medrese eğitimi kaldırılamamış halk tabanında gücünü ve önemini koruyan ulema

medreselerde İslami eğitime devam etmiştir. Bu bağlamda Ulemanın yerelde dinsel ideolojinin üretilmesini kendi tekelinde tuttuğu medreseler dışında da yerelde informal eğitim sistemi yoluyla etkisini sürdürdüğü söylenebilir. Geline nokta modern okullar ne şaha bağlı bireyler yetiştirebilmiş ne de din adamlarına yönelik popülariteyi azaltabilmiştir (Aşık 2006:149). Sonuç olarak Pehlevi döneminde modernleşme hamleleri doğrultusunda başlatılan eğitim politikaları 1979'da İslam Devrimi ile sonuçlanmıştır.

3.7.6.3. İran İslam Cumhuriyeti Dönemi

İran İslam Cumhuriyeti'nin eğitim politikası hükûmetin en hayati alanlarından biridir. Hükûmetler hâkim ideolojiyi eğitim politikaları ile halka tanıtp benimsetmeye çalışmıştır. Ayrıca kendi iktidarlarının, yaptıklarının ve yapacaklarının meşruiyetini eğitim yoluyla oluştururlar. İslam Cumhuriyeti'nde bu politikaların istenilen düzeyde başarı sağladığı söylenemez. Günümüz İran'ında devlet inşa sürecinin tamamlanamamış olması ve devrim sonrası süreçte de devam etmesi eğitim politikalarının oluşturulması ve uygulanmasında ciddi engeller yaratmıştır. İran'ın eğitim performansı dünya ortalamasının altında olup mevcut durumda sürdürülebilir kalkınmanın sağlanabilmesi için siyasi elitlerin karar ve eylemlerinde yenilikçi yaklaşımları benimsemesi gerekmektedir (Heydari 2018:66).

1979 İslam Devrimi'nden sonra İran, Pehlevi dönemindeki laikleşerek modernleşmeyi hedefleyen eğitim anlayışını reddederek İslam dininin merkezde olduğu bir eğitim sistemini benimsemiştir. Devrimden sonra Humeyni Şah'ın seküler ve Batı yönelimli kültürünün İran eğitim sistemi üzerindeki etkisini ortadan kaldırmak için 1980'de yayınladığı bir fetva ile eğitimle alakalı bütün problem ve programları araştırmak, İslami merkezli strateji ve politikaları formüle etmek, toplumun ihtiyaçları doğrultusunda farklı çalışma alanları için müfredat hazırlamak, devrim davasına kendini adanmış seçkin eğitim kadroları yetiştirmek için uzmanlara çağrıda bulunmuştur (Mehran, 1991:74).

Humeyni'ye göre İran İslam Cumhuriyeti'nin siyasi rejimine karşı muhalif olanlara karşı hoşgörülü davranmak İslam'a ve ülkeye büyük bir ihanet olarak kabul edilmekteydi. Kültür devrimi üniversitelerden başlatılmıştır. Üniversitelerin ülkeye zarar vermekten başka bir şey yapmadıkları ve yabancılara hizmet ettikleri

gerekçesiyle üniversitelerin İslami rejim lehine yapılandırılması gerektiği düşünülmüştür. Üniversite hocaları ve öğrencileri inançlı İslam Cumhuriyeti'ne bağlı kişilerden oluşmalıydı. Bu kapsamda Devrim öncesi eski rejimdeki “sapkın ve sömürgeci” eğitimle yürütülen liselerin ve diğer eğitim kurumlarının dikkatle incelenmesi, gençliğin zararlı ve sapkın değer ve tutumlarda uzak tutulması gerekmektedir (Pele, 1394: 68).

Devrim Konseyinin aldığı kararla tüm üniversiteler 5 Haziran günü eğitim öğretimini sonlandırdı. İran genelinde bu tarihten 1983 yılına kadar üniversitelerdeki muhalif yapıdaki birçok öğrenci ve öğretim üyesi atılmış, İslamileştirme yönünde kültürel devrim adı altında birçok düzenlemeye gidilmiştir (İbrahimi, 2019:5).

Bu doğrultuda karma eğitim sistemi iptal edilmiştir. İslami değerlerin teşvik edilmesi zorunlu hâle getirilmiştir. Batılılaşma ve laikleşmeye karşı güçlü bir cephe alınmıştır. Temel amacı eğitim sistemini saflaştırmak ve İslamileştirmek olan Kültür Devrimi Yüksek Kurulu kurulmuştur. Ülkedeki tüm yabancı okullar kapatılmış, İslam dışı akademik kadrolar tasfiye edilmiş, kırk bin öğretmen ihraç edilmiştir. Bütün kitaplar toplatılarak İslam karşıtı söylemlerden arındırılmıştır. Bir anlamda geleneksel mektep uygulamasına geri dönülmüştür. Bu yapılanlar akademik kadro, öğretmen ve personel açığı gibi birçok sorunu da beraberinde getirmiştir. Bu sorunların ortadan kaldırılması için de nitelikli öğretim elemanı yetiştirmek amacıyla Öğretmen Eğitim Üniversitesi kurulmuştur (Domazeti, 2018:9;Tamer, 2010:61-80).

Aslında kültür devrimi kapsamında üniversitelerde yapılan reformların temel sorunu bilimi Batı kültüründen ayırmak istenmesiydi. Bu birinin korunup diğerinin nasıl reddedileceği sorununu ortaya çıkarmıştır. Açıkçası İslam Cumhuriyeti'nin Batı karşıtı politikasının hedefi özellikle Amerikan emperyalizmiydi (Hurkad vd.1377:474).

Humeyni bu süreçte ilkokula başlama yaşını 7'den 6'ya düşürmüştür. Daha sonra okullardaki ders kitaplarını değiştirerek İslam inancına dayalı konulara yer vermiş; İslam dininin ahlakı, sosyal yapısı ve geleneği ile bağdaşmayan ve çelişen tüm konuları eğitim sisteminin dışına çıkarmıştır. Bu uygulamayı eğitimin her kademesinde gerçekleştirmiştir. Bu süreçte Darwin'in “Evrin Teorisi” gibi Batı kaynaklı teoriler müfredatlardan kaldırılmış, yerine İslam dinini esas alan bir müfredat hazırlanmıştır. Nisan 1980'de kurulan Kültür Devrimi Yüksek Konseyinin temel

görevi bütün eğitim programını ve eğitimle ilgili sorunları incelemek, İslam esaslarına dayalı eğitim politikası ve stratejisinin taslağını oluşturmak, eğitimin tüm dallarını İran toplumunun isteği ve ihtiyacına göre hazırlamak ve devrime sadık eğitimciler yetiştirmektir (Pele, 1394:113).

İran'da çocukların beş yaşında okul öncesi eğitim kademesine başladıkları görülmektedir. Ülkede okul öncesi eğitim zorunlu değildir. Altı yıl süren ilkokul (dabestan) kademesinde ise 6-12 yaş grubu arasındaki çocuklar eğitim görmektedirler. 12-14 yaş arasındaki çocuklar 3 yıl süren alt ortaöğretim kademesinde (dabirestan) eğitim görmektedirler. 15-18 yaş grubu ise akademik lise ve mesleki teknik liselerine devam etmektedirler. Mesleki teknik lise bitiren öğrenciler doğrudan iş hayatına başlayabilmektedir. Ayrıca lise eğitimini tamamlayanlar yüksek öğretime devam edebilmektedirler (Arslan, 2018:56-57).

1979'da İran İslam Cumhuriyeti, kurulduktan sonra Devrim öncesi değer yargılarını yeni rejimin karakterine uygun şekilde değiştirmeyi hedefleyerek bir kültür devrimi gerçekleştirmek için harekete geçmiştir. Amaç toplumu İslami değer yargılarına dayalı şekilde yeniden oluşturmak ve yeni İslami karaktere uygun insanı ortaya çıkarmaktı. Ayrıca eğitimi Pehlevi ve monarşik etkilerden temizleyerek Pehlevi dönemindeki kitaplarda yer alan Batı yanlısı ve İslam karşıtı mesajları atmaktı. İran İslam Devrimi'nin gerçekleşmesinden iki yıl sonra ders kitaplarının yeniden yazılması işi tamamlanmış oldu. 1986'ya kadar ilkokul ve ortaokul kademesinde okutulan 636 ders kitabından sosyal bilimler, insani bilimler ve dinî konulardan oluşan 700 konu değiştirilmiştir. Şu anda okutulan ders kitaplarının yaklaşık %10'u İran İslam Devrimi'nden sonra yazılmış olup geri kalanı ise Pehlevi dönemine ait kitapların değiştirilmiş biçimleridir ve ihtiyaç hâsıl olduğunda sürekli gözden geçirilmektedir (Mehran, 1991:24).

Ders kitaplarının içeriğini değiştirmekle görevli kurum Eğitim Bakanlığı'nın Eğitim Planlama ve Araştırma Teşkilatı ve Araştırma Müfredat ve Ders Kitapları Geliştirme Bürosudur. Öğretmen yetiştirme merkezlerinde öğretilen eğitim konularını belirlediği gibi ilkokul ve ortaokul kademelerinde okutulan ders kitaplarının muhteviyatını da belirleyen 20 araştırma grubundan müteşekkildir. Her grup kendi uzmanlık alanına göre İran İslam Cumhuriyeti'nin ideolojisine uygun ders kitaplarını hazırlamakla mükelleftir (Mehran, 1991:26).

Bu kapsamda İran İslam Cumhuriyeti otoriter, politik ve ideolojik eğilimli ders kitaplarıyla Pehlevi dönemindeki gibi merkezi olarak yönetilen eğitim sistemini devam ettirmiştir. Eğitim sistemindeki monarşik ideolojiden İslami ideolojiye geçiş ders kitaplarının grafiklerinden çizimlerine, konusundan resimlerine kadar her alanda hissedilmiştir. Özellikle ders kitaplarında kullanılan resimler ve metinler tamamen ideolojinin yansımasıdır. Devrimden sonra basılan ders kitapları İslami yetiştirilişin önemini vurgulayan ve Pehlevi yönetimini sert bir şekilde eleştiren yapıda düzenlenmiştir. Pehlevi dönemi ders kitaplarında Şah için Babacan bir portre çizilirken devrim sonrası kitaplarda Batı ile işbirliği içerisinde, ülkeyi satan ve on binlerce kişinin ölümüne sebep olan bir zorba olarak tasvir edilmiştir (Chelkowski ve Dabashi, 2018:129-130).

Özellikle ilkokul kitaplarında İslam Devrimi'nin zaferine daha detaylı yer verildiği görülmektedir. Yeni nesil bu kitaplarla devrimin sembolik diliyle tanışmıştır.

Ders kitaplarının İslamileştirilmesi çerçevesinde din dersleri dört kat arttırılmış, İslam öncesi İran'ı konu edinen derslerin sayısı ise büyük oranda azaltılmıştır. Hatta ders kitaplarında geçen çocukların isimleri dahi değiştirilmiştir. Dara, Parviz, Feridun, İrac, Bizhan, Ziba gibi eski Farsi isimler Amin, Aşgar, Ahmed, Hasan, Hüseyin, Macid gibi isimlerle değiştirilmiştir. Devrim öncesi metinlerde geçen İslami isimler ise aynen korunmuştur (Chelkowski ve Dabashi 2018:131) .

Ülkenin eğitiminde etkili olan ulemalar kendilerini İran toplumunun muhafazakâr ve milliyetçi unsuru olarak görmekte, hükümdarların keyfi uygulamalarına ve yabancı güçlere karşı İslam'ın, halkın ve ülkenin koruyucusu olarak sunmaktadırlar. Kırsal alanlarda da İslami konular noktasında kendilerini yol gösterici olarak görmektedirler. Ders kitaplarında ulemaların tarihteki önemli icraatlarına da örnekler verilmiştir. Bunlardan ilki 1891 yılında yaşanan Tütün Olayı'dır: "İran'da tütünün 50 yıl boyunca üretme, satın alma ve ihraç etme hakkının İngilizlere verilmesine karşı kitlesel protestolar yapıldı. Önde gelen ulemalardan biri olan Mirza Muhammed Hasan Şirazi bir fetva yayınladı. Fetvada tütün kullanımının Gaip İmama karşı bir suç olduğu anlatılıyordu. Fetva ile birlikte ülke genelinde boykot başladı. 1892'nin başlarında İngilizlere verilen imtiyaz iptal edildi. İmtiyazın kaldırılmasından sonra Şirazi tütünün yeniden kullanılmasına izin veren başka bir fetva verdi." (Tamer, 2010:41-59).

Eğitim politikası çerçevesinde ulema kahramanlar olarak nitelendirilirken Batı eğitimi almış entelektüeller İslam toplumundaki hainler olarak sunulmuştur. Bu entelektüeller yabancı güçlerin ajanları, sömürgeci devletlerin İslam toplumlarında siyasi ekonomik ve kültürel bağımlılığı sağlamada kullandıkları piyonlar ve emperyalizmin casusları olarak tanıtılmıştır. Ders kitaplarında yer alan ifadelerle göre ilk garbzedede aydınlar Kaçar döneminde okumak için ülkelerini terk edip yurt dışına giden İranlılardı. Ülkelerine döndüklerinde Batılı adet, düşünce ve değerlerini getirip İran coğrafyasında bunları yaymaya başlamışlardır (Mehran, 1991:28).

İran İslam Cumhuriyeti'nde okutulan sosyal ders kitaplarında yer alan en önemli değerlerden birisi şehitlik kavramıdır. Öğrencilere İslam'da şehidin sadece dinî inançlarından ötürü öldürülen bir kimse olmadığı, hayatını yaşadığı toplumun daha iyi yerlere gelmesi ve insanların mutluluğunun sağlanması amacıyla verdiği anlatılmaktadır. Şehit zulmün ve adaletsizliğin olduğu her yerde mücadele etmiş kimse olarak sunulmaktadır. Şehitliğin Müslümanlar tarafından bilinçli olarak tercih edildiği Müslüman'ın hayatının düşmana karşı kullanılacak en etkili silah olduğu ve ahireti kazanmanın dünyada var olmaktan daha mühim olduğunu anladığında bu tercihi yaptığı söylenmiştir. İran coğrafyası devrimin ilk günlerinden itibaren şehitliğin olduğu bir yer olarak sunulmuş ve Irak Savaşı'nın ilk gününden itibaren basın ve yayın şehitlerin isimleri ile mezarlıklar ise şehitlerin naaşlarıyla dolmuştur. Sosyal ders kitaplarında şehitlik kavramı sürekli anlatılmasına rağmen 1984-1985 ders yılında 10. sınıftaki metinlere İslam'da şehitliğin anlamı ve rolünün derin bir tahliline yer verilmiştir. Bu durum Irak Savaşı'nın başlamasıyla İran'ın cephede yaşadığı insani kayıplar dikkate alındığında gençler açısından bu durumun meşrutiyyetinin ortaya konması ve kişinin İslam dini ve İslami Devrim için hayatını feda etmesinin şerefi ve gerekliliğinin açıklanması ile ilgisi kurulabilir (Cömert, 2019: 63-64).

Ders kitaplarında siyasi meselelerin dinî meselelerden ayrılması fikri temeli Batı yaşam tarzında mevcut olan ithal edilmiş bir ideoloji olarak sunmaktadır. Laikliğin Batılı devletlerin sömürge faaliyetleri sonucu İslam toplumlarına sızdığı; İslam'ın siyasi meseleler üzerindeki güçlü etkinin farkına varılmasıyla Batılı devletlerin Müslümanları silahsızlandırmanın en iyi yolunun dini tarafsızlaştırmak olduğunu anladıkları ifade edilmiştir. Batılı devletler İslam'a saldırmadan ve halkın inancını incitmeden dini kademe kademe depolitize ettiği özel inanç sahasına indirdiği söylenmiştir. Bunu yapmalarının yolu

da “Garbzede” aydınlar olduğu ifade edilmiştir. Daha sonra iki büyük laik siyasi ideoloji olan Batı milliyetçiliği ve sosyalizmin bu aydınlar tarafından siyaset arenasına getirildiği eklenmiştir (Davod, 1383:53-54).

12. Sınıfta okutulan sosyal ders kitabında milliyetçilik İslami bir topluluğun oluşmasını engellemek adına kullanılan en son ve en yıkıcı sömürgeci hilesi olarak sunulmuştur. Milliyetçilik sömürgeciler tarafından çıkarılan ve Fransız ve İngiliz oryantalistler, Hristiyan misyonerler ve garbzede entelektüeller tarafından İslami toplumlarda uygulanan yıkıcı bir tehdit olarak ifade edilmiştir. Bu bağlamda Pehlevi hükûmeti İran devletini yabancılara satan ve Şah ailesinin iktidarı ve zenginliği için İran'ın bağımsızlığını önemsemeyen; zalim, halk düşmanı, ahlaki olarak çökmüş ve adaletsiz olarak ortaya konmuştur. Rıza Pehlevi ve oğlu Muhammed Rıza Pehlevi sömürgeciliğin ajanları ve suç ortakları olmakla suçlanmıştır (Cömert, 2019: 86).

Ayrıca İran'daki sosyal ders kitaplarında dili ve etnik kökenine bakılmaksızın tüm Müslümanların eşit olduğu konusu işlenir. İnsanları birleştiren unsur Allah inancı, peygamber inancı ve Kur'an ayetleridir. Eğitim politikası Batı ideolojisinden uzak İran kültürüne bağlı İranlılık üzerinde durmaktadır (Semin 2011:7). İran bu yolla içinde barındırdığı farklı etnik kökene sahip vatandaşlarını temelinde Şii inancı olan İran milliyetçiliği etrafında birleştirmeyi ve bir arada tutmayı hedeflemektedir.

İran İslam Cumhuriyeti'nde Batıya karşı uygun bir tavır geliştirmek eğitimin temel hedeflerinden birini oluşturmaktadır. Batı İslam dünyasını işgal etmeye çalışan İslam dünyasının doğal kaynaklarını sömüren, Müslümanları baskı altında tutan, canlılığını ezen, zalim ve suçlu; ekonomik düzlemde ise Batı üçüncü dünya ülkelerinin doğal kaynaklarını soyan, ezilen insanların ucuz iş gücünü sömüren ve kendi ürettiği mallar için geniş ve güvenli bir pazar temin etmeye çalışan bir güç olarak tanıtılmıştır (Pele, 1394:93).

Batı ayrıca kültürel emperyalizm ve üçüncü dünya ülkelerinin zihinlerini zehirlediği için suçlu olarak kabul edilmiştir. Bu suçlar ahlaki olmayan filmleri, müzikleri ve edebiyatları yaygınlaştırmak; aşırı tüketimi teşvik ederek Batıda üretilen lüks ürünlerin kullanımını arttırmak, milletlerin kimliklerini bozarak kültürel miraslarına saldırmak ve bu mirası Batılı değer yargılarıyla değiştirmektir. Bundan

dolayı genç İranlılar Batı'nın İslam toplumları üzerindeki gayeleri hakkında uyarılmış ve buna karşı mücadele etmeye çağırılmıştır.

İran'da eğitimin ana hedefi Allah'a duaya ve insanlığa karşı sorumluluk ve görevlerini bilen; barışsever, adaletli ve bilgi bir kişiliğe sahip; cesur, vatansever ve cihatçı yapıda; iradeli, kendine güvenen, yetenekli, özgürlükçü, İslam ahlakı ile donatılmış, sağlıklı; yasalara ve sisteme saygılı düzgün bireyler yetiştirmektir (Askari vd. 2018:123)

İran eğitim sisteminde kırsal kesimde yaşayan kız öğrenciler kentsel bölgelerde yaşayanların sahip olduğu eğitimden mahrum kalmaktadır. Ayrıca orta ve üst sınıfın çocukları ile karşılaştırıldığında kentlerdeki yoksullar eğitimden hem nicelik hem de nitelik olarak daha az yararlanmaktadır. Fiziki donanım açısından okullar arasında bariz farklar gözlemlenmekte bu farklar özellikle akıllı ekipman vb. malzemelerde daha yoğun olarak göze çarpmaktadır. Bu fark sadece özel okul ve devlet okulu arasında değil devlet okulları arasında da mevcuttur. Okullarda görev yapacak uzman öğretmen eksikliği de eğitim sisteminin yaşadığı sorunlardan bir diğeridir. Özellikle gelişmiş ülkelerdeki öğretmenlik maaşları ile kıyaslandığında İran'da öğretmenliğe ilginin az olduğu söylenebilir. Her ne kadar bu konuda hükümet gerekli koşulları sağlamaya çalışsa da yeterli olduğu söylenemez. Ayrıca eğitime ayrılan bütçe dünya ortalamasının altında olup sistemin geniş ihtiyaçlarına cevap verecek miktarda değildir. Gelişmiş ülkelerde eğitimin toplam Gayri Safi Yurtiçi hasılası içindeki payı % 5,5 civarındayken İran'da bu oran %3,5 dolaylarındadır. Milli Eğitim Bakanlığı plan ve bütçe dairesinin 2016 raporuna göre ülkenin eğitime ayırdığı bütçe genel bütçenin %10'u olduğu görülmektedir. Bu oran gelişmiş ülkelerde %15 civarındadır. Ayrıca eğitime ayrılan bütçenin %90'ı çalışanların maaşının ödenmesi ve sosyal yardımlar alanında kullanılmaktadır (Heydari, 2018:71-72).

İran'da modern eğitim kurumlarının inşası yabancı kurumların özellikle misyonerlerin girişimleriyle olmuştur. Humeyni Devrim öncesi eğitim sistemini tümüyle yıkmak yerine dönüştürerek eski rejimin imkânlarını kullanmaya devam etmiştir. Eğitim alanında yapılan ağırlıklı değişiklik eğitim müfredatının yeniden düzenlenmesi olmuştur. En radikal değişiklik ise müfredatın saflaştırılarak İslam dininin merkezde olduğu bir sistem oluşturmaktır. Bu sayede İran vatandaşlarının yeni rejime sadık bireyler hâline getirilmesi hedeflenmiştir. Humeyni Şii inancına dayanan

dinî okulları güçlendirerek rejimin güvenliği ve devamlılığı için önemli bir kitleyi kendi etrafında toplamayı amaç edinmiştir.

İran İslam Cumhuriyeti 1979'daki kuruluşundan itibaren devrim öncesi değer yargılarını değiştirerek İslami değer yargılarına dayalı bir toplum oluşturmayı ve İslami değerlerle donatılmış insanı meydana getirmeyi bir başka ifadeyle ideal bir İslam toplumunda yaşamak için ihtiyaç duyulan özellikleri taşıyan örnek vatandaşlar yetiştirmeyi amaç edinmiştir (Zadeh, 2012:33).

Devrimden sonra özellikle sosyal alanlardaki ders kitapları İslami bakış açısını ortaya koymak ve İran İslam Cumhuriyeti'nin dünya görüşünü yansıtmak için değiştirilmiştir. Çünkü İran devriminin başarılı olması bir anlamda eğitim sisteminden geçmektedir (Semin 2011:5). Buna gerekçe olarak da Pehlevi dönemi ders kitaplarının İslam'ı bozduğu, ateizmi ve çok tanrılı dinleri yaydığı (McCulloug, 1997 akt. Yazdanjoo, 2012:52) hatta İslam'ı ortadan kaldırmaya yönelik olduğu ve öğrencilerin dinî inançlarını zayıflatmış gösterilmiştir. Burada amaç devrim öncesi Pehlevi devlet anlayışının etkisini, Batı yanlısı ve İslam karşıtı fikirleri ortadan kaldırmaktır.

Rejimin değiştiği ülkelerde değerleri yeniden tanımlamak, değişiklikleri haklı çıkarmak ve yeni sistemi ideal olana bir adım olarak sunmak en iyi eğitim yoluyla yapılabilir (Zadeh, 2012:32). Çünkü ders kitapları içerdikleri bilgi ve değerler aracılığı ile toplumsal gerçekliği belirli bir perspektiften inşa etmede etkili olma özelliği taşımaktadır (Kaya 2020:4).

Keskin siyasi ve ideolojik geçişlerin olduğu böylesi durumlarda özellikle tarih ders kitapları eğitim reformunun merkezinde yer alır. Çünkü tarih ders kitapları hükûmetlerin kendi ideolojisini vatandaşa aktardığı en ideal yoldur. Yöneticiler yönettikleri kitleleri kendi siyasi görüşleri doğrultusunda bir arada tutmaya çalışmakta ve bu yönde politikalar üretmektedirler. Bu yüzden sadece rejim değil hükûmet değiştikçe de özellikle tarih ders kitaplarındaki tarihî olaylar ve olgular dönemin siyasi atmosferine uygun olacak şekilde yeniden yorumlanabilmektedir (Öncül, 2022:1-5). Burada amaç yetişme çağındaki öğrencilere istendik siyasi davranışı öğretmek, hâkim siyasi değerlere saygıyı sağlamak, bu çerçevede yapılacak icraatlar için meşru zemini yaratmaktır.

Kısacası ifade edilen husus İran İslam Devrimi'nden sonra toplumsal reform adına ülkenin kültür politikası çerçevesinde eğitim politikası belirlenmiştir.

Humeyni'nin talimatı ile toplatılan ders kitapları Şii inanç sisteminin bakış açısıyla yeniden yazılmış, İslam kültürü kapsamında İran üst kimliğinin ön plana çıkarıldığı bir eğitim politikası oluşturulmuştur. Eğitim yeni bir sosyal ve siyasal dönüşüm geçiren devletin yeni ideolojisinin anlatıldığı bir alan olmuştur (Öncül, 2022:84).

Ders kitapları İran'ın kendi kuruluş ilkeleri doğrultusunda yeniden yorumlanmış yeni nesillerin de bu bakış açısına göre yetişmesi hedeflenmiştir. Ancak İran İslam Cumhuriyeti oluşturmaya çalıştığı birey yapısına günümüz olayları dikkate alındığında ulaşamadığını söylemek mümkündür.

Ayrıca etkin bir politika modelinin olmayışı; politika yapıcı otoritelerin ve merkezlerin çokluğu ve aralarındaki kavramsal ve metodolojik tutarsızlık; politika oluşturma alanındaki teknik bilgi zayıflığı; politikaların çokluğu ve bazen bunların birbiriyle çatışması; yukarıdan aşağıya politika oluşturmada yönetim ve katılımcıların azlığı; aşırı merkezîyetçilik; esnek olamama; bölgesel, etnik, kültürel, ekonomik ve sosyal gereksinimlere ve farklılıklara minimum düzeyde yanıt verilmesi; paydaşların, öğretmenlerin, öğrencilerin ve ailelerin katılımının az olması; politikalara hükûmet ve devlet adamlarının müdahalesi; oluşturulan politikaların araştırmaya dayanmaması; kültür politikalarının stratejik olmaması ve kısa vadeli oluşu eğitim sisteminde politika oluşturma önündeki engel ve zorluklar olarak karşımıza çıkmaktadır (Adham ve Kumsari, 1394: 140).

3.7.6.3.1. Devrim Sonrası İran'ın Eğitim Politikasının Temel İlkeleri

Humeyni bir ülkede rejimin değişmesi için eğitim sisteminin de değişmesi gerektiğini düşünmektedir. Bu nedenle devrimle birlikte gelen yeni ideoloji ve kültürü eğitim üzerinden İran halkına benimsetmeye çalışmıştır. Bu dönemdeki eğitim politikasının ilkeleri şu başlıklar altında toplanabilir:

1- İnanç: İran eğitimi Şiiğin On iki İmam inancı çerçevesinde İslam dininin tavsiye ve ilkeleri üzerine kuruludur.

2- Siyaset: İran'da iktidara gelen kişilerin Şii mezhebi görüşüne sahip dinî talimatlara bağlı olmaları gerekmektedir.

3- Ekonomi: İran'da birey ve toplumun kendine yeter olmayı ilke edinerek mali kalkınmayı hedeflemesi ve tasarruf etmeye teşvik edilmesi sağlanmalıdır.

4- Kültür: İranlı her vatandaşın Kur'an-ı Kerim'i ve İslam ilkelerini anlaması için kendi kültürel mirasının sınırları dâhilinde Farsça ve Arapça dillerini önemsemesi gerektiği vurgulanmaktadır.

5- Toplum: İslam dininin kuralları çerçevesinde en yüksek değer olan ailevi ve toplumsal ilişkilerin toplumsal adalet üzerine kurulmalıdır (Khaleed, 2011:1-5).

3.7.6.3.2. İran Eğitim Sisteminde Kadınlar

Devrimden sonra eğitim sisteminde yapılan değişiklik ile karma eğitim sisteminden vazgeçilmiş, kadın erkek farklı okullarda eğitim almıştır. Devrimden sonra İran'da kadınların eğitimi konusunda yapılan değişiklikler şu şekilde sıralanabilir:

1-Karma eğitim sisteminden vazgeçilmiş, sadece köy ve uzak üniversiteler istisna tutulmuştur.

2-Eğitimde öğrencilere uygulanan kadın erkek ayrımı eğitimcilere de uygulanmıştır. Dolayısıyla erkek okullarında erkek öğretmenler kadın okullarında kadın öğretmenler görev alabilmektedir. Ayrıca kadınların İran hükûmeti tarafından yüksek eğitim almaları için yurtdışına gönderilmesi yasaklanmıştır. Ancak evli olması şartıyla eşinin onayını alarak kadınlar yurt dışında yüksek tahsilini sürdürebilir.

3- Devrimden sonra İran hükûmetinin aldığı kararla kadınların kapanma zorunluluğu hem öğrenciler hem de öğretmenler için geçerli olmuştur. İran'da kız çocuklarına 6 yaşından itibaren kapanma zorunluluğu getirilmiştir Ayrıca alınan kararla İran Eğitim Bakanlığının çalışanlarına tüm öğrenci ve öğretmenlerin giydikleri kıyafetlerin siyah renkli olma zorunluluğu getirilmiştir.

4- Eğitim sisteminde yapılan değişiklik ve ders kitaplarındaki konular kızlara ve erkeklere göre ayrılmıştır. Erkeklere mesleki konularda eğitim verilmesi öngörülürken kızlara da el işleri konuları ve hemşire, öğretmen olmalarına yönelik konular okutulmuştur. Bu kapsamda baba dışarıda çalışan, evin barınma, yiyecek ve giyecek gibi ihtiyaçlarını karşılayan; anne ise yemek, temizlik yapan ve çocuk

büyüten, evi idare eden kişi konumundadır. Kadın meslekleri terziilik, hemşirelik, öğretmenlik; erkek meslekleri mühendislik ve teknik işlerdir (Aşık, 2006:150).

Son yıllarda üniversiteye kayıt olan kadın öğrenci sayısında bir artış olduğu gözlemlenmektedir. Buna bağlı olarak kadınların eğitim düzeyi arttıkça evlenme yaşları da gecikmektedir. Bu durum İran'ın nüfus artış hızını da doğrudan etkilemektedir. Eğitim düzeyi yüksek kadınların kendi çocuklarının daha iyi bir eğitim almasına yardımcı olduğu görülmektedir. Ayrıca kadınların eğitim düzeyinin artması eş seçimini de etkilemektedir. Bu, kadınların eş seçerken daha bağımsız karar vermelerine, sosyal ilişkilerinin gelişmesine, yaşam hedeflerine yönelik daha akılcı tutumlar sergilemelerine, aile içerisinde fikirlerini beyan ederek karar alma süreçlerine katılım sağlamalarına ve sosyal çevre ile iletişimini kolaylaştırmalarına katkı sağlamaktadır (Sefiri, 1386:109-115).

3.7.6.3.3. Şii Dinî Okulları: Havza Okulları

İran'da tarihsel anlamda dinî okullarla modern okullar arasında bir rekabetten söz etmek mümkündür. Gerek Kaçar döneminde gerekse Pehlevi ve İslami Devrim'den sonra dinî okullar tartışma konusu olmuş, ulemanın yoğun itirazı ve ısrarı ile varlığını sürdürmüştür.

Şii mezhebinde din adamlarının ve dinî mercilerin yetiştiği okula Havza denilmektedir. Bin yılı aşkın bir süredir varlığını sürdüren Havza okulları devrimden sonra İran'ın siyasi, toplumsal, kültürel ve eğitim alanında önemli bir yer edinmiştir. Okullarda yetişenler belli bir bilgi seviyesine sahip olduklarında dinî merci konumuna yükselirler. Dinî merciler şariat hakkında her türlü fetva verme yetkisine sahip olurlar. Havza okulları mali ve siyasi olarak tamamen bağımsız olup herhangi bir otoriteye bağlı değildir (Semin 2011:16).

Humeyni devrimden sonra Havza ile üniversitelerin birbirinden ayrı olmasının bir tehdit oluşturabileceğini düşünmüş, bilim dünyası ile Havza'nın birlikte hareket etmesini hedefleyen bir yaklaşımı benimsemiştir. Bu bağlamda Havza okullarının ülke kalkınması için önemli bilim merkezleri olduğu vurgulanmış, bilimin tek başına faydadan ziyade zarar vereceği esası kabul görmüştür. İran'daki din okulları ve üniversiteler arası işbirliğinin sağlanması, bilimsel ve fikirselle bağlar oluşturulması için

1982 yılında Havza ve Üniversite Araştırmaları Enstitüsü kurulmuştur (Abdulahuseyini, 1394:55).

3.7.7. Kültür Politikasının Dil Politikalarına Etkisi

Yönetici erkenin çeşitli gerekçelerle dile ilişkin yaptığı resmî iyileştirme, standartlaştırma, koruma, geliştirme ve yayma gibi çalışmalar dil politikaları kapsamı içinde değerlendirilmektedir. Buradan hareketle dil politikası ulusal birliğin sağlanması, farklı sebeplerle dilin şekil ve işlevlerine siyasi otoritenin müdahalesi ve toplumda mevcut olan dillerin statü, kullanım alan ve bölgeleri ile bu dillerin konuşurları hakkında görüş, ilke ve kararlar dizisi olarak tanımlanabilir. Buna göre dil politikası siyasi otorite tarafından dile belirli bir amaç doğrultusunda yapılan bütün uygulamaların temelini oluşturmaktadır. Bu uygulamalar siyasi yöneticiler tarafından resmî veya gayrî resmî olarak yapılabilir (Başar, 2019:274).

Farsça İran kimliğini inşa eden en önemli sosyal yapılardan biridir. Tarih boyunca bu coğrafyada hüküm süren birçok devlet resmî dil olarak Farsçayı kullanmış bu da Farsçanın bir edebiyat ve bürokrasi dili olarak İran kimliğinin oluşmasının temelini oluşturmıştır. İran kimliği özellikle 18. yüzyıldan sonra ortaya çıkan milliyetçilik akımının etkisiyle önce Kaçar Devleti sonra da Pehleviler döneminde gelişen bir kimliktir. Bu bakımdan İran kimliği Farsçayı konuşan toplulukları içine dâhil eden kültürel İran'ı hedef almaktadır. Buradan hareketle söylenebilir ki Farsça İran kimliğini sosyal olarak inşa eden en önemli unsur olarak karşımıza çıkmaktadır (Tamer, 2020:67).

İran'da küresel dil olarak İngilizce, dinî dil olarak Arapça ve resmî dil olarak Farsça kullanılmaktadır. İran'da tüm dillerin kullanımına ve eğitimine ilişkin kapsamlı kanunlar düzenlenmemiştir.

İran Anayasası dillerin statüsünü 15 ve 16. maddelerde düzenlemiştir. 15. madde en çok tartışılan madde olup azınlık grupları hükûmetten bu maddenin icrasını talep etmektedirler. Anayasanın 15. maddesine göre “İran halkının müşterek resmî dili ve yazısı Farsçadır. Belgelerin, yazışmaların ve resmî yazıların ve ders kitaplarının bu dil ve bu yazı ile olması gerekir fakat Farsçanın yanında mahalli dillerden; matbuatta, kitle haberleşme araçlarında, okullarda o dillerin edebiyatlarını tedris etmede istifade etmek serbesttir.”(Madde 15). Etnik gruplar şimdiye kadar bu maddenin sahada bir

karşılığının olmadığını dile getirmektedirler. Ancak hükûmet bu maddenin uygulandığını savunmaktadır. Bu maddenin uygulanması için girişilen tüm eylemler bölücülük veya ülkenin milli güvenliğine karşı tehdit olarak değerlendirilmiştir.

15. maddeye göre İran'ın tek resmî dili vardır ve bu da Farsçadır. Bu İran'daki diğer dillerin resmî olarak tanınmadığı anlamına gelmektedir. Fars dili dışında ders kitapları da dâhil hiçbir yazılı materyal basılamaz. Ayrıca maddede azınlık dillerinin hangileri olduğuna değinilmemiştir. Bu da dile statü verilmemesi, resmîyette tanınmaması için bilinçli olarak yapılmış bir eylemdir. Bu durum devleti bu konudaki bir sorumluluktan da kurtarmış olmaktadır.

Azınlıkların kendi dillerinde eğitim taleplerine diğer etnik grupları için de benzer talepleri doğurmasına sebebiyet vermemesi için izin verilmemektedir. İran'da kesin olmamakla birlikte yetmiş civarı dilin varlığından söz edilmektedir. Ancak büyük nüfusa sahip etnik grupların taleplerinin nüfuslarının fazlalığı, dillerinin diğer ülkelerin ana dilleri olması, yazılı geçmişlerinin ve edebiyatlarının olması hasebiyle kabul edilmesi gerekmektedir. Burada özellikle Türklerin talepleri haklılık arz etmektedir.

Bu konuda İran Türklerinin talepleri; Türkçe eğitim, üniversitelerde Azerbaycan Türkçesi bölümlerinin kurulması, Azerbaycan dili ve edebiyatını araştırmak amacıyla enstitülerin açılması, tam zamanlı Türkçe yayın yapacak radyo ve televizyon kanallarına izin verilmesi, Türk çocuklarına Türkçe adlar verilmesinin önündeki engellerin kaldırılması, iş yerlerine Türkçe tabela asmanın serbest bırakılması, Azerbaycan bölgesinde Türkçenin ikinci dil olarak resmîyet kazanması vb. şeklinde sıralanabilir (Başar, 2019:32).

15. maddenin ikinci kısmında Fars dışındaki etnik grupların Fars dilinin yanında edebiyatlarının öğretilmesinin serbest bırakıldığı belirtilmiştir. Burada dikkat edilmesi gereken husus Fars dışındaki etnik grupların dili değil edebiyatları öğretilebilir denilmektedir. Bu da şu sınırlılığı getirmektedir ki sadece edebiyatlarının tanıtımına Farsça olarak müsaade edilmektedir (Madde 15).

Etnik grupların mevcut anayasa maddesine dayanarak elde edilebilecekleri kazanım sadece en iyi ihtimalle seçmeli ders olarak görülmektedir. Bu da seçilen ders kitabının yine İran hükûmetinin denetimine tabi olacağı düşünülürse etnik grupların amaçlarıyla örtüşmeyecektir.

2013 seçimlerinde Ruhani'nin seçim vaatlerine Fars Dili ve Edebiyatı Akademisi şiddetle karşı çıkmıştır. Ayrıca seçim öncesi Tebriz'de Türk Dil Kurumunun kurulmasına yönelik söz vermişti. Fars Dili ve Edebiyatı Akademisinin baskısı ve karşı çıkması üzerine Azerbaycan Kültür Sanat ve Edebiyat Kurumu olarak açılabilmiştir. Fars Dili ve Edebiyatı Akademisi bu taleplerin ülkenin milli birliğine ve toprak bütünlüğüne zarar vereceğini ileri sürmektedir. Fars Dili ve Edebiyatı Akademisi esasen Fars kültürünün tehlikeye düşeceği ve Farsçanın etki alanının daralacağından endişe duymaktadır (Ahmedipur, 1390:10-11).

Ancak diğer azınlık dillerine göre öne çıkan Arapça anayasada İslam dininin dili olarak sunulmaktadır ve ilkokuldan sonra bütün kademelerde okutulması zorunludur. Anayasanın 16. maddesine göre “Gerek Kur'an ve gerekse İslam kültürünün dili Arapça olduğundan ve İran edebiyatı tamamen onunla iç içe bulunduğu Arapçanın ilkokuldan sonra ortaöğretimin sonuna kadar bütün sınıflarda ve branşlarda tedris edilmesi gereklidir (Madde 16).” Arapçanın Kur'an ve İslami ilim ve öğretilerinin dili olduğu dikkate alındığında ülkenin İslami kimliğinin bunu gerektirdiği söylenebilir (Davari, 1399:24). Bu madde İran'da yaşayan Arapların kendi dillerinde eğitim görmeleri veya Arapçanın korunması ve geliştirilmesi için değil devletin resmî dininin Arapça olmasından dolayı anayasaya eklenmiş bir maddedir. Çünkü Araplar kendi dillerinde eğitim almamakta hatta kendi çocuklarına Arapça isimler konulmasına - diğer etnik gruplarda olduğu gibi- izin verilmemektedir (Farsçaya geçmiş Arapça isimler hariç). Bu uygulamanın amacı dini geliştirmek ve Farsçayı desteklemektir. Bir başka ifade ile Arapçanın öğretimi Farsçanın ve dinin çıkarları doğrultusunda sınırlandırılmıştır (Abargavi, 1392:26).

İran'da azınlık dillerinin korunmasına yönelik herhangi bir belge veya program bulunmamaktadır, bu da uzun vadede mensup olduğu etnik grubun kültürel kimliğinin zayıflamasına yol açacaktır. Eğitim sistemi ve medyada diğer yerel ve etnik dillerin kullanımını anayasaya göre Farsça ile birlikte izin verilmiş olmasına rağmen bu dillerin kullanımının bazı medya kuruluşlarıyla sınırlı olduğu görülmektedir (Davari 1399:23).

Ayrıca dil politikası konusunda etkin bir role sahip Fars Dili ve Edebiyatı Akademisi (Ferhengistani Zebani ve Edebi Farsi) Farsçanın öğretilmesi ve geliştirilmesi için çalışmalar yürütmektedir. Fars Dili ve Edebiyatı Akademisi özellikle Fars dilinin korunması ve tanıtılması konusunda hükûmetin dil

politikalarından sorumlu olan ÷lkedeki en önemli dil planlama kurumlarından biridir. Kurumsal tanıtımlarında amaçları ve görevleri şu şekilde belirtilmiştir:

Fars dilinin İşlam dñyasının ikinci dili olduğu ve İşlam medeniyetinin değerli ilmi ve edebî kaynaklarının büyük bir kısmının anahtarı olduğu ve İran halkının kültürel kimliğinin temel direklerinden biri olduğu dikkate alınarak ve İran İşlam Cumhuriyeti Anayasası'nın on beşinci maddesine göre, söz konusu dilin, sağlığının korunması, bu dilin güçlendirilmesi, yaygınlaştırılması ve ihtiyaçlara cevap verecek şekilde donatılması amacıyla İran milletinin resmî ve ortak dili olduğu kabul edilmiştir. Artan kültürel, bilimsel ve teknik ihtiyaçların karşılanması, Fars dili ve edebiyatı alanındaki kültür ve araştırma merkezlerinin faaliyetlerinde karışıklıkların giderilmesi, koordinasyonun sağlanması, İran'da araştırma ve çalışmaların organize edilmesine yönelik görevleri üstlenmektedir. Bu alanda insan gücünden tasarruf etmek, uzmanlardan ve araştırmacılardan doğru şekilde yararlanmak ve İran'da küresel itibar ve prestije sahip güvenilir bir otorite oluşturmak için Kültür Devrimi Yüksek Konseyi tarafından 26/10/68 ve 24/11/68 tarihli 208. ve 209. oturumlarda Fars Dili ve Edebiyatı Akademisinin tüzüğü onaylanmıştır (URL-6).

Tüzüğe göre akademinin amaçları şunlardır:

-İran'ın ulusal kimliğinin temel direklerinden biri, İşlam dñyasının ikinci dili ve İşlami bilgi ve kültürün taşıyıcısı olan Farsçanın gücünü ve özgünlüğünü korumak;

-Bilimsel ve edebî düşünceleri ifade etmek için kibar ve ifade edici gücü yüksek bir dil geliştirmek;

-Fars dili ve edebiyatının yayılması, kapsamının ve coğrafyasının ÷lke içinde ve dışında genişlemesini sağlamak;

-Fars dilinde zamanın ve hayatın gereklerine, beşeri bilimlerin ve tekniklerin ilerlemesine uygun olarak özgünlüğünü ve canlılığını korumaktır (Ahmedipur 1390:8-9).

Akademinin görevleri ise şu şekilde sıralanmaktadır:

-Farsça dil ve edebiyat mirasının korunmasına yönelik faaliyetler düzenlemek;

-Akademik merkezlerde ve diğer bilimsel ve kültürel kuruluşlarda sözcük türetme ve sözcük seçme birimleri kurmak, benzer birimleri düzenlemek ve bilgi alışverişi yoluyla faaliyetlerini koordine etmek;

- Diğer dillerden Farsçaya yapılan tercümelerde kelime oluşumunu ve denklğini denetlemek ve yeni kavram ve terimlerle ilgilenmek;

- Farsça dil ve edebiyat mirasının özgün bir şekilde tanıtılmasına yardımcı olmak;

- Kültürün korunması için her alanda Farsça atasözleri ve deyimleri derleyerek kaydetmek, yayımlamak ve bunların Fars dili ve edebiyatını geliştirmek ve güçlendirmek için kullanılması yönünde çalışmak;

- Dilin doğru kullanımını sağlamak;

- Fars dili ve edebiyatı araştırmacılarını ve yazarlarını tanıtmak, eserlerinin yayımlanmasını desteklemek, bilimsel ve kültürel faaliyetlerine imkan sağlamak (URL-6).

Ayrıca Akademi İslam Devrimi Edebiyatı, Fars Dili ve Edebiyatını Öğretme, İran Dilleri ve Lehçeleri, Küçük Asya'da Fars Dili ve Edebiyatı Çalışmaları, Metinlerin Düzeltilmesi gibi araştırma grupları dâhilinde çalışmalarını yürütmektedir.

Bu maddelerin hepsinde Fars dilinin korunması ve geliştirilmesi çeşitli yönleriyle ele alınmış olup mevcut İran dilleri ve lehçelerinden kesinlikle bahsedilmemektedir. Akademinin görevi hükûmetin dil politikalarını uygulayan dilin planlanmasından sorumlu ana kurum olarak dilin korunması ve geliştirilmesine ilişkin tüm hususları korumaktır.

Kültür Devrimi Yüksek Konseyi tarafından onaylanan İslam Cumhuriyeti'nin Kültür Politikası İlkeleri 7. maddesi Fars dili ve edebiyatına önem verilmesi, güçlendirilmesi, tanıtılması ve yaygınlaştırılması üzerinedir. Yine aynı belgenin 29. maddesinde dil kürsülerinin geliştirilmesi, güçlendirilmesi, Fars edebiyatının ülke içinde ve dışındaki bilim merkezlerinde tanıtılması yer almaktadır (Nejad, 1393:34).

Ayrıca uzmanlar yabancı dil olarak İngilizcenin öğretimi konusunda bu dilin yalnızca araçsal bir rol oynaması ve o dilin kültürünün İran İslam toplumuna dayatılmaması, bu bakımdan bu dile ilişkin eğitim türü ve ders kitaplarının gözden

geçirilerek ülkedeki mevcut kültüre göre yeniden yazılması gerektiğini belirtmişlerdir (URL-6)

İran'da Fars dili milli kimliğin en önemli bileşenlerinden biri olarak görülmektedir. İran Kalkınma Planlarında Fars dili politikasına ilişkin maddeler de yer almaktadır:

Birinci Kalkınma Planında yurt dışındaki İranlıların İslami ve İranlı kimliğini güçlendirmek için Fars dilinin tanıtılmasına yardımcı olmak,

İkinci Kalkınma Planında Fars dili ve edebiyatı eğitim programlarını genişletmek,

Dördüncü Kalkınma Planında İran'ın tarihî kimliğini korumak ve geliştirmek için başta Farsça olmak üzere İranoloji ve İran tarihine ilişkin bilimsel çalışmaları desteklemek;

Beşinci Kalkınma Planında Fars Alfabesi ve dilini yaymak için halka açık yerlerdeki Latince adları kaldırmak; İran İslam kültürü ve medeniyetini tanıtmak ve Fars dilini ve edebiyatını özellikle yurt dışındaki İranlılar arasında yaymak;

Altıncı Kalkınma Programında başta ilkokul olmak üzere farklı eğitim kademelerinde Farsça öğretmenlerinin yetiştirilmesini teşvik etmek olarak yer almıştır (Burucerdî, 1394:18)

Bunun dışında Farsçayı yabancı dillerin nüfuzundan korumak amacıyla İslam Şûrası 14/09/1375 tarihinde kabul ettiği kanunla yabancı isim, ünvan ve terimlerin kullanılmasını yasaklamıştır. Bu bağlamda ülkedeki tüm özel ve kamu kurum ve kuruluşlar raporlar, yazışmalar, konuşmalar ve röportajlarda yabancı kelime ve terimleri kullanmaktan kaçınmakla yükümlüdür. Ayrıca tüm sorumlular ülke içinde satılan bütün yerli ürünlerde yabancı kelimelerin kullanılmasından kaçınımalıdır (Recebi ve Ahmadvand, 1400:70-72).

Ayrıca dil politikasının yansımaları ders kitaplarında da görmek mümkündür. Okullarda 2012 yılına kadar en fazla ders saati matematik dersine ait iken yapılan değişiklik ile en fazla ders saati matematik ders saatinden bir saat fazla olmak üzere Fars dili ve edebiyatına ayrılmıştır. Ülke genelinde Farsça okul öncesi öğretim programında da yer almaktadır (Behi vd. 2015:6-12)

3.7.8. Kùltür Politikasının Edebiyata Etkileri

1906 Meşrutiyet Devrimi ile başlayan ve 1979 İran İslam Devrimi'ne giden süreçte İran şiirine teşbib, zım ve medh gibi yeni konular ve şairlerin öznal yorumları dâhil olmuştur. Nesir konuları ise daha çok destanları, insanlıkla ilgili hikâyeler ve efsaneleri içermiştir. Söz konusu bu hikâyeler devrim ile birlikte İslami bir kimlik kazanmaya başlamış, anlatılan olaylar Kur'an ve hadis temelli arifane ve sufiyane anlatımlarla desteklenmiştir. Devrimle birlikte dinî ve sosyal konular her zamankinden daha fazla hayatın içinde ve eserlerde öne çıkmıştır. Devrimden sonra yazılan eserlerin birçoğunda İslami söylem adeta bir zorunluluk hâlini almıştır (Kantar, 2013:65).

İran tarihinde edebiyatın siyasi ve sosyolojik hayatla şekillendiği birçok önemli olay mevcuttur. Meşrutiyetten günümüz İran'ına dek İran toplumunun kaderini değiştiren olaylarla birlikte yazarların da kalemleri ve konuları değişmiştir. Bu bağlamda toplumsal olayların yansımalarının en çok edebiyat sahasında kendine yer bulunduğunu söylemek mümkündür (Hâkimi, 2003: 32).

İslam Devrimi ile birlikte edebî türlerin konuları değişiklik göstermiş, konuların işleniş devletin politikalarıyla uyum sağlamak zorunda kalmıştır. İslam Cumhuriyeti'nin kurulmasından sonra edebiyatta dinin egemenliği derin bir şekilde hissedilmiştir. Devrim sonrası göze çarpan en önemli değişim edebî eserlerin Kur'an hadis ve dinî referanslara dayandırılarak yazılmaya çalışılması olmuştur.

İran'da devrimle birlikte teokratik yönetime geçilmesi liberal aydınlar ve özgür kalemler yazma özgürlüklerinin ortadan kalkacağı endişesiyle ülkelerini terk etmiştir. Söz konusu bu yazarların birçoğu ABD başta olmak üzere Kanada ve Avrupa ülkelerinde Farsçayı yaşatmak için çabalamış ve birçoğu da bir daha İran'a dönenememiştir. Bu yerlerde bir Sürgün edebiyatı veya diaspora edebiyatı da denilen bir edebî yaklaşımın geliştirilmesine ve bugün en canlı biçimi ile yaşatılmasına öncülük etmişlerdir (Kantar, 2013:75).

Devrim öncesi dönemde ortaya konan eserlerde konular daha çok sosyal meseleler ve halkın bilinçsizliği iken İslami devrim kendi edebiyatını ve konularını da beraberinde getirmiştir. Devrim öncesi dönemde hemen her konuda eserler yazılabilirken devrim sonrasında konular devletin politikası doğrultusunda

sınırlandırılmıştır. Devrim sonrası edebî eserlerde genel olarak başta Humeyni olmak üzere devrime yön veren kişilerin ve devrimin temel ilkelerinin esas alındığı konulara yer verilmiştir. Devrimi öven eserler ise yöneticiler tarafından teveccühle karşılanmıştır (Taşken, 2015:58).

Öncelikle 1979 İran İslam Devrimi'nden sonra muhalif yapıdaki özgür kalem sayılabilecek önemli bir yazar kesiminin yurt dışına çıktığını ve dünyanın çeşitli yerlerinde göçmen edebiyatını oluşturdukları söylenebilir. Devrim gerçekleştirildikten sonra ülke Irak Savaşı ile yeni bir serüvene atılırken yeni figürler semboller ve sosyal algılar da toplumun temel dinamiklerine dâhil olmuştur. Devrimden hemen sonra savaşın başlaması Devrim ilkelerinin yerleşmesini sağlayan en etkin olaydı. Araştırmacıların birçoğuna göre Humeyni bilerek ve isteyerek savaşı bitirmeyip devrimi ilkelerinin halk nazarında benimsenmesini ve halkın Devrim ilkeleri etrafında kenetlenerek birlik içerisinde olmasını istiyordu. Savaş sürecinde özellikle “şehadet” ve “kadın” konusu Savaş edebiyatının (Edebiyat-ı Ceng) en önemli figürü durumundaydı. Daha önce arka planda olan kadın savaş döneminde yazılan edebî eserlerde en çok işlenen temaların başında gelmiştir. Devrimden hemen sonra başlayan savaşta kadın figürü cepheye silah taşıyan, cephe gerisinde çocuklarına bakan, cephane imal eden, acı çeken, dua eden ve şehit eşi olan kadın kimliğinde sunulmuştur. Savaş süreci boyunca kadın figürü Savaş edebiyatında genellikle bu şekilde tasvir edilmiştir (Hâkimi, 2003:44-46).

İran Irak Savaşı'nın başlaması ile birlikte İslam devrimini konu edinen eserlerin yerini savaş ve cephede gösterilen kahramanlıklarla ilgili konular almıştır. Bu eserler savaşta yaşananlar, cephede yaralananların hayatları, kahramanlıklar, savaştan dönenlerin uyum süreci gibi konuları içermektedir. Savaşın sona ermesinin ardından yazılan eserlerde ise evlerine dönen askerlerin yaşadığı dramatik olaylar, kendilerini farklı bir dünyada bulmaları ve toplumun vefasızlığı gibi konular ele alınmıştır.

Yazarlar Devrim döneminin toplumsal ve siyasi gelişmelerini en kısa ve öz şekli ile anlatmak istediklerinden dolayı romandan daha ziyade kısa öykülere yönelmişlerdir. İlk yıllarda yayınlanan öykülerin çoğunda konu olarak Savaş sembolleri ve Şah dönemindeki siyasi tutukluların direnişleri işlenmiştir. Bir yandan dinî görüşe sahip yazarlar savaşta şehit olanların ya da cephede savaşanların kahramanlıklarını ele alırken öte yandan aydın görüşü yazarlar ise savaşın sıkıntılarından söz etmişlerdir. 1990'lı yılların başına kadar yayınlanan öykülerin

birçoğunda cephelerdeki günlük hayat, askeri operasyonlar, esir düşen askerlerin düşman hapishanelerinde maruz kaldıkları işkenceler, sivil bölgelerdeki zor hayatlar, yıkımlar, ölümler, işsizlik gibi konular ele alınmıştır. Bu dönemde yazılan savaş öykülerinin birçoğu anı türü şeklinde kaleme alınmış olup sanatsal olarak zayıf niteliktedir (Sejadi'den akt. Taşken 2015:62).

İran Irak savaşı döneminde halkın direncini diri tutmak ve devletin bu konudaki resmî ideolojisini halka benimsetmek amacıyla dinî görüşe sahip şairler de devrim sonrası İran edebiyatında kendilerini göstermişlerdir.

3.7.9. Kültür Politikasının Halk Edebiyatına Etkileri

Halk edebiyatı ürünleri yaşadığı toplumun ortak düşünce ve duygularını ifade etmektedir. Halk edebiyatı ürünleri bireylerin topluma katılması, sosyal olarak uyum göstermesi, ahlaki olarak eğitilmesi işlevlerinden ötürü İran'ın bu yöndeki çıkarlarıyla uyum sağlamaktadır. Halk edebiyatı bir ideolojiden ziyade milli bir değer taşımaktadır. Bu yönüyle milliyetçi çıkarlara aykırı bir öğreti barındırmamaktadır.

Ancak Farsi grup dışında farklı bir etnik ve dinî grup ile alakalı yapılacak bir halkbilimi çalışması ülkenin Fars kimliği politikalarına aykırılık teşkil edeceğinden bu konuda yayın sayısı yok denecek kadar azdır yahut İran dışından bilim insanlarınca çalışılmaktadır. İran'da yapılan çalışmalar da yüzeysel analizlerle sınırlı kalıp ülke politikaları paralelinde yapılmıştır. Yapılacak çalışmaların devleti yahut rejimi eleştirel tavırda yapılıp yayınlanması neredeyse imkânsızdır.

İran İslam Devrimi'nden sonra kültürel politikalar daha çok yazılı ve görsel materyaller üzerinden yürütülmekte olup sözlü edebiyat ürünlerinin yayılım hızının yazılı edebiyata göre yavaş olmasından dolayı devletin bu alana müdahalesi ve yönlendirmesi oldukça sınırlı kalmıştır. Özellikle halk edebiyatı ürünlerinin dinî konularla ortaklıklar barındırması müdahale ve yönlendirmeye gerek duyulmamasına neden olmuştur.

Halk edebiyatı ürünlerinden masal, destan, ninni vb. türler genellikle ev içlerinde ve aile arasında yahut küçük gruplar içerisinde icra edilmesinden; atasözü, fıkra vb. türlerin de sohbetlerde, ikili ilişkilerde kullanılması ve resmî nitelik taşımamasından dolayı devletin müdahale sınırlarının dışında kalmıştır. Bunun

dışında ulusal değerleri barındıran türler bir nevi ortak milli bilincin gelişmesi açısından İslami rejimin lehine katkı sunduğu için müdahale edilmeyi gerekli kılmamıştır.

Ağıt türü ise Şii kültürünün önemli bir parçası olması, yıllardır halk içerisinde Kerbela olayları için törenlerde icra edilmesi resmî mezhebi Şii olan İran için politik anlamda destekleyici bir konumda yer almaktadır. Özellikle Irak Savaşı döneminde savaşa gidenlerin ağıtlarla uğurlanması devletin bu yönde halkta uyanmasını istediği dinî ve milli duyguların harekete geçmesine katkı sağlamıştır.

Burada özellikle meddahlar ve matem merasimleri, devrim öncesi ve sonraki süreçteki üstlendikleri rol bakımından dikkate değerdir. Şah yönetimi dini vakıfların arazilerine el koyma, din adamlarına askerliği zorunlu kılma, hicap yasağı gibi uygulamalarının yanında matem meclislerine de zaman zaman kısıtlama ve yasaklamalar getirmiştir. Buna karşın matem törenleri devrime giden süreçte halkı şahlık rejimine karşı ayaklandırmak için bulunmaz bir fırsata dönüşmüştür. Humeyni taraftarları devrime giden süreci Kerbela olaylarıyla ilişkilendirmiş, bu kapsamda sloganlar atmış ve geniş kitlelerin kanalize olması daha da kolaylaşmıştır. Humeyni Şah karşıtı mücadelede meddahların potansiyel gücünden yararlanmak için Matem merasimi heyetlerine merasimlerde okunan şiirlerde İslam'ın fıkıh merkezlerinin ve diyanetin başına gelen felaketlerin hatırlatılması yönünde telkinde bulunmuştur. Bu çerçevede matem törenlerinde Şah karşıtı söylemin etkisiyle meddahların okuduğu şiirler birer slogan halini almıştır. Genel itibarıyla meddahların devrimden önce okudukları şiirler epik bir nitelik kazanmış, Şah karşıtlığı bir söyleme evrilmiştir. Sonrasında ise savaşla bağlantılı olarak propaganda aracı haline dönüşmüştür (Yılmaz, 2023:44-46).

Pehnevi döneminde çeşitli kısıtlamalara maruz kalan matem törenleri ve meddahlar devrimle birlikte devlet desteğine kavuşmuş, kurumsallaşarak İran'ın sosyopolitik hayatında daha görünür hale gelmiştir. Özellikle İran Irak Savaşı'nda gençleri cepheye yönlendirmek ve savaşa katılanları manevi açıdan motive etmek konusunda meddahlar önemli rol oynamıştır. Şiirleri ile şehitliği yücelten meddahlar devrimden önce Şah'ı Yezid'e benzetirken savaş döneminde yeni Yezid, Saddam Hüseyin olmuştur. Okunan şiirlerde Irak savaşı Kerbela olayına benzetilerek "hak ve batılın mücadelesi" olarak sunulmuş, savaşa katılanlar ise Kerbela Şehitleri ile özdeşleştirilmiştir. Meddahların bu faaliyetleri doğrudan yöneticiler tarafından teşvik

edilmekteydi. Humeyni'nin şairlerin direniş hakkında şiirler yazmaları, meddahların ise bu şiirleri cephede okumaları yönünde telkinleri mevcuttur. Meddahların bu çerçevede okuduğu şiirlerden birine bu şiir örnek verilebilir:

“ Ey zamanın sahibinin (Mehdi) ordusu!

Hazırlan! Hazırlan!

Ey savaşçılar canlarınızı vermeye hazır olun

Şimdi cesaret zamanı

Ey Humeyni ordusu şehadet saati geldi

Düşmanı püskürtmek için hazırlanın! Hazırlanın!

Ey Aşıklar! Ey inananlar! Hazırlanın! Hazırlanın!

Yol ve at hazır, hadi gidelim

Kerbela bizi bekliyor Hadi gidelim

Ey Besicler devam edin

Kudüs'ün yolu Kerbela'dan geçiyor “ (Yılmaz, 2023:50-53)

İslami rejimin merkezîyetçi bir yapıda olması nedeniyle halk edebiyatının da daha yaygın olarak kırsal kesimlerde icra edilmesi dikkate alındığında devletin buralara merkeze olduğu kadar rahat ulaşabilmesi oldukça zordur. Ancak İslam öncesi dönemle ilişkili mit, destan gibi türler ile Nevruz gibi toplumsal ritüellerin monarşiyi hatırlatıcı ve özlem uyandırıcı etkilerini kırmak için devlet devrimin ilk yıllarında bu türleri ve ritüelleri yasaklamaya gitmişse de halk kültürüne bu denli müdahalenin zor ve anlamsız olması sebebiyle vazgeçmiştir. Ancak bu türlerin içeriğini İslami rejimin propagandası doğrultusunda değiştirmeye yahut eklemeler yapmaya çalışmıştır.

Devrim sonrası ders kitaplarında monarşiyi, Pehlevi dönemini ve İslam öncesi dönemi hatırlatan her türlü materyal ya yasaklandı ya da devrim ideolojisine büründürülerek yeniden sunuldu. Özellikle toplumsal hayatta yer edinmiş silinmesi yahut değiştirilmesi mümkün olmayan bazı gelenekler devrim ideolojisi ile harmanlanarak ders kitaplarında yerini almıştır. Nevruz gibi İslam öncesi döneme ait gelenek ve kutlamalara devrim sonrası İslami ve devrimci bir tat katma girişiminde bulunulmuştur. Üçüncü sınıf bir ders kitabında yer alan şu bölüm devrim sonrası hükûmetin toplumsal kültüre müdahalesini açıkça göstermektedir: “Her sene

özgürlüğün baharı ile birlikte doğanın baharını kutlarız. Nevruzla aynı zamanda İslam Cumhuriyeti Günü'nü kutlarız. Nevruzda biz İranlılar şehitlerin mezarlarını ziyaret eder, İslam ve İran'ın özgürlüğü için canlarını verenlere şükranlarımızı sunarız.” Bu ve benzeri harmanlamalar her seviyeden ve her yeni ders kitabında tekrarlanmıştır: “İmam Humeyni, sevgili liderimiz bugüne İslam Cumhuriyeti Günü adını verdi. Halkın bugünü kutlamasını ve İslam Cumhuriyeti'nin zaferi için birbirlerini tebrik etmelerini istedi. Bu yıldan itibaren Nevruz'u ve İslam Cumhuriyeti gününü en güzel şekilde kutlayacağız. Çünkü bu özgürlüğün ve özgürlük ruhunun günüdür.”(Chelkowski ve Dabashi, 2018:131).

Bu çerçevede İran yönetimi devrimin ilk yıllarında monarşi ve devrim öncesi döneme meydan okumayı tarihî eserlere saldırarak da göstermiştir. Yeni yönetim Pehlevi dönemine ait hiçbir izi istememekteydi. Şah ve babasının heykelleri buldozerlerle yıkılmıştır. Şiraz halkının engellemeleri sayesinde tarihî Persopolis kalıntıları kurtarılabilmektedir. Şehname'nin yazarı Firdevsi'nin şiirleri de devrimden sonra ders kitaplarından çıkarılmıştır. Ancak daha sonra Fars dilinin savunulmasının ideolojik açıdan gerekli görülmesiyle tekrar ders kitaplarında yerini almıştır (Hurkad vd.1377:474).

Halk yaşamında ve kültüründe de önemli değişimler meydana gelmiştir. Günümüz İran kültüründe kadın erkek eşitliğinden bahsetmek mümkün değildir. Bu eşitsizliğin kadın düşmanlığından kaynaklandığını söylemek mümkündür. Bu düşmanlığın temeli de eşitliğin erkek hegemonyasına bir tehdit olarak algılanmasından ileri gelmektedir. Görünürde İran sadece erkek egemenliğine aykırı tutum ve değere sahip kadınlara yönelik düşmanlık duygusu beslemektedir. Bu bağlamda kadınlar yargı sisteminden uzaklaştırılmıştır (Saif, 1379:116).

İran yönetimi toplumsal yaşamda İslami rejime tehdit olarak gördükleri birçok alana müdahalede bulunmuştur. Laik öğretmenler eğitim sisteminden çıkarılmıştır. Bahailer hükûmet mevkilerinden azledilmiş, ibadethaneleri kapatılmış, liderleri tutuklanarak bazıları idam edilmiştir. Herkes için kamuda İslami kuralları göre giyinme yönetmeliği çıkarılmıştır. Erkeklerin kravat takma zorunluluğu kaldırılarak kadınların başörtü takıp uzun mantolar giyinmeleri tercihen de çarşaf giymeleri zorunlu kılınmıştır. Devrim sonrasında hükûmet monarşiyi ve laik kahramanları öven anlatımları yok etmek için kitapları yeniden yazdırmış, radyo ve televizyon yayınlarına sansür uygulamıştır (Abrahamian, 2020b:230).

Yeni İslami rejim ideolojilerini kent haritalarına yansıtmayı politikalarının bir parçası olarak görmüştür. Bu bağlamda sokaklara, caddelere, meydanlara, parklara, spor salonlarına, okullara, hastanelere ve diğer kamu tesislerine rejimin önde gelen kişilerinin ya da hafızalara kazımak istedikleri ideolojilerinin adları verilmiştir. Pehlevi döneminde hemen her şehirde Pehlevi adında bir ana yol mevcuttu. İslami rejimde de aynı politika devam ettirilmiş olup Pehlevi rejimi ile ilişkili bütün adlar değiştirilmiş, monarşik sistemi çağrıştıran isimler ortadan kaldırılmış, İslami dünya görüşünü yansıtan İslam tarihinin önemli olayları, İslam Devrimi'nin ve Irak Savaşı'nın önde gelen kahramanları İran sokaklarına ve kamu binalarına isim olarak verilmiştir. 1979-1987 yılları arasında sadece Tahran'da 302 cadde, 41 meydan, 13 otoyol ve 17 parkın adı değiştirilmiştir (Chelkowski ve Dabashi, 2018:119-120).

Kısacası Şah'ı anımsatan, Şah ismini taşıyan her isim İmam ismi ile değiştirilmiştir. Tahran'daki Şahyad Anıtı'nın adı Azadi olarak değiştirilmiştir. Nakş-ı Cihan Meydanı İmam Meydanı hâline getirilmiştir. Tahran'ın merkezinde yer alan Rıza Şah Bulvarı'nın adı İnkılap Bulvarı, Bender Pehlevi şehrinin adı Enzeli, Bender Şahpur Limanı'nın adı Bender İmam Humeyni olarak değiştirilmiştir. Safeviler tarafından İsfahan'da yaptırılmış olan Şah Cami'nin adı artık İmam Cami'ydi. Rıza Şah tarafından isimlendirilen şehirlere eski adları geri verilmiştir. Örneğin Pehlevi Limanı yeniden Enzeli, Rızaiye şehri Urmiye, Şahi de Aliabad olmuştu. Bunun yanında Avrupalı isimlerin kullanılması da yasaklanmıştır (Kavala, 2019:274).

İran'ın simgesi hâline gelen aslan ve güneş amblemi de bayraktan kaldırılmıştır. Yeni İslami İran'ı temsil edecek bir sembol üzerinde yaklaşık bir yıl çalışıldıktan sonra Hamit Nedimimi'nin tasarımı Humeyni tarafından bizzat kabul edilmiş, 9 Mayıs 1980'de ülkenin yeni devlet arması olarak kullanılmaya başlanmıştır. Bütün olarak bakıldığında bir laleyi andıran sembolde “La İlahe İllallah” yazısı yer almaktadır (Kavala 2019:265).

3.7.10. Kültür Politikasının Somut Olmayan Kültürel Mirasa Etkileri

UNESCO'nun 29 Eylül-17 Ekim 2003 tarihleri arasında Paris'te toplanan 32. Genel Konferansı 17 Ekim 2003'te “Somut Olmayan Kültürel Mirasın Korunması

Sözleşmesi”ni kabul etmiştir. İran İslam Cumhuriyeti ise bu sözleşmeye 2006 yılında taraf olmuştur. İran İslam Cumhuriyeti 2009 yılı itibariyle İnsanlığın Somut Olmayan Kültürel Mirasının Temsili Listesi’ne 21, Acil Korunması Gereken Kültürel Mirası Listesi’ne 2 ve İyi Koruma Uygulamaları Kaydı listesine 1 adet olmak üzere toplamda 24 adet kayıtlı unsuru bulunmaktadır. İran bu konuda da özellikle yerel kültürlerin ön plana çıkacağı, üst kimlik politikalarına tehdit oluşturabilecek alanlardan uzak durmuş, Fars ve Şii kültürü destekleyici, koruyucu, geliştirici alanları tercih etmiştir.

3.7.10.1. İnsanlığın Somut Olmayan Kültürel Mirasının Temsili Listesi

İran Müziğinin Radif’i: 2009 yılında Hükûmetler Arası Komitenin Dördüncü Oturumunda kabul edilmiştir. Radif, İran müzik kültürünün özünü oluşturan İran klasik müziğinin geleneksel repertuarıdır. Radif vokal veya enstrümantal olabilir ve farklı performans tekniklerine sahip çeşitli enstrümanlar üzerinde icra edilebilir. Ustadan çırağına sözlü eğitimle aktarılan Radif, İran müzik kültürünün hem estetik yönünü hem de felsefesini bünyesinde barındırmaktadır (URL-7).

Kaşanda Geleneksel Halı Dokuma Sanatı: 2010 yılında Hükûmetler Arası Komitenin Beşinci Oturumunda kabul edilmiştir. Kaliteli halıların merkezi olan Kaşan’da neredeyse her üç kişiden biri halı üretiminde çalışmakta ve halıcıların üçte ikisinden fazlası kadınlardan oluşmaktadır. Halı dokuma süreci, çiçekler, yapraklar, dallar, hayvanlar ve tarihten alınan sahneler gibi motifleri içeren bir dizi yerleşik stil arasından özenle hazırlanmış bir tasarımla başlar. Kaşan halılarının renkleri kök boya, ceviz kabuğu, nar kabuğu ve asma yaprağı gibi çeşitli doğal boyalardan elde edilmektedir (Şuşuri, 1396:162-164).

Fars’taki Geleneksel Halı Dokuma Sanatı: 2010 yılında Hükûmetler Arası Komitenin Beşinci Oturumunda kabul edilmiştir. İranlılar halı dokumada dünya çapında bir üne sahiptir ve İran’ın güneybatısındaki Fars’ın halı dokumacıları en dikkat çekenler arasındadır. Kullanılan renkler çoğunlukla doğaldır: kök boya, çivit mavisi, marul yaprağı, ceviz kabuğu, kiraz sapı ve nar kabuğu gibi (Şuşuri, 1396:165-166).

Taziye Ritüelleri: 2010 yılında Hükûmetler Arası Komitenin Beşinci Oturumunda kabul edilmiştir. Taziye; dinî olaylar, tarih, efsanevi hikâyeler ve halk masallarını anlatan ritüeldir. Her performansın dört unsuru vardır: şiir, müzik, şarkı

ve hareket. Bazı performanslarda tarihî, dinî, politik, sosyal, doğaüstü, gerçek, hayali ve fantastik karakterlere bölünmüş yüze kadar rol bulunmaktadır. Sanatçılar her zaman erkektir, kadın rolleri erkekler tarafından oynanmaktadır. Taziye; İran kültür, edebiyat ve sanatında önemli bir yere sahiptir (Muhtabadameri, 1385:92-94).

Pehlevani ve Zoorkhanei Ritüelleri: 2010 yılında Hükûmetler Arası Komitenin Beşinci Oturumunda kabul edilmiştir. Pehlevani; İslam, gnostisizm ve eski Pers inançlarının unsurlarını birleştiren bir İran savaş sanatıdır. Her biri eski silahları simgeleyen aletler kullanan, on ila yirmi kişi tarafından gerçekleştirilen jimnastik ve kalistenik hareketlerden oluşan bir ritüeldir. Ritüel, sekizgen bir alana ve seyirci koltuklarına sahip kutsal kubbeli bir yapı olan Zoorkhane'de gerçekleşmektedir (URL-8).

Horosan Bahşilerinin Müziği: 2010 yılında Hükûmetler Arası Komitenin Beşinci Oturumunda kabul edilmiştir. Horosan'daki Bahşiler mitolojik, tarihi veya efsanevi temalar içeren İslami ve gnostik şiirleri ve destanları anlatmaktadırlar (URL-8).

Kaşan'ın Maşad-e Ardehal Bölgesindeki Kalisuyan Ayinleri: 2012 yılında Hükûmetler Arası Komitenin Yedinci Oturumunda kabul edilmiştir. Kalisuyan ritüelleri İran'da Kaşan ve Fin halkı arasında kutsal bir şahsiyet olan Sultan Ali'nin anısını onurlandırmak için uygulanmaktadır. Efsaneye göre şehit edilmiş ve cesedi bulunup bir halı içinde bir dereye taşınmış, burada Fin ve Have halkı tarafından yıkanıp gömülmüştür. Bugün Sultan Ali türbesi, büyük bir toplantıyla kutsal dereye halının yıkandığı bir ritüelin mekânıdır. Sabah Have halkı türbede toplanarak halıya gül suyu serperler. Sarma ritüellerini tamamladıktan sonra halıyı dışarıdaki Fin halkına teslim ederler. Halıyı akan suda durulanır ve düzgünce kesilmiş, güzelce dekore edilmiş tahta çubuklarla gül suyu damlaları serperler. Halı daha sonra türbeye iade edilir (Meisami, 1401:108-110).

Lavaş, Katyrma, Jupka, Yufka Ekmeğinin Yapma ve Paylaşma Kültürü: 2016 yılında Hükûmetler Arası Komitenin On Birinci Oturumunda kabul edilmiştir. Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan ve Türkiye ile ortaklaşa sunulmuştur. Gözleme yapma ve paylaşma kültürü, yaygın olarak uygulanan bir gelenek olarak devam etmesini sağlayan toplumsal işlevler taşımaktadır. Azerbaycan ve İran'da çifte refah dilemek için gelinin omuzlarına konur veya başının üzerine ufalanır, Türkiye'de ise

çiftin komşularına verilir. Kazakistan'da cenaze törenlerinde, Tanrı'nın verdiği bir karar sırasında ekmeğin ölen kişiyi korumak için hazırlanması gerektiğine, Kırgızistan'da ise ekmeğin paylaşılmasının ölen kişiye daha iyi bir ahiret hayatı sağladığına inanılmaktadır (URL-7).

Nevruz: 2016 yılında Hükûmetler Arası Komitenin On Birinci Oturumunda kabul edilmiştir. Afganistan, Azerbaycan, Hindistan, Irak, Kazakistan, Kırgızistan, Pakistan, Tacikistan, Türkiye, Türkmenistan ve Özbekistan ile ortaklaşa sunulmuştur. Yaklaşık iki hafta boyunca çeşitli ritüellerin, törenlerin ve diğer kültürel etkinliklerin gerçekleştiği güne 'yeni gün' anlamına gelen Nevruz adı verilmektedir (Meisami 1401: 96-98).

Çogan Biniciliği: 2017 yılında Hükûmetler Arası Komitenin On İkinci Oturumunda kabul edilmiştir. Çogan, müzik ve hikâye anlatımının eşlik ettiği geleneksel bir binicilik oyunudur; İran'da 2000 yılı aşkın bir geçmişe sahiptir ve çoğunlukla kraliyet saraylarında ve kentsel sahalarda oynanmaktadır (URL-8).

Kemençe Çalma Sanatı: 2017 yılında Hükûmetler Arası Komitenin On İkinci Oturumunda kabul edilmiştir. Azerbaycan ile ortaklaşa sunulmuştur. Yaylı bir yaylı çalgı olan Kemençeyi yapma ve çalma sanatı bin yılı aşkın bir süredir varlığını sürdürmektedir. İran İslam Cumhuriyeti ve Azerbaycan'da klasik ve halk müziğinin önemli bir unsurunu oluşturur ve icralar çok sayıda sosyal ve kültürel toplantıda merkezi bir yer tutmaktadır (Nevruzian, 1383: 79).

Dutar Çalma Sanatı: 2019 yılında Hükûmetler Arası Komitenin On Dördüncü Oturumunda kabul edilmiştir. Dutar, Farsçada iki tel anlamına gelmektedir. Bazıları bir telin erkek olduğuna ve akort işlevi gördüğüne, diğerinin ise ana melodiyi çalan dişi olduğuna inanmaktadır. İcracılar düğünler, kutlamalar ve ritüel törenler gibi önemli sosyal ve kültürel etkinliklerde dutar çalmaktadır (URL-7).

Aziz Thaddeus Havari Manastırı'na Hac Gezisi: 2020 yılında Hükûmetler Arası Komitenin On Beşinci Oturumunda kabul edilmiştir. Ermenistan ile ortaklaşa sunulmuştur. Kuzeybatı İran'daki Aziz Thaddeus Havari Manastırı'na her yıl temmuz ayında üç günlük hac ziyareti düzenlenmektedir. Unsurun taşıyıcıları İran'daki Ermeni nüfusu, Ermenistan'da ikamet eden İranlı Ermenilerdir (URL-7).

Minyatür Sanatı: 2020 yılında Hükûmetler Arası Komitenin On Beşinci Oturumunda kabul edilmiştir. Azerbaycan, Türkiye ve Özbekistan ile ortaklaşa

sunulmuştur. Minyatür, altın, gümüş ve çeşitli organik maddeler gibi hammaddeler kullanılarak kitap, kartonpiyer, kilim, tekstil, duvar, seramik ve diğer eşyalar üzerine küçük resimler tasarlanıp oluşturulmasını içeren iki boyutlu bir sanat eseridir (URL-8).

Yelda Gecesi: 2022 yılında Hükûmetler Arası Komitenin On Yedinci Oturumunda kabul edilmiştir. Afganistan ile ortaklaşa sunulmuştur. Yılın en uzun gecesinde İran ve Afganistan'da düzenlenen etkinlik çeşitli yiyecek ve içeceklerin hazırlanarak gerçekleştiği bir kutlamadır (URL-8).

Türkmen Tarzı İğne İşi Sanatı: 2022 yılında Hükûmetler Arası Komitenin On Yedinci Oturumunda kabul edilmiştir. Türkmenistan ile ortaklaşa sunulmuştur. Türkmen iğne işi, Türkmenistan ve İran'da her cinsiyet ve yaştan insanın milli kıyafetinde kullanılan dekoratif uygulamalı bir sanattır (Şuşturi 1396:165).

İpek Böcekliği ve Geleneksel İpek Üretimi: 2022 yılında Hükûmetler Arası Komitenin On Yedinci Oturumunda kabul edilmiştir. Afganistan, Azerbaycan, Türkiye, Tacikistan, Türkmenistan ve Özbekistan ile ortaklaşa sunulmuştur. Büyük İpek Yolu geleneklerine derinden bağlı olan bu uygulama, kültürel kimliğin ve asırlık geleneklerin bir ifadesidir. İpek ticareti, ilgili ülkeler içinde ve arasında kültür ve bilim alışverişine katkıda bulunduğundan, aynı zamanda sosyal uyumun bir sembolü olarak da görülmektedir (URL-8).

Ud Yapımı ve Çalma Sanatı: 2022 yılında Hükûmetler Arası Komitenin On Yedinci Oturumunda kabul edilmiştir. Suriye ile ortaklaşa sunulmuştur. Ud, İran ve Suriye'de çalınan geleneksel, lavta tipi bir çalgıdır (URL-8).

Sadeh/Sada Kutlamaları: 2023 yılında Hükûmetler Arası Komitenin On Sekizinci Oturumunda kabul edilmiştir. Tacikistan ile ortaklaşa sunulmuştur. Sadeh veya Sada, her yıl 30 Ocak'ta düzenlenen bir kutlamadır. Halk takviminde bu, tarım arazilerinin bir sonraki bahar ekimi için hazırlandığı ve insanların bahara 50 gün 50 gece kala en soğuk kış günlerinin bitişini kutladıkları günü işaret etmektedir (Rudsari ve Horasani 2022:23).

İftar ve Sosyokültürel Gelenekleri: 2023 yılında Hükûmetler Arası Komitenin On Sekizinci Oturumunda kabul edilmiştir. Azerbaycan, Türkiye ve Özbekistan ile ortaklaşa sunulmuştur.

Tezhip Sanatı: 2023 yılında Hükûmetler Arası Komitenin On Sekizinci Oturumunda kabul edilmiştir. Azerbaycan, Tacikistan, Türkiye ve Özbekistan ile ortaklaşa sunulmuştur. Tezhip, el yazmaları, kaligrafi metinleri ve minyatürlerin sayfaları üzerinde uygulanan asırlardır süregelen bir süsleme sanatıdır. Ana bileşen, her ikisi de özel bilgi ve teknik gerektiren altın varak veya altın boyadır. Doğal pigmentler de kullanılmakta olup son yıllarda sulu boya, guaj gibi sentetik boyalar da yaygınlaşmıştır (Şuşturi, 1396:168).

3.7.10.2. Acil Korunması Gereken Somut Olmayan Kültürel Miras Listesi

Basra Körfezinde İran Lenj Tekneleri Yapımı: 2011 yılında Hükûmetler Arası Komitenin Altıncı Oturumunda kabul edilmiştir. İran Lenj gemileri geleneksel olarak el yapımı ürünleridir ve Basra Körfezi'nin kuzey kıyısında yaşayanlar tarafından deniz yolculukları, ticaret, balıkçılık ve inci dalışı için kullanılmaktadır (URL-8).

Nakkali Hikâye Anlatımı: 2011 yılında Hükûmetler Arası Komitenin Altıncı Oturumunda kabul edilmiştir. Nakkali, İran İslam Cumhuriyeti'ndeki dramatik performansın en eski biçimidir ve saraylardan köylere kadar toplumda uzun süredir önemli bir rol oynamıştır. Nakkal jestler ve hareketler, bazen de enstrümantal müzik ve boyalı tomarlar eşliğinde şiir veya düzyazı hâlinde hikayeler anlatmaktadır. Nakkallar, Fars edebiyatı ve kültürünün hem eğlendiricileri hem de taşıyıcıları olarak görev yapmaktadırlar. Yakın zamana kadar Nakkallar halk masallarının, etnik destanların ve İran halk müziğinin en önemli koruyucuları sayılmaktaydı. Nakkali eskiden kahvehanelerde, göçebe çadırlarında, evlerde ve eski kervansaraylar gibi tarihi mekânlarda icra edilmekteydi. Ancak kahvehanelerin popülaritesindeki düşüş, yeni eğlence biçimleriyle birleşince Nakkali icrasına olan ilginin azalmasına neden olmuştur. Usta icracıların yaşlanması ve genç nesiller arasındaki popülaritenin azalması, yetenekli Nakkalların sayısında büyük bir düşüşe neden olmuştur. Bu da bu sanatın hayatta kalmasını zorlaştırmaktadır (URL-7).

3.7.10.3. İyi Koruma Uygulamaları Kaydı

Geleneksel Hat Sanatının Korunması: 2021 yılında İyi koruma uygulamaları kaydına seçilmiştir. Matbaanın ortaya çıkışı ve bilgisayar programlarının ve dijital yazı

tiplerinin ortaya çıkmasıyla birlikte bu sanatın yaygınlığı giderek azalmış ve hem okunabilirlik hem de estetik kaygının yerini saf okunabilirliğe yapılan vurgu almıştır. Bu durum yeni nesillerde hat sanatına olan ilginin azalmasına neden olmuştur (Nevruzyan, 1383: 77).

3.8. Devrim Sonrası Kültürel Durum ve Devrimin Kültürel Sonuçları

İslam Cumhuriyeti'nin sosyal ve kültürel politikalarının amacı Pehlevi dönemindeki Batılılaşma hareketinin yerine İslami anlayışı getirmektir. Geleneksel İranlı değerlerin yerine İslami değerler ve İslami kimlik yerleştirilmeye çalışılmıştır. Halk İslamiyet öncesinden kalma Nevruz kutlamalarından vazgeçirilmeye çalışılsa da bunda başarılı olunamamıştır.

Sadece İslamiyet öncesi geçmiş değil İslami döneme ait İslami gereklerle uyuşmayan kültürel öğeler de devre dışı bırakılmaya çalışılmıştır. Firdevsi'nin Şehnamesi bile kısa bir süre yasaklanmıştır. İslamiyet öncesine ait arkeolojik anıtlara karşı küçümseyici tavır sergilenmiştir. Çocuklara İslam devriminden önce popüler olan İslamiyet öncesine ait kahramanların adı verilirken devrim sonrası Müslüman adlarının verilmesi yaygınlaşmıştır (Kavala, 2019:248).

İslam Cumhuriyeti hükûmeti Batılı medya ve gazetelere doğrudan sansür ve kısıtlamalar uygulamıştır. 1990'ların ortasında hafifleyen bu yasaklar reformcuların seçilmesinde medyanın etkisinin ortaya çıkmasıyla tekrar getirilmiştir. Müfredatın bir parçası hâline gelen resmî İslam; kamu görevlerine, okullara ve üniversitelere girişin zorunlu şartı olmuştur. Çanak antenlerin yasaklanması sebebiyle televizyon yayınları da doğrudan kontrol altına alınmıştır. Çünkü Humeyni televizyonu, radyoyu ve sinemayı ahlaki çürümenin yuvası olarak görmekteydi (Süleymani, 1397:28-33).

Kutsal şehirlere yapılan hac ziyaretleri ve mezarlık ziyaretleri İran popüler kültürünün önemli bir parçasıydı. Savaş nedeniyle Hz Ali'nin Necef'teki, Hz Hüseyin'in Kerbela'daki türbelerine gitme imkânı kalmamıştı. Bundan dolayı Kum şehrindeki Hz Fatıma'nın ve Meşhed şehrinde İmam Rıza'nın türbeleri hac ziyaretleri için önem kazanmıştır (Mirzayi, 1396:76).

Asgari düzeyde bir başörtüsü ve uzun bir palto giymeyi gerektiren tesettür uygulaması 1979 baharında ortaya çıkmıştır. Bundan sonra İranlı kadınlar İslami yönetim ve kimliğe karşı çıkışlarını tesettürün sınırlarını zorlayarak ve isyankâr

davranışlarla sergilemeye başlamışlardır. Tesettür onlara göre özgür seçim yapma imkânının ellerinden alınmasını simgelemektedir. Devrimden sonra dinî kesim kadınları eş, anne ve ev bakıcısı gibi geleneksel rollere zorlamıştır. İran Irak Savaşı'nın ortaya çıkmasıyla bu kez kadınlar şehit anneleri rolünde görülmüştür. Kadınların kamu ve çalışma hayatındaki görevlerine getirilen kısıtlamalar ailelerin ekonomik açıdan olumsuz etkilenmesine yol açmıştır. 1967'de çıkarılan Aile Koruma Kanunu geçersiz sayılınca kadınların şeriata dayalı yükümlülükleri yeniden getirilmiş oldu. Bu kapsamda evlenme, boşanma ve çocuk vesayeti alanlarındaki hakları büyük ölçüde ellerinden alınmıştı. Evlenme yaşı 13'e hatta bir ara 9'a düşürüldükten sonra tekrar 15'e çıkarılmıştır. Kamuya açık alanlarda ve devlet dairelerinde cinsiyet ayrımı uygulaması yapılmıştır (Süleymani, 1397:81).

Yeni İslami Rejim aynı zamanda dinsel kesimi öven toplu bir basın yayın kampanyasına başlamıştır. Basılan pul dizilerinde tarih boyunca ulemanın oynadığı önemli rollerin altı çizilmektedir. 1909'da meşrutiyetçiler tarafından idam edilen Müçtehid Fazlullah Nuri, Rıza Şah'ın muhalifi Ayetullah Müderris, İslam fedailerinin kurucusu Nevvab Safevi, Ayetullah Kaşani ve 1982'de halkın mücahitleri tarafından bombalanan Bilirkişiler Meclisinin başkanı Ayetullah Behiştî adına pul basılan kişilerden bazılarıdır. Din adamı olmayan yalnızca dört kişi için pul basılmıştı. Bunlar Bazargan'ın kısa süreli yönetimi sırasında yapılmıştı. Adına pul basılan bu dört kişi Musaddık, 1906 Devriminin ünlü yazarı Dehhüda, Şeriati ve Al-i Ahmed idi (Abrahamian, 2020b:230-231).

Ayrıca Pehlevi Vakfı'nın adı değiştirilerek Müstezefin Vakfı olmuş, bu vakıf eski rejimin zengin ettiği kişilerin mallarına el koymasıyla servetini ikiye katlamıştır. Solcular Allah'a peygambere Kur'an'a ve kıyamet gününe inanmadıkları gerekçesiyle dinden döndüler diye öldürülmüştür. Cesetleri Kâfiristan ve Lanetabad diye bilinen ıssız bir alana atılmıştır. Devrimden sonra nüfus artışını özendiren devlet 1989'dan sonra ise nüfus yoğunluğunu azaltmak için İslam dininin iki çocuklu ailelerden yana olduğunu duyurmuştur. Kadınlar için doğum kontrol klinikleri açılmış, ailelere yapılan yardımlar kaldırılmıştır. Cinsel eğitim okul müfredatına sokulmuş ve yeni evlenecek olanlara zorunlu kurslar açılmıştır. Ayrıca kadınlar, kocalarıyla evlilik sözleşmeleri imzalayarak onun ikinci eş almamaya söz vermesini ve boşanmaları hâlinde malları eşit paylaşmalarını kabul etmesini sağlamaya özendirilmiştir. Bunun sonucunda 1989-2003 yılları arasında nüfus artışı

%3.2den %1,2'ye düşmüştür. Yine bu yıllarda bir kadının doğurganlık oranı 7'den 3'e inmiştir (Abrahamian, 2020b:235-239).

Rejimin güvenliğini doğrudan destekleyecek ve koruyacak olan Devrim Muhafızları olarak bilinen ordu Şah'ın özel muhafız birliğinden çok daha büyük yetki ve bütçeyle Sepah-ı Pasdaran-ı İnkılap-ı İslami adıyla Mayıs ayında kurulmuştur.

İslam hükûmeti yerel özelliklerin ön planda olmadığı İslami bir yapıya sahip Farşlılaştırma politikası gütmekteydi. Bunun sonucunda devrimle birlikte köyler de ulusal alana katılmıştır. Ancak bazı girişimler olmasına rağmen İran İslam Cumhuriyeti bölgesel özellikleri ortadan kaldıramamıştır. Özellikle Tahran karşısında büyük taşra kentleri çevresinde kimliksel bir bölgecilik gelişmiştir. Bu halkın devlete gitgide daha fazla yaklaşmasını sağlasa da yönetsel hatta dinsel yönden yerel özerkliklerin de talep edilmesine neden olmuştur (Khosrokhavar ve Roy, 2000:108).

3.9. İran Kültür Politikasına Yönelik Eleştiriler ve Değerlendirme

Kültür planlama uzmanları kültürel planlamanın mevcut durumunun büyük sorun ve zorluklara sahip olduğunu öne sürmüşlerdir. İran'da kültürel politikanın geniş yelpazesi birçok merkezin ve kurumun ortaya çıkmasına neden olmuştur. Bu merkez ve kuruluşların birçoğunun genellikle kendilerine ait yazılı ve yazılı olmayan düzenleme ve prosedürleri bulunmaktadır. Bu da ülkenin kültür politikaları ile gerekli koordinasyonun sağlanamamasına ve kimi zaman birbirlerinin eylemlerini etkisiz hâle getirmelerine neden olmaktadır. Birçok merkez ve kurumun varlığı aralarında fikir birliğine varma olasılığını zayıflatmakta ve işbirliği sağlamalarını zorlaştırmaktadır. Ayrıca kültürel faaliyetleri doğru değerlendirme sisteminin olmayışı gerekli gösterge ve standartların belirlenememesi kültürel politikaların sahaya yansımaları zorlaştırmaktadır (Amiri ve Devletabadi, 1394:127).

Kültür politikasının karşılaştığı en önemli zorluk insanların bilgisayar kullanmaya başlamaları ile dijital ve uzay gibi yeni kavramlarla tanışması, bilgi teknolojisinin etkisiyle küreselleşme dalgası ve bu dalgaın etkisi altında siyasi ve kültürel sınırların silinmesi sistemi yeni zorluklarla karşı karşıya bırakmıştır.

Kültür politikalarına en çok zarar veren küreselleşmedir. Ülkelerin kültür politikaları ulusal sınırlar çerçevesinde ulusal kültürel unsurlara ağırlık verilerek hükûmetler tarafından uygulanmakta ve kültürün küreselleşmesi ulusal kültürel unsurların çerçevesine meydan okumaktadır.

Bundan dolayı İran'ın en çok mücadele ettiği alanlardan biri küreselleşmedir. Küreselleşme İran'ın ulusal hassasiyetlerini kendi kültürel özellikleri doğrultusunda arttırmıştır. İran'ın dışı kapalı bir kültürel yapısı olduğu dikkate alındığında küreselleşmenin kendi kültürel varlığına yönelik bir tehdit oluşturduğu görülmektedir. Toplumsal yaşamını sınırlı ve yerel bir düzende sürdüren İran halkı için İran dışındaki yaşam biçimleri cazip gelmeye başlamıştır. Özellikle kendi toplumsal konumları ile dış dünyadaki insanların her alandaki yerini karşılaştırmakta bu da hükûmetin kültürel faaliyetlerini sahaya yansıtmasını zorlaştırmaktadır. Hükûmet küreselleşmeye karşı tedbir aldıkça toplumsal yaşamın sınırları daha da daralmakta ve baskı daha fazla hissedilmektedir. Hissedilen baskının şiddeti hükûmete karşı tepkiyi ortaya çıkarmaktadır. Küreselleşme ile beraber İran'ın dinî politikalarına tehdit olarak gördüğü materyalist değerlerin yeni nesil arasında yaygınlaşması, benimsenmesi; küresel ve kültürel ürünlerin milli kültürün yerini alması kaygı verici bir durum olarak ortaya çıkmaktadır.

İranlı uzmanlara göre küreselleşme Batı'nın kültürel değerlerinin dünyanın diğer bölgelerine hâkim olmasına hizmet eden, köklerinin Batı'da olduğu ve kapitalist sisteme dayanan bir kavramdır. Batı sahip olduğu kitle iletişim araçları aracılığıyla değerlerini tüm dünyaya empoze etmeye çalışmaktadır. Bir tür kültür asimilasyonu gerçekleştirmektedirler (Amiri ve Devletabadi, 1394:149)

İran kültür politikaları hükûmete yöneliktir bir başka deyişle hükûmet odaklı bir planlama söz konusudur. Bu da kültürel anlamda yapılacak faaliyetlerin tamamının hükûmete ait olduğunu, özel sektörün faaliyetlerinin de devlete bağımlı olduğunu göstermektedir.

Kalkınma planlarında yapılan kültürel politikada hükûmet müdahaleci konumdayken son kalkınma planında artık denetleyici konuma dönüşmüştür. Devlet artık kültürel işlerin ana yürütücüsü olmaktan çıkıp kültürel ve sanatsal faaliyetleri destekleyen, sivil toplum kuruluşlarıyla işbirliği yapan bir yerde kendini konumlandırmıştır. Tüm bunlar kanun üzerinde yer alan bir konumlandırmadır.

İran İslam Cumhuriyeti'nin kültür politikası ilkeleri ve ilk Kalkınma Planlarında hükûmetin belirlenen ve tanımlanan konumu ve rolü son dönemdeki kalkınma planlarında değişmiştir. Hükûmet artık kültür alanında en iyi ve tek otorite olarak görülmemektedir. İslam Devrimi sonrası kültür politikasında hükûmet kültür alanında planlama ve karar almanın merkezi konumundaydı ve kültür politikası ilkelerini belirleyenler ülkenin tüm kültür alanlarına hâkimdi. Bu nedenle kültürel faaliyetlerin büyük bir kısmı devlet kontrolündeydi ve özel sektör ile sivil kuruluşların faaliyetleri de güçlü bir şekilde hükûmete bağlıydı. İran hükûmetinin son yıllarda uluslararası örgüt ve sözleşmelere üye olması hükûmet için bir fırsat olsa da kültür alanındaki karar ve faaliyetlerine de sınırlamalar getirmiştir. UNESCO ve uluslararası kültür politikası ağı INCP gibi kuruluşlara üyeliği ve kültürel çeşitliliğin korunması ve geliştirilmesi sözleşmesine ve diğer kültürel anlaşmalara katılmasının İran hükûmeti için olumsuz birçok sonucu olacaktır. Bunun yanı sıra ülke içindeki ve dışındaki sivil örgütlerin faaliyetlerinin de hükûmetin politika ve işlevleri üzerinde etkileri bulunmaktadır. Ayrıca küreselleşme ile yerel ve uluslararası kültürel unsurların ortaya çıkması ulusal bir yapıya sahip olan hükûmet için birçok zorluğu da beraberinde getirmiştir. Birçok yerel kültürden oluşan İran örneğinde bu konu çok önemlidir. İletişim ve medya olanaklarının genişlemesi ile yerel kültürler kendilerini tanıtabilme ve ulusal kültürden farklı yönlerini vurgulayabilme için fırsat bulmuşlardır. Bu durum özellikle son yıllarda İran'da yerel kimliklerin ön plana çıkmasına neden olmuştur. Özellikle bu kültürlerin İran dışındaki aynı kültüre sahip diğer topluluklarla iletişim kurmasına ve yakınlık hissetmesine neden olmuş bu da ulusal kimliğe zarar vermiştir (Amiri ve Devletabadi, 1387:86-88).

Kültür politikası maddeleri oldukça kısa olup açıklanmaya ve yorumlanmaya ihtiyaç duyan genel bir dizi başlık içermektedir. Kültür politikasının onaylanmış ilkeleri uygulanamaz varsayımlara dayanmaktadır ve bu genel ilkelerin son kullanma tarihi de öngörülemezdir. Sivil toplum kuruluşlarının, sosyal grupların ve sivil toplum örgütlerinin rolü göz ardı edilmiştir. Uzmanların fikirleri dikkate alınmamıştır. Sorun odaklı politika oluşturmada ihtiyaç değerlendirmesinin zayıflığı kültür politikalarının etkinliğini azaltmış, kültür politikalarına ve düşmanın kültür istilasına karşı birçok karşıt politikada pasif bir yaklaşımın oluşmasına neden olmuştur (Şerifi ve Fazlı, 1391:77-85)

Ülkede kültür politikası yapımı noktasında çok sayıda kurum ve paydaşın varlığına rağmen özgünlükten ve yerel bir modelden yoksundur. Taslakların birçoğu zaman zaman kullanılan, ithal edilip tercüme edilen, ülkenin güncel ihtiyaç ve koşullarına, İran toplumunun kültürel ve sosyal gereksinimlerine uygun olmayan, sorunlarına cevap verecek şekilde tasarlanmayan yapıdadır. Bu nedenle uzmanlar politika oluştururken güvenilir ve özgün bir yerel modele dayalı çalışmalar hazırlamalıdır. Kültür politikası yapımı kültürel kararlara ve kültürel yaşamda etkili olan kültürel eylemlerin gerçekleştirilmesine yönelik yol gösterici ilkelerin formüle edilmesidir. Devlet kurumları ve kültürle bağlantılı kuruluşlar genellikle kültürel politikaların belirlenmesinde en büyük role sahiptir özel sektörün bu alana katılım derecesi toplumdaki demokratik alanın yönetim derecesine bağlıdır (Adham ve Kumsari, 1394: 137-139)

İslam Cumhuriyeti'nin kültür politikası çok geniş bir kültürel çerçeveye dayanmaktadır. Bu da hükûmetin her alana müdahale etmesine neden olmaktadır. Söz konusu politikanın uygulanabilmesi için güçlü ve işler merkezlere ihtiyaç duyulmakta ve bundan dolayı tüm politikaların gerçekleştirilmesi mümkün görünmemektedir.

Ayrıca kültürel konular net bir şekilde önceliklendirilmemiş ve bazı kavram ve ilkeler tam olarak açıklanmamıştır. Gündelik hayatta çeşitli alanlardaki hızlı gelişmeler ve çeşitli kültürel alanlarda meydana gelen değişimler kültür politikasında yer alan bazı ilke ve kavramların güncellenmesi ve düzenlenmesini gerektirmektedir. İran İslam Cumhuriyeti kültür politikası planlayıcıları bu konuda kayda değer bir adım atmamışlardır (Amiri ve Devletabadi, 1394:124).

İran'da kültür alanındaki plan ve hedeflerin yerine getirilememesinin temel nedenlerinden biri kültür kuruluşlarının zayıf performansı ve yönetimi ile ilgilidir. Birinci Kalkınma Planı kanununda öngörülen hedeflerin gerçekleşip gerçekleşmediğine dair Program ve Bütçe Teşkilatı (Sazmani Bername ve Bütçe) tarafından sunulan 1370 tarihli ekonomik raporda kültür programlarının gerçekleşmeme nedenleri olarak altı madde belirtilmiştir. Bu maddelerden biri gerekli kredilerin tahsis edilememesi iken geri kalanları iyi performans gösterilememesinden bahsetmektedir. Bu nedenler uzman eksikliği, kültürel faaliyetleri icra edenler arasındaki koordinasyon eksikliği, halkın katılımını sağlayacak gerekli tanıtımların yapılmaması, ilgili kurumların görev dağılımlarının netleştirilememesi, mevcut

kültürel bilgilerin eksikliği şeklinde özetlenebilir. Söz konusu bu nedenler tam olarak çözülemese de en az seviye indirgenmiştir (Amiri ve Devletabadi, 1394:172)

Kurumların kültürel alanlardaki performanslarına yönelik getirilen eleştirilerden biri de sayısal verilerin hedeflerin niteliksel olarak gerçekleştirildiğine yönelik ölçüt olarak kullanılmasıdır. Örnek olarak İran'da basılan ve satılan kitap sayısının okuma kültürünün arttığına bir kanıt olmadığı gösterilmiştir. Kurumların performans değerlendirmesinin farklı endekslere göre yapılmasının daha gerçekçi veriler sunacaktır (Monavari, 1389:44).

İran İslam Cumhuriyeti sisteminde kültür kategorisinin önemi dikkate alındığında bu alana ayrılan bütçenin yeterli olmadığı önemine ve konumuna rağmen ayrılan miktarın geçmişe göre kayda değer bir artış göstermediği görülmektedir. Bunun nedeni kaynak yetersizliği değil kaynakların yanlış tahsis edilmesi ve kaynak tahsisinde kültürel hususlara yeterince önem verilmemesinden kaynaklanmaktadır. Özellikle devletin kültür alanına yönelik ayırdığı bütçe diğer sektörlere ayırdığı bütçe ile karşılaştırıldığında düşük olduğu görülecektir. Örneğin 1378-1383 yılları arasında kitap basımına verilen destek deterjan üretimine verilen destekten daha az olduğu görülmüştür. İran İslam Cumhuriyeti'nin Merkez Bankası'nın 2003 yılı ekonomik raporunda yer alan bilgilerde emtia sübvansiyonları için devlet ödemeleri tablosunda kitap basımına desteğin çamaşır deterjanına verilen destekten daha az olduğu görülmüştür (Amiri ve Devletabadi 1394:223; İran İslam Cumhuriyeti'nin Merkez Bankası'nın 1385 Yılı Ekonomi ve Denge Raporu: 273).

Ayrıca kurumlar arası işbirliğinin olmayışı ve hükûmetler arasında devamlılığın sürmemesi kültürel hedeflere ulaşmada zorluklar yaşanmasına neden olmaktadır. Araştırmacılar İslam devrimini bir kültür devrimi olarak tanımlamakta ancak kırk yıldır bu kültür politikaların uygulanmasına rağmen toplumda kültürel durumun neden bu kadar kötü olduğu da eleştirilmektedir. İran kültürüne nüfuz eden para ve tüketim sevgisi, toplumdaki çeşitli iç kültürel bağlamların varlığı, Batı'nın örnek alınması, geleneksel değerler yerine yeni değerlere yönelim gösterilmesi kültürel gelişimin önündeki engeller olarak görülmüştür (Culayi ve İntizari, 1400:139-140).

Devrimin ilk yılında ülkeyi yönetecek yerleşik bir sistem olmadığı için kültürel hedefleme alanında Humeyni'nin söylemleri dışında bir eylem görülmemektedir.

Sonra gelen hükûmetler ülkenin kültür politikalarında aynı yolu izlemiştir. Geçici hükûmet dönemi üyelerinin İslam Devrimi'nin kültürel hedefleriyle fikri çatışmaları bu dönemde neredeyse hiçbir kültür politikasının hayata geçirilememesine sebep olmuştur.

Ayetullah Hamaney hükûmeti dönemi kültür politikası; Bu dönem Irak Savaşı'na denk gelmiş, kültürel hedeflerin manevi boyutuna yönelim gösterilmiştir. Savaşın kaynaklı olarak şehitlik kavramı üzerinde durulmuştur.

Beşinci ve Altıncı Hükûmet Dönemi Haşimi Rahşancani; Bu dönem savaş sonrasına denk geldiği için ülkenin imar ve kalkınmasına öncelik verilmiş, kültürel çalışmalar ikinci planda kalmıştır. Buna rağmen ülkede birçok kültürel etkinlik yapılmıştır.

Yedi ve sekizinci hükûmet döneminde uluslararası alanda “medeniyetler arası diyalog” teorisi benimsemiştir. Yapılan eleştirilerin başında bu dönemde hoşgörü, yayılma ve çeşitlilik politikalarının gölgesinde kültürel istilanın yayılması gelmiştir. Özgürlük, demokrasi, halkın katılımı gibi kavramlar basında daha çok yer almaya başlamıştır. Hoşgörü ve basında özgürleşme politikaları, sinema sanatının açık ve özgür alanının desteklenmesi, hicivlere yer verilmesi ve tüm bunlara devletin müdahalesinin azaltılması, Batılı ülkelerle kültürel ilişkilerin geliştirilmesi, basın kanununda yapılan değişiklik ile basının bağımsızlığının desteklenmesi; devrimin değer ve ilkelerinden sapma ve küresel kültürün milli kültürü istila etmesine yol açması olarak değerlendirilmiştir.

Dokuzuncu ve onuncu hükûmetler döneminde kültür ve sanat alanlarından ziyade ekonomiye odaklanılmıştır. Bu dönemde kültürel yapılarda değişiklik yapılmış, sinemalar kapatılmış, basına karşı farklı tutumlar benimsenerek kısıtlamalar getirilmiştir. Ayrıca bu dönemde kültür merkezlerinin bütçeleri arttırılmış, bazı sinemalar kapatılarak bazı yönetmenlere karşı açık cephe alınmıştır.

On birinci ve on ikinci hükûmet dönemlerinde Ruhani kültür konusuna eğilmiş ancak alınan kararlar bazı din âlimlerinin karşı çıkmasıyla tartışmalara neden olmuştur. Bunun açık bir örneği Beyaz Çarşamba denilen protestolardır. On birinci ve on ikinci hükûmetler kültür ve sanat faaliyetlerine daha fazla kaynak ayırmış, Anayasanın 44. maddesi ile de sanatçıların haklarını güvence altına almışlardır. Bu dönemde kültür politikaları anayasaya temellendirilerek yeniden düzenlenmiş, basın

ve medyanın hakları güvence altına alınmıştır. Hükûmet bu dönemde kültürel çeşitliliği destekleyici ve kabul edici adımlar atmıştır.

Bu dönemin eleştiri konularından biri de kültürün baskılanması, kültüre öncelik verilmemesi, yeterli zaman harcanmaması, fonların yetersiz olması, kültürel faaliyetlerin değer odaklı olmaması ve kültür programlarının siyasal kaygı sebebiyle esnekleşmesidir. Ayrıca reform döneminde dinsiz kültürün ve Batılılaşmanın sinemaya hâkim olması, kadınların şarkı söylemesi ve dans etmesi, yasadışı müziklerin çalması, filmlerde şiddetin yükselişe geçmesi, kadın ve erkeğin birbirine ihanet etmelerinin normal bir durum gibi meşrulaştırılarak gösterilmesi eleştirileri yapılmıştır (Culayi ve İntizari, 1400:105-107).

SONUÇ

İran kökenini milattan önce 7. yüzyılda Medleri yenerek Pers/İran medeniyetini kuran Ahamenişlere dayandırmaktadır. Büyük Kiros tarafından kurulan Ahamenişler hükümdarın Tanrı'nın yeryüzündeki vekili olduğunu kabul eden Zerdüş inancına mensuptu. Ahamenişlerden günümüze uzanan dönemde İran coğrafyası farklı devletler tarafından yönetilmiş olsa da hüküm süren devletler İran kültür ve gelenekleri temelinde varlıklarını devam ettirmiştir.

Son Ahameniş hükümdarı III. Darius MÖ 330'da Büyük İskender ile olan mücadeleyi kaybetmiş ve Büyük İskender Pers topraklarında yedi yıl hüküm sürmüştür. Büyük İskender ile birlikte Helenistik kültür de İran coğrafyasına taşınmıştır. Büyük İskender'in ölümünün ardından İran toprakları komutanları arasında bölüşülmüştür. Bu komutanlardan Selevkos İran topraklarının büyük çoğunluğuna hükmederek yaklaşık 150 yıl sürecek Helenistik dönemini de başlatmıştır.

MÖ 247'de Arşaklılar Selevkoslar'a karşı birleşerek Part İmparatorluğu'nu kurmuştur. Bu dönemde Farsça eski Farsçadan Orta Farsçaya diğer bir adıyla Pehleviciye evrilmiştir. MS 224 yılına kadar devam eden Part dönemi Sasaniler tarafından sona erdirilmiştir. Sasani kralı olan Ardeşir yaklaşık 400 yıl sürecek olan bir imparatorluk kurmuştur. Zerdüşlük bu dönemde kurumsallaşmıştır. 637 yılında başlayan Arapların saldırıları sonucu Sasani İmparatorluğu 651'de sona ermiştir.

7. yy.dan Safevi Devleti'nin kurulduğu 15. yüzyıla kadar İran coğrafyası Araplar, Türkler ve Moğollar tarafından yönetilmiştir. Ancak İran kimliği ve kültürü bu dönemde de yaşamaya devam etmiştir. Bu dönemde İslamlaşma süreci Zerdüşlük inancını zayıflatmıştır.

1501 yılında Safeviler İran coğrafyasında başında İranlı bir hükümdarın olduğu bir devlet kurmuş ve Şiiliği devletin resmî dini olarak ilan etmiştir. Devam eden tarihsel süreçte yerleşik bir güç halini alan Şiilik, günümüz İran İslam Cumhuriyeti'nin de siyasal temelini oluşturmuştur. Ayrıca Safevi Devleti'nin kurulması sonraki yüzyıllarda İran'ı Orta Doğu siyasetinin önemli ve güçlü bir unsuru hâline getirmiştir. Safevilerin yıkıldığı tarihten Kaçarların kurulduğu tarihe kadar bölgede Afgan, Zend ve Afşar hükümdarlığı hüküm sürmüştür. Bu dönem kargaşanın ve otorite boşluğunun ortaya çıktığı ve siyasi belirsizliğin yaşandığı bir dönem olmuştur.

18. yy.da Kaçarlar döneminde bölgeye hücum eden Batılı devletler ve yurt dışına giden aydınlar aracılığıyla İran, dünyada yaşanan gelişmelerden haberdar olmuş ve İran'da modernleşme dönemi başlamıştır. Özellikle bu dönemde Emir Kebir ünvanıyla Mirza Taki Han'ın modernleşme yolundaki çabaları dikkate değerdir. Kaçar döneminin sonuna doğru Şah'ın İran kaynaklarını yabancı güçlerin hizmetine verdiği gerekçesiyle halk toplu olarak tepki göstermiş ve Şah'ın ülke kaynaklarını yabancılara vermesini engellemek amacıyla Anayasal Devrim'i gerçekleştirmiştir. Günümüz Anayasası da bu anayasa paralelinde olup İslami bir üslup ile şekillendirilmiştir. Bu dönemde Şah'a yönelik yapılan halk gösterilerinde ulema sınıfının halka liderlik etmesi sonraki süreçte güçlü bir muhalif yapıya bürünmelerini sağlamıştır. Anayasal Devrim'den sonra dünyadaki siyasi gelişmeler, hastalık ve ekonomik sıkıntılar Kaçar Devleti'ni zayıflatmış ve 20. yüzyılda adından çokça söz ettirecek olan Rıza Han'ın Kaçarlara darbe yaparak yönetimi ele geçirmesi sonucu Pehlevi dönemi başlamıştır.

Rıza Şah'ın milliyetçi, merkeziyetçi ve modernleşmeci politikaları sayesinde İran, ulus devleti olarak kurulmuştur. Kendisinden sonra yerine oğlu Muhammed Rıza geçmiş ve 1953'teki Musaddık krizine kadar ülkeyi bir hükümdar olarak yönetmiştir. Bu olaydan sonra da babasının otokrat yönetimini yeniden tesis ederek modernleşme ve Batılılaşma programına devam etmiştir.

Rıza Şah'ın yaptığı değişimler ve sürdürdüğü politikalar İran'ın ulus devlet olmasının temelini atmış, insanların da İran'a aidiyet duygusu ile bağlılığını artırmıştır.

İran, Rıza Şah'la bir bakıma İslam öncesi köklerine dönmektedir. Rıza Şah dönemine kadar birleştirici unsur din olmuştur. Rıza Şah döneminde ise din reddedilmemiş ancak merkezi konumunu kaybetmiştir. Devlet artık din alanına açıktan müdahale etmekte, pullarda ve paralarda Persepolis ve Nakş-ı Rüstem resimlerine yer verilmekteydi. Politik eğilim çocuklara verilen isimleri de etkilemişti. Bu dönemde doğan çocuklara Ahmed, Muhammed, Hasan gibi geleneksel İslamî isimlerden ziyade İslam öncesi Ahameniş ve Sasani dönemlerine ait Ardeşir, Anuşirvan, Daryus, Feridun, Siyamek isimleri konulmaktaydı.

Kısacası Rıza Pehlevi laik düşünce çerçevesinde etnik ve dinî kimliğin çeşitliliğini ortadan kaldırarak Fars üst kimliğinde ulusal bir kimlik yaratmaya çalışmıştır. Yerel ve dinî kimliklerden millet denilen daha geniş bir kimliğe geçişle birlikte kültürel asimilasyona dayalı politikalar izlemiştir.

Rıza Şah İran'ın milli egemenliğini ve toprak bütünlüğünü korumak için Batılılaşmak gerektiğini düşünmüştür. Rıza Şah dine saldırmaktan ziyade din adamlarının gücünü kırmayı ve dolayısıyla kendi gücünü artırmayı hedeflemiştir. Ancak Batılılaşmaya karşı çıkanlar da mevcuttu. Celal Al-i Ahmed Batılılaşmaya karşı çıkarak halkı, kendi kültürünü Batı etkisiyle zehirlenmekten vazgeçmeye davet etmiştir. Batılılaşma hastalığını ifade etmek için “garbzedeği” terimini kullanmıştır. Ali Şeriatî ise Şiiiliğin kutsallığından arındırılmış yeni bir siyasi aktivizm inşa etmenin yolunu aramıştır.

1950'lere gelindiğinde İran'da Milli Cephe rüzgârının estiği görülmektedir. Özellikle petrolün millileştirilmesi kampanyasını başlatan Musaddık döneme damgasını vurmuştur. İran'da yabancılar tarafından çıkarılan petrolden İran'a çok düşük bir kar payının düşmesi dolayısıyla İran Petrolleri millileştirilmiş, bu durumdan rahatsız olan İngiltere ve Amerika 1953 yılında Musaddık'ı bir darbe sonucu devirmişlerdir. Bu tarihten sonra Şah yönetiminde giderek sertleşen bir tutum sergilemiştir. Sonrasında petrolden dolayı artan gelirler sayesinde Şah Ak Devrimi başlatmış, bu devrimle yerel güçlerin etkisini zayıflatmayı, ülkeyi modern yönde dönüşüme uğratmayı ve bundan dolayı kendisine minnettarlık duyulmasını sağlayarak saltanatını meşrulaştırmayı hedeflemiştir. Bu kapsamda önemli yatırımlar yapılmış ancak nihayetinde devrime giden süreçte engel olunamamıştır.

Şah'ın demokratikleşme açılımı muhalif kesimi tatmin etmemiştir. Bu Şah'ın zayıflığı olarak yorumlanmıştır. Muhalif kesimin memnuniyetsizliğinin nedeni ise Şah'a duyulan güvensizlik ve Şah'ın tüm bunları ABD korkusu ile yaptığı düşüncesiydi.

Bu döneme damgasını vuran Humeyni devrime giden süreçte hareketin lideri olarak konumlanmıştır. Humeyni Şah'a karşı eleştirel tutumundan ötürü yurt dışına sürgüne gönderilmiş, sürgün yıllarında İran İslam Cumhuriyeti'nin de kuruluş felsefesi olan “Velayeti Fakih” teorisini geliştirmiştir.

1979 yılında İran tarihinin en önemli olaylarından biri gerçekleşmiş, Şah ülkeyi terk etmiş, İran'da Humeyni liderliğinde teokratik bir yönetim kurulmuştur.

Devrim sonrası Humeyni ve ulemanın geri planda kalacağı düşünülse de Humeyni kendisini merkezde konumlandırmış dolayısıyla da ulema güçlenmiştir. İran'ın bugünkü anayasal sistemi Humeyni'nin "Velayeti Fakih" teorisi etrafında şekillenmiş olup devletin ideolojik temeli teokratik referanslara dayandırılmıştır.

İran İslam Cumhuriyeti İran'ın bir ulus devlet olma fikri ile devletin faal ekonomik, sosyal ve kültürel rollerini reddetmemiş ancak Pehlevi döneminde meydana gelen laik, hukuki ve sosyal değişimleri inkâr etmiştir. Devrim sonrası İran, Batı dünyasından farklı tamamen öteki bir toplum yaratma amacındaydı. Bu doğrultuda İslamî öğretilerle temellendirilen alternatif bir yapı sunmaya gayret etmişlerdir.

İslam Devrimi ile İran etnik, dinî çeşitlilik üzerinde üç farklı kültürel yönetim modelini belirlemiştir. Bu yönetim modelleri şu şekilde açıklanmıştır: kısıtlama ve inkâr, rekabet ve etkileşim yönetimi modeli. İlk model, hükûmetin veya egemen merkezi otoritenin diğer kimliklerin, dinlerin ve kültürlerin yayılmasını sınırlamaya ve önlemeye çalıştığı bir tür kültürel kimlik kısıtlama ve inkâr politikasına dayanmaktadır. İkinci model rekabet modelidir. Farklı kültürler, kimlikler ve dinler arasındaki denge nedeniyle bir tür sürekli rekabet vardır. Söz konusu modele göre baskın bir kimlik veya kültür yoktur ve bu nedenle sürekli rekabet ve çatışma bu kültür politikası modelinin karakteristiğini oluşturmaktadır. Üçüncü model, egemen bir kültür veya kimlik oluşmasına ve hükûmetin kendi kültür politikasını empoze edebilmesine dayanmaktadır. Bu egemen üst kimlik Şii mezhebi öğretileri ile donatılmış Fars kimliğidir. Devlet kimlik politikasını oluşturmada İslami kimliğe ulaşma çabasını temel ilke olarak kabul etmiştir. İran böylelikle kültüre daha fazla müdahale ederek vatandaşlarının kontrolünü ve yönelimini isteği doğrultusunda sağlamaya çalışmıştır. Müdahalelerin yoğun olması beyin göçüne de neden olmuştur.

İran İslam Cumhuriyeti'nin ilk on yılında sistemin devamlılığını sağlayan ve perçinleyen en önemli iki olay 1979'daki rehine krizi ve İran Irak savaşı olmuştur. Humeyni bu dönemde devrim ideolojisini yerleştirmeye çalışmıştır. Bu bağlamda yeni sistemin kurumlarını İslamcılık ve cumhuriyetçilik temelleri üzerine inşa etmiş ve muhalif kişi ve grupları tasfiyeye etmiştir. Bununla birlikte dış politikayı devrimin

ihracı politikası çerçevesinde tağuti yönetimlere karşı mazlum halkların yanında yer almak ve başta ABD ve İsrail olmak üzere emperyalist güçlerle mücadele etmek üzerine şekillendirmiştir.

Günümüzde İran kendine özgü bir siyasi sisteme ve oldukça hareketli bir sosyal yapıya sahip bir ülkedir. Bugünkü İran'ın siyasi sistemi devletin ideolojik değer ve öncelikleri açısından Selefî olan siyasi rejimin anti tezi olmakla birlikte merkeziyetçilik, otoriterizm ve Fars kimliği vurgusu açısından da önceki rejimin devam niteliğindedir. Söz konusu politikanın sonucu İran'daki Şii-Fars çoğunluğunun dışında kalan etnik ve dinî kesimlerle demokratik çoğulculuk çerçevesinde bir ilişkinin kurulamaması ve daha çok güvenlik odaklı bir siyasetin yapılmasıdır. Bu çerçevede İran güvenlik endişesine dayalı “etrafının düşmanlarla çevrili olduğu, Batı'nın tek amacının İran'ı dolayısıyla İslam'ı yok etmek olduğu ve İran'ın İslam dinini tek halefi olduğu” ilkeleri doğrultusunda bir sisayet izlemektedir.

İran siyasetinde reformcu gruplar ile rejimi korumaya çalışan muhafazakâr grup arasında İran'ın dışa açılmasını ve küreselleşmesini savunan grup ile kendi şartları dâhilinde yaşamasını ve gelişmesini savunan grup arasında bariz bir rekabet gözlenmektedir. Son yıllarda yaşanan toplumsal olaylar göstermektedir ki İran toplumunun ideolojik eğilimlerinde farklılaşmalar meydana gelmektedir. Şehir merkezinde yaşayan kesimlerin gündeminde demokratik kavramlar ve temel hak ve hürriyetler yer alırken kırsal bölgelerde yaşayan toplumun Özellikle alt veya orta alt sınıflarında yer alan kesimlerde ise rejimin ideolojik değerlerine bağlılık görülmektedir. Bu farklılaşmanın temelinde şehir merkezlerinde yaşayanların dünya ile iletişim hâlinde olmalarının etkisi büyüktür.

Beklentiler İran'ın daha özgür bir İslam Cumhuriyetine evrilmesi mümkün olabilir miydi yönündeydi. Ancak İran toplumuna hâkim grupların çıkarlarıyla ters düşen bu durum beklentilerin gerçekleşmesini o dönem için imkânsız kılmaktaydı. Günümüzde küreselleşmeye bağlı olarak İran'da yaşayan özellikle gençlerin diğer ülkelerle iletişim kurması ve kendi ülkelerini diğer ülkelerle kıyaslaması sonucu devrim neslinin de geride kalmasıyla ileride muhtemel daha özgür bir İran beklentisi artırmaktadır.

İran, devrim ile hedeflediği kimlik inşasını istediği düzeyde oluşturamamış, demokratik modernlik ile gerici gelenek arasında bir konumda

kendini bulmuştur. Hatemi'nin reformları beklenen başarıyı sağlayamasa da 1997 ve 2001 yıllarında elde ettiği seçim zaferleri İran'ın daha sert ve otoriter bir devlet olmasının da önüne geçmiştir.

Modern dönemdeki İranlı kavramı Pehleviler döneminde Fars etnik kimliği ile özdeşleştirilmiş ve İslam Devrimi ile birlikte bu kimliğe yoğun bir şekilde Şii inanç ve kültür öğeleri dâhil edilmiştir. Her iki dönemde de ülkede yaşayan tüm etnik gruplar İranlı kimliği altında Farslaştırılmaya çalışılmış; dil, kültür ve medeniyet yönünden İranî toplulukların bir parçası olarak kabul edilmiştir. Pehleviler İslam'ı soyutlayan ve kadim İran'ı referans alan Fars merkezli bir İranlı kimliği oluşturmaya çalışırken İslam Cumhuriyeti Batı karşıtı ve İslamî öğelerle donatılmış Fars merkezli İran kimliği oluşturmaya çalışmıştır.

Humeyni'den sonra İslami referans ve söylemlerin yerini reformist yapıdaki Hatemi ve Rafsancani dönemleriyle birlikte milli duygu ve söylemler almıştır. Hatemi'nin Cumhurbaşkanı seçilmesinden sonra İranlılık fikri yeniden gelişmeye başlamıştır.

İran İslam Cumhuriyeti seçilen cumhurbaşkanları dönemine göre kimlik inşa sürecini dışarıdan gelen tehdit algıları doğrultusunda şekillendirmiştir.

İran İslam Cumhuriyeti'nin kuruluşundan Humeyni'nin ölümüne kadar geçen dönemdeki kimliğine yönelik büyük bir tehdidin varlığı öne sürülerek İslam kimliğini korumak amacıyla Irak'la sekiz yıl süren savaşa girilmiştir. Bu dönemde İslam kimliği ön plana çıkarılarak inşa edilmeye çalışılmış ancak Humeyni'nin ölümü ile söz konusu İslam kimliğine yönelik tehditlerin önemi de azalmıştır.

Rafsancani'nin cumhurbaşkanı seçilmesi ile birlikte Şii kimliği ulusal güvenliğin en önemli konusu olmaktan çıkmış bu dönemde ekonomi, milli duygu ve düşünceler konuşulmaya başlanmıştır.

1997 yılında Hatemi'nin cumhurbaşkanı seçilmesi ile Şii kimlikten ziyade İran kimliği ön plana çıkarılmıştır. Bu dönemde İran'a karşı dış tehditlerin İran kimliği üzerinden olduğu savunulmuştur.

2005 yılı Haziran ayında sert tutumu ile tanınan Tahran Belediye Başkanı Mahmut Ahmedinejad eski cumhurbaşkanı Ekber Haşimi Rafsancani'yi oyların %62'sini alarak mağlup etmiştir. 2005 dönemi ile birlikte tüm dünyada İslam kimliğine yönelik büyük bir tehdidin olduğu öne sürülerek İslam kimliğinin inşasına hız

verilmiştir. Ahmedinejad bu durumu olduğundan biraz fazla göstererek bunu bir fırsata dönüştürmüş ve devrim ihracı politikasına hız vermiştir. Ahmedinejad'ın ikinci dönemi mezhep siyasetine ağırlık verilmesi ile İran ulusal çıkarlarının dolayısıyla İran kimliğinin zarar görmeye başladığı bir dönem olmuştur. Ayrıca bu dönemde devrimin ihracı politikasında aşırıya gidildiği de görülmektedir. Ahmedinejad ile İran, devrimin köklerine dönme konusunda kararlı olduğunu göstermiştir.

2013 yılında başlayan Ruhani dönemi ise Ahmedinejad dönemine nazaran İslami kimliğe yönelik tehditlerin az gösterildiği, daha çok nükleer meselelerle bölge siyasetinin gündeminde yer alınan bir dönem olmuştur. 2019 yılında İslam Devrimi'nin 40. yılı dolayısıyla Ayetullah Hamaney Şii İslam kimliğinin İranlılık düşüncesi ile birlikte yükselişe geçtiği bir dönemin başlangıcı olduğunu duyurmuştur.

Günümüzde küreselleşmenin etkisiyle günümüz gençliğinin din anlayışı hükûmete karşı olmak ya da hükûmetle özdeşleşmek olarak yorumlanmıştır. Hatta devlet dinini reddeden bir yaklaşım içerisindeyler. Devlet dinini baskı güçlerinin uyguladığı bir angarya ve yasaklardan ibaret olarak görmektedirler. Açıkça dile getiremeseler de dini reddeden azımsanmayacak bir grup da vardır. Bu dinî baskı ve öğretilere fazla maruz kalmalarından ötürü oluşan bir tepki olarak düşünülebilir.

İran'da devrimden sonra birleştirici unsur Fars milliyetçiliğine dayalı Şiilik olmuştur. Son yıllarda yaşanan olaylar İran halkının Şiilik aidiyetlerinin zayıfladığını, yerini seküler düşüncelere dayalı dünya görüşünün aldığını göstermektedir. Bu tablo İslamî devlet yönetiminin İslamî insanı ortaya koyma hedefini gerçekleştirmede başarısız olduğunu ortaya koymaktadır. Halk artık din ve devlet ayrımını savunmaya başlamıştır. Böylelikle İslami yönetim toplumsal tabanda karşılığını yitirirken seküler ve laik söylem temelinde gelişen eğilimler artış göstermiştir. Buna Batı'nın İran'ın yumuşak karnı olarak gördüğü halkın -özellikle kadınların- özgürlükçü talepleri ve bu taleplerin küreselleşme ile iletişim ve medya alanında yaşanan gelişmeler sayesinde dünya kamuoyu ile paylaşıp destek görmesi eklenince söz konusu laik tutum ve eğilim giderek yaygınlaşmaya başlamıştır. Buna karşın İran yönetimi toplumsal hareket ve gösterilere oldukça sert karşılık vermektedir. Her türlü talebi devrim karşıtlığı olarak nitelendirmekte ve reddetmektedir. Göstericileri ise vatan hainliği ve Batı işbirlikçileri olarak kabul etmektedir.

Toplumsal hareketler karşısında İran yönetiminin kalıcı çözümden uzak bir tutum sergilemesi, tatmin edici açıklamalar yapamamış olması halkın devlete olan güvenini zedelemiştir. Bu da devlet ile halk arasındaki bağı zayıflatarak kopma noktasına getirmiştir. Artık halk hiçbir toplumsal olayda devlet yöneticilerinin açıklamalarına güvenmemektedir.

Öyle ki halkın devlete olan aidiyetlerini yitirmesini pek çok alanda görmek mümkündür. Örneğin futbol tüm ülkelerde birleştirici bir etkiye sahip olmasına rağmen Katar'da düzenlenen 2022 Dünya Kupası organizasyonunda İran milli takımının ABD'ye yenilmesi sonrası sokaklarda halkın yenilgiyi kutlaması devlet ile halk arasındaki bağı koptuğunu göstermektedir. Bu ayrıca toplumda kutuplaşmanın arttığını, kurumsal yapıların zayıfladığını da gözler önüne sermektedir.

Devletin yönetim yapısı ve yöneticilerin tutumları karşısında halkın taleplerini siyasi partiler yoluyla elde etmesi mümkün değildir. Seçime katılacak partilerin Rehber'in onayından geçtiği ve halkın taleplerinin de devlet politikalarına ve kuruluş felsefesine aykırı olduğu dikkate alındığında halkın taleplerini dile getirmesi için sokak gösterileri tek seçenek olmuştur. 2021 yılında yapılan seçimlerde reformist ve ılımlı yapıda hiçbir adaya onay verilmemesi halkta taleplerin siyasi yolla değişmeyeceği kanaatini doğurmuştur.

İran yönetimine karşı yurt dışından da tepkiler yükselmektedir. İran özellikle Avrupa ve Amerika nazarında ülke içinde ve dışında insan haklarını sürekli ihlal eden ve uluslararası kurallara dayalı düzeni yıkmaya çalışan bir devlet konumundadır. Özellikle Batı'da yaşayan İranlılar bulundukları ülkelerde tepkilerini her türlü mecrada göstermektedirler. 2024 Haziran ayında Kanada parlamentosunda bulunan İranlılar ve İran diasporasının bazı temsilcilerinin hükûmete yaptıkları baskı sonucu Kanada, İran Devrim Muhafızları'nı terör örgütü olarak ilan etmiştir. Ayrıca binlerce İranlı yöneticinin de ülkeye girişini yasaklamıştır. Kanada'nın bu kararı almasında 2020 yılında İran tarafından düşürüldüğü iddia edilen Ukrayna uçağında 55 Kanada vatandaşının olması da etkili olmuştur.

Sonuç olarak İran'da son yıllarda yaşanan toplumsal olaylar daha sık meydana gelmekte ve büyüyerek derinleşmeye devam etmekte, göstericiler ise daha cesur davranmakta ve farklı alanlarda tepkilerini göstermektedir. Mehsa Emimi olayının patlak vermesinden sonra 2022 Ekim ayında İran devlet televizyonu kendilerine

“Ali’nin Adaleti” adını veren bir grup gösterici tarafından hacklenmiştir. Haber bülteninin verildiği canlı yayın yarıda kesilerek Hamaney’i hedef alan bir görselle birlikte Emmini protestoları sırasında hayatını kaybeden üç kadının fotoğrafı kısa bir süreliğine ekranlarda kalmıştır.

Gelinen noktada İran’da iktidar çekişmesi muhafazakârlar ile reformistler arasında sürmektedir. Şimdiye kadar yapılan seçimlerde genel itibari ile muhafazakâr ve reformist adaylar yarışmış ancak son yıllardaki İran toplumsal yapısında meydana gelen kültürel, siyasi ve ekonomik değişim ve dönüşümler bundan sonra yapılacak seçimlerde reformist adayların daha tercih edilebilirliğini göstermektedir.

. İran İslam Cumhuriyeti’nin kültür politikası ideolojik bir sisteme dayanarak kültürel alanlarda tek tip düşünce ve davranış kalıplarını yaygınlaştırmaya çalışmaktadır ancak yeni dünyanın sosyal, ekonomik kısıtlamaları çerçevesinde bu hedefe ulaşması neredeyse imkânsızdır.

Araştırma kapsamında İran’a yapılan gezi süresince 1979 İslam Devrimi’nin ülkede meydana getirdiği sosyal ve toplumsal değişim yerinde görülmüştür. Devletin resmî ideolojisini oluşturan İslam’ın toplumsal tabanda karşılığını kalıcı olarak bulduğu söylenemez. Sistemin halkı belli bir yaşantı tarzına maruz bıraktığı İran’da halk yer yer ve kısıklı sesle tepkisini dile getirmekte özellikle genç kuşak sistem ve ekonomi konusunda eleştirilerini daha cesur bir şekilde yansıtmaktadır. İletişim araçlarının ve uygulamalarının gelişmesiyle birlikte kendi ülkeleri dışındaki özellikle Batı’daki yaşam tarzlarını gören ve bunu kendi ülkeleri ile karşılaştıran nispeten gençlerin oluşturduğu kesim sistemin oluşturmak istediği ideal vatandaşın uzağında bir profil çizmektedir. Yöneticiler de durumun farkında olup devletin kuruluş ilkelerinden taviz vermemekten yana oldukları görülmüştür. Kültürel değişim ve dönüşümün kalıcı hâle getirilemediği İran’da genç kesimlerde iletişim araçlarının da sunduğu imkân dâhilinde yönetimin dayatmalarına ciddi tepki verme potansiyeli olduğu görülmüştür. Ekonomik sıkıntıların getirdiği zorluk ve insanların dünyayla entegrasyonu noktasında imkânsızlığı, halkta değişimin gerekliliği yönünde eğilime sahip olmasına sebep olmuştur.

KAYNAKÇA

Abargavi, M. H. F. (1392), Dördüncü ve Beşinci Kalkınma Programlarının Kültür Sektörünün İran İslam Cumhuriyeti Kültür Politikaları İlkelerine Uygunluk Derecesi: Kültür Politikası İkilikleri Perspektifinden. İmam Sadık Üniversitesi, Sosyal İletişim Bilimleri Fakültesi. Yüksek Lisans Tezi

Abdulahseyini, M. (1395). İran İslam Cumhuriyeti Kültür Politikasında Okul Kurumunun Konumunun Eğitim Meselelerine Vurgu ile İncelenmesi. Baker Al-Uloom Üniversitesi Sosyal Bilimler Fakültesi. Yüksek Lisans Tezi

Abrahamian, E. (2002). Humeynizm: İslam Cumhuriyeti Üzerine Denemeler. İstanbul: Metis Yayınları.

Abrahamian, E. (2020a). İran Ulusal Kimlik İnşası. İstanbul: Küre Yayınları.

Abrahamian, E. (2020b). Modern İran Tarihi. (Dilek Şendil, Çev.). İstanbul: Türkiye İşbankası Kültür Yayınları.

Adham, M. N. ve Kumsari, A. S.(1394). Tarahi Elgavi Siyasethai Ferhengi Nizamı Amuzeş ve Perereş, 135-153.

Afary, J. ve Anderson, K.B. (2015). Foucault ve İran Devrimi Toplumsal Cinsiyet ve İslamcılığın Ayartmaları. (Mehmet Doğan, Çev.). İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi.

Ahmedi, H. (2020), İran Ulusal Kimlik İnşası. (Hakkı Uygur, Çev.). İstanbul: Küre Yayınları.

Ahmed, C. (2000). Garbzedegi: Batılılaşma Hastalığı-Batıdan Gelen Veba. (Fatmanur Altun, Çev.). İstanbul: Yöneliş Yayınları.

Ahmedipur, T.(1390). Ulusal Bir Dil Politikası Çerçevesine Doğru. Dil Bilişi, 2[1 (seri 3)], 1-16.

Aktaş, C.(1997). Devrim ve Kadın. İstanbul: Nehir Yayınları.

Aktaş, H. (2020). İran: Sosyal Yapı ve Siyasi Sistem. Ankara: Nobel Yayınları.

Alam, M. R. ve Susan, Z. R. (1391). Ber Risi Nakşı Zenan Der Cünbüş-i Tenbako, Zen ve Ferheng, 71-78.

Alipour, A., Safevi, S. Y., Hüseyini, M. M. (1390). İran İslam Devrimi'nden Sonra Etnik Krizlerin kökenleri ve Nedenlerinin Karşılaştırmalı Analizi.

Ališiri, M. M. (1388). İran İslam Cumhuriyeti'nde Yüce Lider'in Açıklamalarına Dayalı Bir Kültür Sistemi Tasarlamak; Hazreti Ayetullah Hamaney. İmam Sadık (AS) Üniversitesi. İslami İlimler ve İşletme Fakültesi. Yüksek Lisans Tezi.

Amiri, S. R. S. ve Devletabadi, E. A. (1387). Cihan-ı Şoden ve Siyaseti Ferhengi Cumhuri İslami İran, 69-94.

Amiri, S. R. S. ve Devletabadi, E. A. (1394). Mebani Siyasetgozari ve Bernamei Rizi Ferheng. Tahran: Kokanus.

Amuzadi, R. (1396). İslam Devrimi'nin Zaferinden Sonra İran Sinemasının Politikalarının ve Makro Stratejilerinin Sosyolojik Analizi (Raymond Williams ve Meg Guigan'ın Görüşlerine Dayanarak. İslami Azad Üniversitesi Gamşahr Şubesi Mühendislik Fakültesi. Yüksek Lisans Tezi.

Arani, M. M. (1394). İran İslam Cumhuriyeti'nin Kültür Politikalarını Formüle Etme Sisteminde Seminerin Aktivizm Modelini Yeniden Tasarlamak. Baker Al-Uloom Üniversitesi, Kültür, Sosyal Bilimler ve Davranış Fakültesi. Doktora Tezi.

Arı, T. (1998). Basra Körfezi ve Ortadoğu'da Güç Dengesi. İstanbul: Alfa Yayınları.

Arslan, P. (2018). Education System Of Iran: A Comparison With Turkey In Terms Of Purpose, Structures And Processes. Route Educational and Social Science Journal, Volume 5 (11). 48-65.

Asa, A. N. (2022). Yeni Toplumsal Hareketlerde Sosyal Medyanın Rolü Mahsa Amini Örneği. SDÜ İFADE Dergisi. Cilt:4, Sayı:2, 40-63.

Askari, M., Elahi M., Mohammad, H. ve Parizad, R. (2018). İran ve Japonya'nın İlkokuldaki Eğitim Politikalarının Karşılaştırılması. Kamu Politikasının Stratejik Çalışmaları (Küreselleşmenin Stratejik Çalışmaları), 9(30), 113-132.

Aslan, Ö. (2023). Acem Tahtında 50 Yıl: Nasıreddin Şah Kaçar'ın İktidar Sırrı. Alinteri Sosyal Bilimler Dergisi. 7(2), 155-167.

Aslanzade, F. (1394). Tahlili Siyasset Gozari Ferheng. Faslnameyi Ulumi Haberi. S: 14, s: 86-117.

Aşık, M. O. (2006). 1851 Yılından Günümüze İran Eğitim Sisteminin Beklenmeyen Sonuçları. Sosyoloji Dergisi. Sayı:16, 137-158.

Atarzade, M. (1384). Cünbişi Zenan İran: Ez İstayi Ta Püyayi. Mûtaalatı Zenan. 105-127.

Ateş, T. (2023). Safevi Devletinde Sadaret ve Sadrlar. Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. Doktora Tezi. Ankara.

Aydoğmuşoğlu, C.(2011). Şah Abbas (1587-1629) Devrinde İran'da Sosyal ve Kültürel Hayat. Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi, X1/2, 261-276.

Aytekin, M. (2018). Sinemada Söylem ve İdeoloji: Samira Makhmalbaf Filmleri Üzerine Bir İnceleme. Akdeniz Kadın Çalışmaları ve Toplumsal Cinsiyet Dergisi. Sayı I (1). 59-76.

Axworthy, M. (2020). Devrimci İran İslam Cumhuriyetinin Tarihi. (Ali Karatay, Çev.) İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.

Baherirad, S. (2023). Tanrı Havada Savrulan Saçlarda Gizlidir: İran Kadın Hareketinin Bağlam ve Tarihsel Süreci. Mülkiye Dergisi. 47(1). 467-476.

Başar, U. (2019). İran'da Yabancı Dil Olarak Türkçe Öğretimi. Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü. Doktora Tezi. Ankara.

Batur, S. (2007). Siyasal İslam Sineması Örneğinde İran Sineması. Dokuz Eylül Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü. Doktora Tezi. İzmir.

Bazargan, M. (1393). İnkılabı İran Der Dü Hareket.

Behi, Ş., Hüsrevi, D. ve Bahadur, H. (2015). İran ve Türkiye Eğitim Sistemlerinin Karşılaştırmalı İncelenmesi. Üçüncü Bin Yılın Başında Dünya Psikoloji ve Eğitim Bilimleri. Hukuk ve Sosyal Bilimler Konferansı.

Boğatemur, Z. (2019). Devrim Sonrası İran'da Kimlik, Ulus ve Devlet Tartışmaları: Sistan ve Belucistan Örneği. İstanbul Medeniyet Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü. Yüksek Lisans Tezi. İstanbul.

Caner, M. (2021). İran'da Yeni Dönem: Reisi'nin Cumhurbaşkanlığı. Kriter Dergi. Yıl:6. Sayı:59, 1-6.

Cankurban, M. (1401). Zisti Tum Ferhengi Çarçubi Berayi Ferheng ve Elkuyi Hükümrani Ferheng Paye Der Cumhuri islami İran. Do Faslnameyi İlmi Pezuheşti Din ve Siyaseti Ferhengi. S:18, s:7-49.

Cemşidi, M. H. ve Irannejad, İ. (1390). Celal Al-i Ahmed'in Düşüncesinde Batılılaşma ve Kendine Dönüş Mücadelesi. Ulusal Çalışmalar, 12(2(46)), 57-82.

Ceylan, A. K. (2009). Çılgılık Çılgığa İran-İran Devrimi ve Bölge Terörü ile Son Dönem Gelişmeleri. İstanbul: Yenüzyıl Yayınları.

Ceylan, N. (2023). Eski Çağ'da İran Tarihi. Ankara: Akçağ Yayınları.

Chelkowski, P. ve Dabashi, H. (2018). Bir Devrimi Sahnelemek: İran İslam Cumhuriyeti'nde Propaganda Sanatı. (Anıl Birer, Çev.). İstanbul: The Kitap Yayınevi.

Cömert, G. (2019). İran Sosyal Bilgiler Ders Kitaplarının İncelenmesi. Marmara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü. Doktora Tezi. İstanbul.

Culayi, S. M. ve İntizari, A. (1400). Devrim Sonrası Hükûmetlerde Kültür ve Rehberlik Bakanlığının Kültür Politikalarının Gelişimi, Faslname-i İlmi Mütalaat Müdiret-i Rahberdi Defaa-ı Milli. Sayı:19, 137-170.

Çandar, C. (1981). Dünden Yarına İran, İstanbul: Yalçın Yayınları.

Çelenk, M. (2014), Safevilerin Din Politikası ve İran'ın Şiileşme Seyri, Çanakkale 18 Mart Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi. Sayı:4, 7-35.

Çetinsaya, G. (2002). “Rafsancani'den Hatemi'ye İran Dış Politikasına Bakışlar”, Türkiye'nin Komşuları, (der.) Mustafa Türkeş-İlhan Uzgel. Ankara: İmge Kitabevi.

Daniel, E. L. (2001). The History Of Iran. Greenwood Press.

Darabi, P. (2000). Peçeye Öfke. (Banu Tomruk, Çev.). İstanbul:Aykırı Yayınları.

Debaşı, H. (2004). İran Sineması. İstanbul: Agora Kitabevi.

Domazeti, R. (2018). İran'da Eğitim: Batı Eğitim Mirasından Devrimci Eğitime. İnsamer, 1-9.

Doulatabadi, F. (2005). Ahter Gazetesi Çerçevesinde İran-Türkiye Fikri ve Edebî İlişkileri, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, İzmir.

Eker, M. B. (2020). İran ve Pakistan Beluçistanı'nın Artan Önemi ve Bölge Güvenliğine Etkileri. Milli Savunma Üniversitesi Atatürk Stratejik Araştırmalar Enstitüsü. Yüksek Lisans Tezi. İstanbul.

Erol, A. Y. (2022). Göstergelerarası Çeviri: İran Sinemasına Uyarlanan Edebî Eserler Üzerine Bir İnceleme. Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. Doktora Tezi. Ankara.

Fallaci, O. (1991). İmamla Söyleşi, Ankara: Fecr Yayınları.

Fekri, A. A. (2011). Tarihsel Gelişim Sürecinde İran Devrimi. İstanbul: Murat Yayınları.

Feribayi, M. K. (1399). Tağyiraatı Ferheng Der Camai İran. Alus İntişarat.

Foltz, R. (2021). İran Tarihi. (Hüseyin Gökalp, Çev.). İstanbul: İnkılap Yayınevi.

Foruzan, H. (1390). Kültür Alanında Yönetim Birliği; Örnek Olay: Kültür Devrimi Yüksek Konseyi. İmam Sadık (AS) Üniversitesi İslami İlimler, Kültür ve İletişim Fakültesi. Yüksek Lisans Tezi.

Gamshadzehifar, H. ve Kamal, A. M. B. (2020). Ulisa Uluslararası Çalışmalar Dergisi. C:4, S:1, 88-107.

Garthwaite, G. R. (2011). İran Tarihi: Pers İmparatorluğundan Günümüze. (Fethi Aytuna, Çev.). İstanbul: İnkılap Kitabevi.

Gasemi, H. (1388). İran İslam Cumhuriyeti Kültür Politikasına Postyapısalcı Bir Yaklaşım. Öğretmen Yetiştirme Üniversitesi - Tahran, Edebiyat ve Beşeri Bilimler Fakültesi. Yüksek Lisans Tezi.

Geyikoğlu, H.(2007). Şah İsmail'in Devlet Kurma Yolundaki Faaliyetleri ve Akkoyunlularla Şerur Muhaberesi. Atatürk Üniversitesi. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi. Sayı:33, 217-225.

Ghanbarlou, R. M. (2018). İran'da Kaçar Devleti Dönemi Modernleşmesi 1794-1925. Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. Doktora Tezi. Ankara.

Golampur, E. (1392). Politika Oluşturma, Kimlik, Gençlik (Kültür Politikası Yapısının 1997'den Beri Gençlik Kimliği Krizine Etkisi). Tahran Üniversitesi Hukuk ve Siyaset Bilimi Fakültesi. Yüksek Lisans Tezi.

Güler, H. (2006). Humeyni Sonrası İran Sinemasında Kadın, Marmara Üniversitesi Ortadoğu Araştırmaları Enstitüsü. Yüksek Lisans Tezi. İstanbul.

Güler, A. (2010). Devrim Sonrası İran Dış Politikası: 1979-1997. Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. Yüksek Lisans Tezi. Ankara.

Günaltay, Ş. (1948). İran Tarihi. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.

Gronke, M. (2023). İran Tarihi, Yedinci Yüzyıldan Günümüze. (Remzi Avcı, Çev.). İstanbul: Runik Kitap.

Hafezniya, M., Hüseyini, S. S. ve Ahmedipour, Z. (1390). Siyaseti Devlet ve Münasebethayi Beyn Kavimi.

Hajiagha, M. (2007). Türkiye'deki İranlı Göçmenlerin Kimlik, Aidiyet ve Uyum Sorunları. Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. Doktora Tezi. Ankara.

Hâkimi, İ. (2003) İran Meşrutiyet İnkılabı ve Edebiyata Tesiri. (Şadi Aydın, Çev.).

Heydari, A. (2018). Devrimden Sonra İran'da Devlet İnşası ve Eğitim Politikası Oluşturma Sorunu. Eğitim, 65-85.

Humayun, M. (1393). Mütalayı Tatbiki Siyasethayi Ferhengi Cumhuri İslami İran Der Satuh Kelun ve Miyani. Faslnameyi İlmi Pezuheşti Din ve Siyaseti Ferhengi. S:3, s:6-33.

Humayun, M. , Caferzade, M. ve Devin, İ. (1400). Siyaset Gozari Ferhengi Humeyni Ber Nakşı Kaidei Nefi Sebil. Do Faslnameyi İlmi Pezuheşti Din ve Siyaseti Ferhengi. S:16, s:71-99.

Hurkad, B., Pirdigar, J. ve Yan, R. (1377). İran Der Karn Bistom. (Abdulreza Mehdevi Çev.). Elborz: Neşri.

Hüseyini, S. H. (1395). İran İslam Cumhuriyeti Kültür Politikalarının Patolojisi. Mazandaran Üniversitesi, Hukuk ve Siyaset Bilimi Fakültesi. Yüksek Lisans Tezi.

İbrahimi, H. (2019). İran'da İslami Azad Üniversitesi. Ankara: İram Yayınları.

İme, G. (2021). Emir Kebir'in (Mirza Taki Han) Kaçarlar Döneminde İran'daki Yenileşme Hareketine Katkıları. İrtad. Sayı:6, 45-70.

İrak, H. (2022). Dijital Aktivizm ve İran Kadın Hareketleri Üzerine Kavramsal Bir İnceleme. E-GİFDER. Cilt:10. Sayı:2, 829-861.

İram (2017). Ruhani'nin Yeni Dönemi. İramcenter, 1-23.

İran İslam Cumhuriyeti Anayasası (1996). Abdullah Ünlü Çev.

İran İslam Cumhuriyeti'nin Merkez Bankası'nın 1385 Yılı Ekonomi ve Denge Raporu (1385).

İran'ın Kültür Alanındaki Yirmi Yıllık Vizyon Belgesi. (2008). Kültürel Çalışmalar Ofisi.

İvanov, M. S. (2021). İran Tarihi: En Eski Çağlardan Yirminci Yüzyıla. (Hasan Demiroğlu, Çev.). İstanbul: Selenge Yayınları.

İzzeti, İ. (2005). İran ve Bölge Jeopolitiği, (Hakkı Uygur Çev.). İstanbul: Küre Yayınları.

Kanar, M. (2013). Çağdaş İran Edebiyatının Doğuşu ve Gelişmesi. İstanbul: Say Yayınları.

Karadeniz, Y. (2004). Kaçar Hanedanı 1795-1925. İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. Doktora Tezi. Malatya.

Karadeniz, Y. (2019). Erdebil Tarikatından Safevi Devletine Siyasallaşma Süreci ve Meşruiyet Meselesi. Akademi Matbuat. Yıl:3, Cilt:3, Sayı:1, 1-16.

Kavala, C. F. (2019). İran Modern Tarih. İstanbul: Doğu Kitabevi.

Kaya, K. (2020). Portrayal of Ottoman Empire in Iranian High School History Textbooks, International Journal of Progressive Education. Volume 16 Number 2, 1-16.

Khosrokhavar, F. Ve Roy, O. (2000). İran: Bir Devrimin Tükenişi. (İsmail Yerguz, Çec.). İstanbul: Metis Yayınları.

Kocatepe, D. (2020). İran'ın Kimlik Siyasetinin İç Politikadaki Yansımaları: Belucistan Örneği. Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. Doktora Tezi. Ankara.

Koç, M. (2017). İran'da Devlet Yapısı ve Temel Kurumları, Devrim Rehberliği Bülteni, İram Yayınları, s.1-20.

Koç, M. (2022). İran: Kim Kimdir. Ankara: İram Yayınları.

Kuduoğlu, A. (2018), İran'da Musaddık Dönemi:1951-1953. İran Çalışmaları dergisi, Cilt:2, Sayı:2, 37-62.

Laleh, A. (2014). Modern İran Sinemasında İran Edebiyatının İzleri. Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmış Doktora Tezi. Ankara.

Laleh, A. (2015). Modern İran Sinemasında İran Edebiyatının İzleri, İstanbul: Dört Mevsim Kitap Yayınevi.

Manuḡehri, A. ve Abbasi, M. (1389). Celal El Ahmed'in Siyasi Düşüncesinin Oluşum Süreci: "Kendine Dönüş". Siyaset - Hukuk ve Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi, 40(4), 299-313.

Malmiri, A., Muhammedabadi, H. Z. ve Kirmanyan, R. (1397). Cünbüşhyi İctimayi Tevamanendsazi Hukuki Zenan Der İran Muasır. Cameişinasi Siyasi İran. 117-140.

Mehran, G. (1991). Devrim Sonrası İran Eğitiminde Kültürel Devrim ve Değer Dönüşümü.

Meisami, S. H. (1401). Rahhai Hüsrevani ve Ayini Nevruz. Encümeni İrani Tarih. Sayı:52, s:87-123.

Memiş, E. (2018). Eski İran Tarihi. Bursa: Ekin Yayınları.

Menashri, D. (1992). Education and the Making of Modern Iran, Ithaca and London: Cornell University Press

Moin, B. (2005). Khomeini:Life Of the Ayatollah. (Son Devrimci: Ayetullah Humeyni, Osman Cem Öner, Çev.). İstanbul: Elips.

Mirzayi, M. B. (1396). Ülkenin Batısındaki İslam Mezhepleri, Dinleri ve İran İslam Cumhuriyeti'nin Kültür Politikası. İmam Reza Uluslararası Üniversitesi Edebiyat ve Beşeri Bilimler Fakültesi. Doktora Tezi.

Mohammednejad, H. (2015), Osmanlı Safevi İlişkileri (1501-1576). Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. Doktora Tezi. Ankara.

Mokhtarpour, M. (2013). 1979 İslam Devriminden Sonra İran'ın Dış Politikası. Atılım Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. Doktora Tezi. Ankara.

Monavari, N. (1389). Erziyani Siyasethayi Ferhengi Kanuni İran. Tahran Üniversitesi Sosyal Bilimler Fakültesi. Yüksek Lisans Tezi. Tahran.

Monavari, N. ve Ermaki, T. (1391). Tahlili Muhtevai Siyasethai Ferhengi İran, Beresas Kanuniesasi Senedi Siyasethai Ferheng ve Bernameyi Pencom Tevasai, .7-37.

Muhtabadameri, S. M. (1385). Taziye Honeri Nemayişi Musibeti Amizi İraniyan. Mecelli Ulumi İnsani. S:14, s:89-98.

Muhtarian, M. (1391). Ülkenin Kalkınma Planlarına Dayalı Olarak Kültür Politikalarının Uygulanması İçin Bir Model Tasarlamak. Allameh Tabatabai Üniversitesi İşletme ve Muhasebe Fakültesi. Doktora Tezi.

Muktedai, M. ve Ezgandi, A. (1394). Asyabşenasi Siyasetgozari Ferhengi Cumhuri İslami İran. 7-30.

Musavadi, U. (1399). Beyaz Çarşambalar Kampanyasındaki Kadın Aktivistlerin Eylemlerini Anlamak. Quarterly Journal of Communication Research. 123-142.

Mücarad, M. (1394). İran İslam Cumhuriyeti'nin Kültür Politikalarında Kadınların Konumunun Araştırılması ve Değerlendirilmesi ve Birinci İle Beşinci Kalkınma Planlarının Planlanması (2015-2016). Razi Üniversitesi Sosyal ve Eğitim Bilimleri Fakültesi. Yüksek Lisans Tezi.

Nadim, P. (1996). İran'da Eğitim Sistemi: Bir Değerlendirme. M. Ü. Atatürk Eğitim Fakültesi Eğitim Bilimleri Dergisi Yıl: 1996. Sayı: 8, 153 – 165.

Nafeie, M. (2012). Devrim Sonrası İran Sinemasında Çocuk İmge'sinin Genç Kuşak İzleyici Açısından Değerlendirilmesi: Arkadaşın Evi Nerede? Cennetin Rengi, Şarhoş Atlar Zamanı, Cennetin Çocukları. İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. Doktora Tezi. İstanbul.

Nafici, H. (1997). İran'da İslamize Film Kültürü. 25. Kare Sinema ve Kültür Dergisi. Sayı 18.

Nağısoy, Z. (2019). İran İslam Devrimi'nden Sonra İran Dış Politikasının Ana Hatları: 1979-1997. Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. Yüksek Lisans Tezi, Konya.

Namhah, M. (1392). İmam Humeyni'nin Devrim Teorisi ve Bunun Kültürel Politika Yapımına Etkileri Üzerine Bir Çalışma. Baker Al-Uloom Üniversitesi, Hukuk ve Siyaset Bilimi Fakültesi. Yüksek Lisans Tezi.

Naskali, E. (2000). İran (Başlangıçtan Müslümanlar tarafından Fethine Kadar). İslam Ansiklopedisi. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.

Nefisi, S. (2022). Sasani Devri İran Uygarlığı Tarihi. (R. H. Aksungur, Çev.). İstanbul: Post Yayınları.

Nejad, A. Ş. (1393). İran Hükûmet Kuruluşlarında Kültürel Planlamanın Zorluklarının İncelenmesi. Payame Noor Center, Tahran, Muhasebe ve Yönetim Okulu. Yüksek Lisans Tezi.

Nevruzyan, M. (1383). Aşınayı ba Sazmanı Amuzeşi İlmi ve Ferhengi UNESCO. Rehiyft. Sayı:34, s:76-80.

Okyar, O. (2013). İran ve Demokrasi. Polis Akademisi Güvenlik Bilimleri Enstitüsü. Doktora Tezi. Ankara.

Öncül, K. (2022). Yabancıların Yabancıları: Türkler. İstanbul:Kriter Yayınevi.

Özdemir, M. ve Akdağ, M. (2024). Sokak Siyaseti ve Toplumsal Hareketlilik: Mahsa Amini Protestolarının Medyadaki Sunumu. İletişim ve Toplum Araştırmaları Dergisi. Cilt:4. Sayı:1, 17-40.

Özdizbay, A. (2016). Eski İran Tarihi. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Açık ve Uzaktan Eğitim Fakültesi.

Özkan, H. (2020). İran’da Devrim Sonrası Sinema: İbrahim Hatemikiya Filmlerinde Devrim Düşüncesi, Cephe ve “Hüviyet” İnşası. Medya ve Din Araştırmaları Dergisi, 79-99.

Padban, M. (1397). Pehlevi İran ve İslam Cumhuriyeti'nde Kimlik Politikası Üzerine Karşılaştırmalı Bir İnceleme. Tebriz Üniversitesi Hukuk ve Sosyal Bilimler Fakültesi. Yüksek Lisans Tezi.

Paşaoğlu, M. T. (2019). İslami Devrim Nedir? 1979 İran Örneği. İnsan ve İnsan. Sayı:20, 307-323.

Pele, A. (1394). İran Eğitim Sistemi İçin Çok Kültürlü Eğitim Felsefesini Açıklamak ve Buna Dayalı Mevcut Eğitim Politikalarını Analiz Etmek ve Değerlendirmek, Doktora Tezi, Tarbiat Modares Üniversitesi, Beşeri Bilimler Fakültesi.

Ramazani, R. (1388). Derki Siyaseti Harici İran. Revabatı Harici, 11-20.

Recebi, A. ve Ahmadvand, S. (1401). Dil Politikaları ve İran İslam Cumhuriyeti'nin Dil Politikalarında Fars Dilinin Yeri. *National Studies*, 23(1 (seri 89)), 55-77.

Revadrad, A. ve Esadzade, M. (1389). Camia Şinasi Siyasi Sinemayı İran. *Nameyi Pezuheşti Ferhengi*. S:9, s:57-89.

Rudsari, S. M. ve Horasani, M. A. (2022). Analysis of the Spatial Distribution of Intangible Cultural Heritage in Order to Preserve and Develop Heritage in Iran. *Geographical Planning of Space Quarterly Journal*, 12 (4), s:19-37.

Saif, A. (1379). Piş Der Amedi Ber İstibdat Salari Der İran. Tahran: Çeşmi.

Sarı, İ. (2016). Devrimden Günümüze İran'ın Rejim Paradigması ve Dış Politika Yönelimi, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. Doktora Tezi, Bursa.

Sarıkaya, Y. (2007). İran'da Milliyetçilik ve Bölgeye Yansımaları, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. Doktora Tezi. Ankara.

Semin, A. (2011). İran Eğitim Sistemi ve Türkiye-İran Eğitim İşbirliği İhtimali, Tuic Akademi.

Sinkaya, B. (2011). İran İslam Cumhuriyeti'nde Siyasal Yapı ve Yönetim. Ankara: Barış Kitabevi.

Sinkaya, B. (2017). Yeni Ruhani Hükûmeti'nin Dış Politikası. *Ortadoğu Analiz*. Cilt:9. Sayı:82, 24-27.

Skocpol, T., Holliday, F., Ahmad, E., Keddie, N., Moghadam, V. ve Muaddel, M. (1992). İran Devrimi Din Anti-Emperyalizm ve Sol. İstanbul: Belge Yayınları.

Sohrabiabad, H.(2018). Safevi İdaresinde Toplumsal Dönüşüm, Kırklareli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. Doktora Tezi. Kırklareli.

Süleymani, H. (1397). İran İslam Cumhuriyeti'nde Kültürel Kimlik Politikası. Payame Noor University Of Tahran, Payame Noor Center. Yüksek Lisans Tezi.

Şafak, T. (2022). Emini Protestolarına Sanatçı ve Sporcuların Yaklaşımı. İramcenter.

Şafak, T (2023). İran'da Toplumsal Çözülme mi Yaşanıyor?. İramcenter.

Şahin, A. (2024). İbrahim Reisi'nin Ardından İran Dış Politikası Nasıl Şekillenecek?. Küresel Siyaset Merkezi. 1-6.

Şeker, C. (2022). Ahamenişlerden İran İslam Cumhuriyeti'ne. Van: Eyvend Yayınevi.

Şener, E. (2020). İran'da Muhalefet ve Sinema: Hatemi Döneminde Sinemanın Muhalif Dili. Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü. Yüksek Lisans Tezi. Çanakkale.

Şeriatı, A. (2018). İran ve İslam. (Kenan Çamurcu, Çev.). Ankara: Fecr Yayınları.

Şerifi, S. A. ve Fazlı, A. (1391). Vakayi Siyasetgozari Ferhengi Der Cumhuri İslami İran, Faslınamei Meclis, .55-90.

Şuşturi, A. H. (1396). Mührü Usuleti UNESCO Berayi Sanayi Desti. Encümeni İlmi Ferş İran. Sayı:6, s:155-171.

Taflıoğlu, M. S. (2010). Humeyni İran İslam Devrimi. Ankara: Kripto Kitaplar.

Takeyh, R. (2007). Gizli İran-İslam Cumhuriyetinde Güç ve Paradox. (Cem Küçük, Çev.). İstanbul: Ekvator Yayıncılık.

Tamer, Y. (2010). Basic Changes In Iranian Education System Before And After Islamic Revolution. ODTÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü. Yüksek Lisans Tezi. Ankara.

Tamer, C. (2020). İran İslam Cumhuriyeti'nde Kimlik İnşası süreci ve Mehdilik. Ankara: Akçağ Yayınları.

Tandoğan, Ş. M. (2021). İran'da Kadın Hareketleri: Beyaz Çarşamba Hareketi Örneği. İran Çalışmaları Dergisi. C:5, S:2, 205-234.

Tanrıverdi, A. D. (2023), Kutsalı Feda Etmek: Safevi Devletinde Merkezileşme Süreci ve Dinsel Dönüşüm, Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi. Cilt: 32, No:2, 714-728.

Taşken, C. (2015) Devrim Sonrası İran Edebiyatında Edebî Eğilimler, Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. Yüksek Lisans Tezi. Kırıkkale.

Tınas, R. ve Tok, E. E. (2024). İran Kadın Hareketinin Ortaya Çıkışı ve Gelişimi. Türkiye Ortadoğu Çalışmaları Dergisi. Cilt:11. Sayı:1, 133-158.

Tülümen, T. (1998). İran Devrimi Hatıraları. İstanbul: Boğaziçi Yayınları.

Tüysüzöğlu, G. (2015). Toplumsal Kimliğe Dayalı Güvenikleştirmelerin Siyasal Sorunlar Bağlamında İrdelenmesi: Belucistan Örneği. Güvenlik Stratejileri Dergisi. C:11. S:21, 39-87.

Uygur, H. ve Rexhepi, A. (2019). İran Düşünce Tarihi. Ankara: İram Yayınları.

Üstel, F. (2021). Kültür Politikasına Giriş: Kavramlar, Modeller, Tartışmalar. İstanbul: İletişim Yayınları.

Üstün, İ. S. (1999). Humeyni'den Hamaney'e İran İslam Cumhuriyeti Yönetim Biçimi. İstanbul: Birleşik Yayıncılık.

Vakil, S. (2011). Women and Politics in The Islamic Republic of Iran: Action and Reaction. New York.

Vekili, H. (1379). Rıza Şah Döneminde İran Kültür Politikası (1304-1320). Tarbiat Modares Üniversitesi, Beşeri Bilimler Fakültesi. Doktora Tezi.

Yazdanjoo, P. (2012). Teaching of History in the post-Revolutionary Iran: The Ideological, Political and Cultural Discourses Embedded In a Secondary School Contemporary History Textbook. Yüksek Lisans Tezi. Queen's University. Canada.

Yenisey, G. (2006). İran'da Etnopolitik Hareketler. Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. Doktora Tezi. İstanbul.

Yıldız, O. (2023). Safeviler Döneminde İran'da Din Devlet İlişkilerinin Evrimi. Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi. Ankara.

Yılmaz, A. (2023). Meddahlar İran'ın Suriye'deki Propaganda Ordusu. İstanbul: Ketebe Yayınları.

Yurdakurban, İ. (2007) Devrim Sonrası İran Dış Politikası (1979 – 2005). Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. Yüksek Lisans Tezi, Konya.

Yücel, M. (2020), I. Hüsrev'in Hükümdarlığı ve Bir Kurgu Olarak “Anuşag-Ruwān Adaleti”nin İcadı. Cedrus, 593-612.

Wright, R. (2001). Son Büyük Devrim: Humeyni'den Bugüne İran. İstanbul: Doğan Kitap.

Zadeh, M. S. (2012). History Education and The Construction of National Identity In Iran. Florida International University. Doktora Tezi. Florida.

Khaleed, T. (2011), Menahej Tejdeed El-Durus Fi El-Hawze. (Havza'da Ders Programlarının Yenilenmesi).

Elektronik Kaynaklar

URL-1:

<https://content.time.com/time/subscriber/article/0,33009,815775,00.html> (Erişim: 11.06.2023- TIME Dergisi)

URL-2: <https://ettelaat.com/fa/archive>

URL-3: <https://civilica.com/doc/320500/> (Erişim: 15.06.2023- İran Kültür Politikasının Temelleri)

URL-4: <https://hlrn.org/img/violation/dossier.pdf> (Erişim:23.02.2024-İnsan Hakları ve Ahvaz Arapları).

URL-5: <https://tr.euronews.com/2022/10/07/iranda-gozaltina-alindiktan-sonra-olen-mahsa-amininin-adli-tip-raporu-ne-diyor> (Erişim: 17.04.2024- Mehsa Emmini Olayları).

URL-6: <https://apll.ir/%d8%af%d8%b1%d8%a8%d8%a7%d8%b1%d9%87/> (Erişim: 05.07.2023-Fars Dili ve Edebiyatı Akademisi)

URL-7:

[https://ich.unesco.org/en/lists?country\[\]=00105&multinational=3&display1=inscriptionID#tabs](https://ich.unesco.org/en/lists?country[]=00105&multinational=3&display1=inscriptionID#tabs) (Erişim: 14.05.2024- UNESCO).

URL-8: <https://www.pcci.ir/fa/desision/desision1373/siyasat> (Erişim: 24.07.2023- Kültür ve İslami Rehberlik Bakanlığı)

URL-9: <https://sozluk.gov.tr/> (Erişim:10.07.2023- TDK Sözlük)

URL-10: <https://kuran.diyanet.gov.tr/tefsir/Nis%C3%A2-suresi/552/59-ayet-tefsiri> (Erişim: 06.06.2023- Diyanet İşleri Başkanlığı)

URL-11: <https://tr.irna.ir/news/84906413/Adli-T%C4%B1p-Kurumu-Mahsa-Amini-nin-Hayat%C4%B1n%C4%B1-Kaybetme-Sebebinin-A%C3%A7%C4%B1klad%C4%B1> (Erişim:17.04.2024- Mehsa Emini Olayları).

URL-12: <https://www.aa.com.tr/tr/analiz/3-soruda-iran-cumhurbaskani-reisinin-helikopter-kazasi-ve-yankilari/3224563> (Erişim: 22.05.2024- İran Cumhurbaşkanı Reisi'nin Helikopter Kazası ve Yankıları).

URL-13: <https://www.bbc.com/turkce/articles/cyxvglg00dxo> (Erişim: 18.04.2024- BRICS)

